

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

2 (40) • 2020

ЗМІСТ

Соціально-демографічні процеси

SIDORENKO A.V. Global and European Research Priorities for Evidence-Based Policy on Ageing	3
ПОЗНЯК О.В. Населення Києва: оцінка фактичної чисельності та перспективи міграції.	21
MANTSUROV I.G., KHRAPUNOVA Ya.V., MAKHONIN V.I. Ukrainian National Idea in the Context of the Democratic Solidarism Ideology.	35
НОВІКОВ В.М. Якість освіти. PISA-2018: оцінка і потенціал підвищення.	50
РИНГАЧ Н.О. Грамотність з питань здоров'я і досягнення Цілей сталого розвитку в Україні.	71
КОГАТЬКО Ю.Л. Бідність сільських дітей в Україні	89

Праця та зайнятість

КОЛОТ А.М., ГЕРАСИМЕНКО О.О. Покоління Z і соціально-трудова платформа «Праця 4.0»: імперативи взаємодії	103
UDDIN J., UDDIN H., RAHMAN M. Association of Women's Occupation With Actual and Ideal Number of Children in Bangladesh: a Case of Role Incompatibility	139
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ	155
GUIDELINES FOR AUTHORS	158

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

2 (40) • 2020

CONTENTS

Socio-Demographic Processes

SIDORENKO A.V. Global and European Research Priorities for Evidence-Based Policy on Ageing	3
POZNIAK O.V. Population of Kyiv: Estimation of the Actual Number and Migration Prospects.	21
MANTSUROV I.G., KHRAPUNOVA Ya.V., MAKHONIN V.I. Ukrainian National Idea in the Context of the Democratic Solidarism Ideology	35
NOVIKOV V.M. Quality of Education. PISA-2018: Assessment and Improvement Potential	50
RYNGACH N.O. Health Literacy and Achievement of Sustainable Development Goals in Ukraine.	71
KOGATKO Yu.L. Poverty of Rural Children in Ukraine.	89

Work and employment

KOLOT A.M., HERASYMENKO O.A. Generation Z and Socio-Labor Platform "Work 4.0": Interaction Imperatives	103
UDDIN J., UDDIN H., RAHMAN M. Association of Women's Occupation with Actual and Ideal Number of Children in Bangladesh: a Case of Role Incompatibility.	139
GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.)	155
GUIDELINES FOR AUTHORS	158

Cite: Sidorenko, A.V. (2020). Global and European research priorities for evidence-based policy on ageing. *Demography and social economy*, 2 (40), 3-20.

UDK 314.3(477)

JEL Classification: J13

A.V. Sidorenko, Senior Advisor.

European Centre for Social Welfare Policy and Research

Berggasse 17, 1090 Vienna, Austria

E-mail: sidorenko.alexandre@gmail.com

ORCID 0000-0001-6063-1005

GLOBAL AND EUROPEAN RESEARCH PRIORITIES FOR EVIDENCE-BASED POLICY ON AGEING

This review article attempts to identify the most promising approaches and models for bridging the gap between research and policy on ageing. The overall goal of the presented analysis of the international experience in elaborating evidence informed policy on ageing is to promote such experience in the countries of Eastern Europe and Central Asia. Formulating the policy relevant research priorities is essential for ensuring the evidence basis in developing, implementing and monitoring policy actions on ageing.

Methodologically this article is an analytical review of international policy documents and research initiatives on ageing. It examines the global (United Nations and World Health Organisation) and the European Union experience for the sources of potential models for advancing the national policy on ageing. The review focuses on the research components of the major international policy frameworks on ageing such as the Vienna International Plan of Action on Ageing (1982), the Madrid International Plan of Action on Ageing (2002), and the conceptual documents on ageing elaborated by the World Health Organisation. The analysis of the research priorities on ageing formulated in the global and European Union policy documents as well as in the European programmes and projects on research and innovations, reveals the universal prevalence of the social, biomedical (health and care) and economic priorities. During the current decade, active ageing has become the principal content of the policy on ageing in various parts of the world.

The author contends that bridging the prevailing gaps between research and policy processes requires reciprocal actions by major national stakeholders, most importantly by academia researchers and policy makers. Such reciprocity requires aligning the research projects with major policy endeavors in order to provide evidence basis for policy actions.

The main conclusion of the article asserts that evidence informed policy would help to prevent the reckless manipulations of public opinion and the distortion of policy content during the current upsurge of populism and ignorance.

Keywords: ageing, research evidence, research priorities, policy, European Union

Introduction. Population ageing is recognized as “a universal force that has the power to shape the future as much as globalization” [1]. Both challenges and opportunities are seen in the “universal force” of population ageing, and the adjustment to them has been proclaimed as the principal approach of policy action on ageing in the twenty-first century.

Measures of adjustment, or accommodation, are formulated in the international policy documents on ageing, which provide frameworks for action at various levels, from global to local. The narratives and recommendations of these documents are claimed to be based on the best available research findings.

This article is devoted to reviewing the research components of the major international policy frameworks on ageing and identifying the main research priorities for informing policy approaches and measures. Special attention is paid to the directions and priorities of policy related research on population and individual ageing in the European Union (EU). The author intends to emphasize the essential role of scientific research in informing policy actions on ageing and thus preventing the reckless manipulations of policy context and content.

Ukraine along with the majority of European countries has advanced in the process of demographic transition towards ageing societies. Timely, adequate and sustainable responses to challenges and opportunities of population and individual ageing occupy the central place on the political and policy agenda of many countries as well as intergovernmental organisations. Research evidence constitutes an essential background of and input into social policy and practice. Meanwhile, too often the two processes of research and policy exist in isolation, which may lead to the prevalence of opinion based, or conviction based, rather than evidence based approach to elaboration, implementation and monitoring policy measures. Integration of evidence into policy presents a universal challenge for the global and national actions on ageing. Such integration calls for partnerships between researchers, policy makers and practitioners in identifying and pursuing the policy relevant research priorities.

Literature review. The role of evidence in informing social policy development, monitoring and implementation has been discussed in numerous publications (for review, see [40]). Particular attention of scholars has been paid to the challenges of bridging the gap between social research and policy [41]. The present review article is devoted to the analysis of the research components of international policy documents on ageing as well as research initiatives aimed at producing scientific background for policy action on ageing.

Innovation character of the article. An attempt is made to review and analyse the international experience in pursuing the evidence informed policy on ageing with a view of promoting such approach at the national level in Eastern European and Central Asian countries. The materials presented in this article put forward the idea of selecting the research priorities as an essential process for ensuring the evidence basis in developing, implementing and monitoring

policy actions on ageing. It examines the global and European experience as the potential source of models for advancing the national policy responses to population and individual ageing.

The aim of the article. This article aims at promoting the collaborative efforts of national stakeholders, in the first instance researchers and policy makers, in elaborating and implementing the national policy agenda on ageing in Eastern European and Central Asian countries.

Data and methods. Review of the evidence based approaches and content of corresponding measures is aimed at informing the evidence based policy in the area of ageing. The analysis of available information is based on the global and European sources.

International policy frameworks on ageing. Several intergovernmental organizations within and outside of the United Nations (UN) system have been engaged in developing and implementing policy options and normative documents on ageing [2]. In this section, the attention is paid to the most prominent and universal international policy documents on ageing.

Since early 1980th, policy actions on ageing have been directed by a series of international consensus policy frameworks. The first such framework, the Vienna International Plan of Action on Ageing (VIPAA), was adopted at the first World Assembly on Ageing, which was held by the UN in 1982 in Vienna, Austria. The VIPAA included sixty-two recommendations for international and national policy actions in seven “areas of concern to ageing individuals”: health and nutrition; protection of elderly consumers; housing and the environment; the family; social welfare; income security and employment; and education [3].

Twenty years later, the Second World Assembly on Ageing was convened by the UN in Madrid, Spain. While the Vienna Assembly paid most of its attention to the needs and expectations of older persons, the World Assembly in Madrid shifted the focus of international policy discourse and action towards the developmental aspects of population and individual ageing. The shifted policy focus of the Madrid deliberations was reflected in the major outcome, the Madrid International Plan of Action on Ageing (MIPAA), which put forward 239 recommendations for policy actions in the three priority directions: older persons and development; advancing health and wellbeing into old age; and ensuring enabling and supportive environments [1].

Given significant differences between the global regions in the pace, context and content of population and individual ageing, the regional strategies for the implementation of MIPAA were developed under the aegis of the UN for the countries of Asia and the Pacific; Europe; Latin America and the Caribbean; and Western Asia. For Africa, the African Union Policy Framework and Plan of Action on Ageing was developed by the countries-members of the African Union [4]. The regional strategies were conformed to the MIPAA, and their central policy areas include the issues of health; housing and environment;

education; gender and older women; integration and participation; social protection; and income/economic security [2]. For almost twenty years the MIPAA and its regional strategies have been leading the global, regional and national responses to opportunities and challenges of population and individual ageing.

Among the specialised agencies of the UN, the World Health Organization (WHO) has been the most active and productive international stakeholder in the area of ageing. As the UN entity responsible for international public health, the WHO works to fulfill the “political mandate for the action that is required to ensure that everyone has the opportunity to experience both a long and healthy life” [5]. WHO has produced several international policy frameworks on ageing and health: the strategic framework for active ageing [6], the report promoting age-friendly primary healthcare [7], the guide to engage cities to become more age-friendly [8], and, more recently, the Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health [5].

These days, the international policy discourse and action on ageing are focused on active ageing. Such preeminence of the active ageing concept and the corresponding policy measures was instigated by the WHO in 2002 by its milestone publication, which was prepared as a contribution to the Second World Assembly on Ageing [6]. The WHO in its 2002 publication defined the active ageing as “the process of optimizing opportunities for health, participation and security, in order to enhance quality of life and wellbeing as people age.” For almost twenty years the WHO policy framework has guided actions in the three pillars of active ageing: health, participation and security.

Since 2015, the WHO has shifted the focus of its work on ageing from *active ageing* towards *healthy ageing* [9]. The WHO defines healthy ageing “as the process of developing and maintaining the functional ability that enables wellbeing in older age” [9]. The Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health, which were elaborated by the WHO and endorsed by the sixty-ninth World Health Assembly in 2016 [5], outline a framework for action that can be taken during the 15-year period of reaching the Sustainable Development Goals [10] and will be spearheaded during the proposed Decade of Healthy Ageing 2020-2030 [11].

Research components of international policy frameworks on ageing. The two international plans of action on ageing, VIPAA and MIPAA, are separated by a time span of twenty years, yet both documents emphasize unanimously the fundamental role of research in policy formulation, implementation and monitoring.

In the VIPAA, the section on data collection and analysis and also the section on research are included in the chapter devoted to the promotion of policies and programmes. The VIPAA views research and data collection as instruments for formulating, evaluating and implementing policies and programmes to address

the implications of the population ageing for development, as well as for the needs of older persons [3, para 84].

The studies of social, economic and health aspects of ageing should include, according to the VIPAA, the comparative, cross-cultural and interdisciplinary approaches [3, para 85]. The VIPAA calls for putting emphasis “on the continuum of research from the discovery of new knowledge to its vigorous and more rapid application and transfer of technological knowledge with due consideration of cultural and social diversity” [3, para 85], thus promoting the importance of operative translation of research findings into policy options.

The MIPAA emphasises the significance of research, including age- and gender-sensitive data collection and analysis, for providing the essential evidence for effective policies [1]. The research and data collection and analysis for policy planning, monitoring, and evaluation are recognised in the MIPAA as the *crucial elements* of the *national* implementation process. The exchange of researchers and research findings and data collection to support policy and programme development are identified among the priorities for *international* cooperation on ageing. The MIPAA underscores the need to encourage and advance comprehensive, diversified, and specialized research on ageing in all countries, particularly in developing countries. The research component of the MIPAA is also intended for facilitating the implementation process through supporting the policy responses to ageing and ensuring the operational success of implementation.

Both international plans of action contain the formulation of the research priorities (Table 1). In the VIPAA, these priorities are presented in the concrete form of “basic and applied issues” of the “developmental and humanitarian aspects of ageing” [3, para 85]. The research priorities of the MIPAA can be emanated from its 239 recommendations for action [1].

While the exact formulations of priorities differ in the two plans, three areas appear to be comparable: ageing and development; health and wellbeing; and training and education (see Table 1). Interestingly, while the VIPAA devotes primary attention to the fundamental, “biological, mental and social fields” of research inquiries, the MIPAA is concerned with more “practical”, or applied, areas.

Both international plans of action on ageing underline the role of research and data collection and analysis in supporting the monitoring and evaluation of the implementation process. The latter task envisages the development of appropriate mechanism and instruments for monitoring and evaluating the implementation of national and international policy measures. The MIPAA pointed to the need of elaborating and using comprehensive and practical evaluation tools, such as key indicators. Unfortunately, such evaluation tools have not yet been incorporated into the periodic review and appraisal of the MIPAA implementation [12].

The WHO policy framework on active ageing identified several *determinants* of active ageing and called for “more research to clarify and specify the

Table 1. Major references to research in the international plans of action on ageing: VIPAA (issues) and MIPAA (actions)

RESEARCH AREAS	VIPAA ¹ (Issues)	MIPAA ² (Actions)
Fundamental issues of population and individual ageing	(a) The role of genetic and environmental factors (b) The impact of biological, medical, cultural, societal and behavioural factors on ageing (c) The influence of economic and demographic factors (including migration) on societal planning	
Ageing and development	(d) The use of skills, expertise, knowledge and cultural potential of the ageing	• the contribution of older persons to social and economic development in all countries, in particular those countries severely affected by HIV/AIDS (II-3-3(d))
Health and well-being	(e) The postponement of negative functional consequences of ageing	• finding remedies that can be provided at affordable prices for diseases that particularly afflict older persons in developing countries (II- 2-2(e)) • multidisciplinary research on Alzheimer's and related disorders to meet the needs of the patient, health professionals and carers (II- 5-1(b))
	(f) Health and social services for the ageing as well as studies of co-ordinated programmes	• comparative research into care systems in different cultures and settings (III-2-1(e))
Training & education	(g) Training and education	• research to better determine the relationship between training and productivity so as to clearly demonstrate... the benefits of continuous training and education of older persons (I-4-1(g))
Living arrangements		• research on the advantages and disadvantages of different living arrangements for older persons (I-5-1(g));
Human rights — violence against older persons		• the causes, nature, extent, seriousness, and consequences of all forms of violence against older women and men (III-3-1(g)).

Sources: [1, 3].

¹ See paragraph 86 of VIPAA [3].

² The quoted actions are referred to in accordance with the structure of MIPAA: (Priority direction-Issue-Objective (Action)) [1].

Table 2. Global research priorities on ageing

RAA-21 (Major Research Priorities)	USA National Academies (Domains of Research)	WHO Policy Framework for Active Ageing (Determinants of Active Ageing)
Priority 1. Relationships of population ageing and socio-economic development ^{2,3} Priority 2. Current practices and options for maintaining material security in old age ³ Priority 3. Changing family structures, intergenerational transfer systems and emergent family and institutional dynamics ² Priority 4. Determinants of healthy ageing ¹ Priority 5. Basic biological mechanisms and age-associated diseases ¹ Priority 6. Quality of Life and ageing in diverse cultural, socio-economic and environmental situations ^{1,2,3,4,5}	Work and retirement ³ Savings and wealth ³ Family structure and intergenerational transfers ² Health and disability ¹ Well-being ^{1,2,3}	Culture ⁵ (cultural values; traditions; diversity) Gender ² (status, roles, behavior, access to nutritious foods, education, meaningful work and health services) Health and social services ¹ (Health Promotion and Disease Prevention; Curative Services; Long-term care; Mental Health Services) Behavioural Determinants ¹ (Tobacco Use; Physical Activity; Healthy Eating; Oral Health; Alcohol; Medications; Iatrogenesis; Adherence to Therapy) Personal Determinants ¹ (Biology and Genetics; Psychological Factors) Physical Environment ⁴ (Safe Housing; Falls; Clean Water, Clean Air and Safe Foods) Social Environment ² (Social Support; Violence and Abuse; Education and Literacy) Economic Determinants ³ (Income; Social Protection; Work)

Note. Key content: ¹ Biomedical; health; ² Social; ³ Economic; ⁴ Physical environment; ⁵ Cultural. Sources: [6, 15, 18].

role of each determinant, as well as the interaction between determinants, in the active ageing process” [6]. In a sense, the determinants of active ageing can be considered the priorities for policy related research (see Table 2). The WHO policy framework has also emphasized the need for international agencies, countries and regions to develop a relevant research agenda for active ageing.

The WHO Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health comprise five strategic objectives; the research component of the Strategy is outlined in

the Strategic objective 5: *improving measurement, monitoring and research for healthy ageing*. The fifth objective of the Global Strategy provides a succinct formulation of measures for building evidence base, “which can ensure that all actions have the intended impacts, are equity-oriented and cost-effective” ([5], para 26). The narrative of this objective underscores the need for “more research and evidence on age-related issues, trends and distributions, and on what can be done to promote Healthy Ageing across the life course”. A series of basic research questions are included in this strategic objective; addressing these questions is necessary for informing policy choices. Specific tasks for reaching the strategic objective 5 are formulated in the *detailed* strategic objectives: *agree on ways to measure, analyse, describe and monitor Healthy Ageing* (Strategic objective 5.1); *strengthen research capacities and incentives for innovation* (Strategic objective 5.2); and *research and synthesize evidence on Healthy Ageing* (Strategic objective 5.3).

According to the Plan of Action, implementation of the Global Strategy during the first five years, 2016-2020, envisages reaching two goals: 1. Five years of evidence-based action to maximize functional ability that reaches every person; and 2. By 2020, establish evidence and partnerships necessary to support a Decade of Healthy Ageing from 2020 to 2030. These initial goals of the Plan of Action clearly outline the research component of the implementation process.

To monitor and assess the progress in implementing the Global Strategy, ten indicators are used by the WHO while collecting data from countries and regions. Two of these indicators are related to research evidence on the health status and needs of older adults: Indicator 9 — Cross-sectional data on Healthy Ageing; and Indicator 10 — Longitudinal data on Healthy Ageing [13].

The follow-up initiative of the Global Strategy, the proposed Decade of Healthy Ageing 2020-2030, is expected to be “a global collaboration that will bring together diverse sectors and stakeholders” [14]. Four areas for action are proposed to advance during the Decade: “changing how we think, feel and act towards age and ageing; developing communities in ways that foster the abilities of older people; delivering person centered integrated care and primary health services responsive to older people; and providing older people who need it with access to long-term care”.

Among the enablers across the four action areas, one enabler would “[strengthen] data research and innovation to accelerate implementation”, thus supporting the evidence informed activities of the Decade.

Bridging the gap between policy and research. The key prerequisite for ensuring that research evidence forms the basis for policy action is to bridge the gap between the two often isolated processes: research and policy. Reciprocal actions are needed by stakeholders, primarily by academia researchers, on one side, and policy experts in legislature and government, on the other. Efforts by academic researchers have to be focused on aligning research with policy prio-

rities; ensuring translation of research findings into policy recommendations; and, in most general terms, improving the quality, reliability and robustness of the research. The utmost task for the legislature and government is to replace the opinion based approach in policy design and implementation by the evidence based approach.

Aligning research inquiries with policy priorities could be achieved if policy experts and, ideally, also policy makers are getting involved in various stages of policy related research — from planning a research project through it conducting and further up to analyzing the findings and translating them into policy recommendations. Very often, however, the principal actors of the policy process, both policy experts and policy makers, are not involved in the research process and are content with the role of passive consumers of the information obtained by researchers. Likewise, researchers are not included in the processes of policy formulation, implementation and monitoring.

Specific mechanisms for bridging the divide between research and policy are summarized in the WHO Global strategy and action plan on ageing and health [5]:

- considering (analyzing) the policy context, including the role of institutions, political will, ideas and interests;
- facilitating development of evidence and knowledge that are relevant and timely;
- improving communication between researchers and policy experts and policy makers;
- ensuring accessibility of research findings to all policy stakeholders, and particularly to policy-makers;
- promoting the political and public culture that values proven and reliable evidence and its acceptance. Utilizing this mechanism appears particular relevant during the ongoing upsurge of science ignorance and populism.

The promising model of installing reciprocity in policy related research and policy process is establishing and sustaining policy dialogue. Such dialogue would ideally involve all major stakeholders of policy process: in the first instance, researchers and policy experts, but also representatives of legislature, civil society and social partners. The practical outcome of policy dialogue could be an agreed conceptual and practical platform for linking policy and research. Several such platforms in the area of ageing have been elaborated in the format of *research agendas*. One of such agendas, the Research Agenda on Ageing for the Twenty-First Century (RAA-21), was elaborated by the UN and the International Association of Gerontology and Geriatrics (IAGG) — an international non-governmental organisation of researchers and practitioners in the field of ageing [15]. The links between the research and policy were established by selecting the *research priorities* and *critical research areas*, which were to inform and support the implementation of policy measures contained in the MIPAA. Research priorities on ageing were also identified during a series of regional

workshops for Africa, Europe, Latin America and the Caribbean, and for Asia and the Pacific [16, 17].

In 2001, another global research agenda was developed in order to assist countries “to improve their adaptations to population aging”. This agenda was developed by an international “Panel on a Research Agenda and New Data for an Aging World”, which was convened by the National Academies of the USA and approved by the Governing Board of the US National Research Council [18]. The Panel proposed several overarching recommendations to promote “effective cross-national research” and “generation of policy-relevant data”. The Panel had also identified five research domains “in which new international data are required to inform policy making in the coming decades” (Table 2).

Research priorities on European ageing. Within the EU, the principal approach of policy on ageing envisages turning the challenges of demographic change into opportunities by “extending working lives and providing older people access to adequate social protection and, where necessary, supplementary pensions” [19]. The successful adaptation to demographic change is to be based on research, which fosters lifelong health, active ageing and well-being for all [20].

During the current decade, active ageing has become the principal content of the EU policy on ageing. According to the definition of the European Commission (EC), “Active ageing means helping people stay in charge of their own lives for as long as possible as they age and, where possible, to contribute to the economy and society” [21]. The EC considers active ageing to be a component of its policies of social investment “designed to strengthen people’s skills and capacities and support them to participate fully in employment and social life” [22].

One of the main domains of policy, research and practice of active ageing in EU, as well as in many other world regions, has been health [9, 19, 23]. Such primacy of the health aspects of active ageing is meant to “foster the functional ability of older people to be and to do what they value”, as elaborated in the WHO Global Strategy on Ageing and Health [5]. As an illustration, the Repository of innovative practices of the European Innovation Partnership on Active and Healthy Ageing is dominated by the health and care submissions [24].

Research and innovation is one of the strategic policy priorities of the EU; it is designated to address three biggest societal challenges as seen from Brussels: climate change, energy security, and public health [25]. Accordingly, the EC, as the executive body of the EU, advances the priority of research and innovation in several research areas. The issues of ageing are included in several research areas with the most prominent presence in the area of Health followed by the area of Social Sciences and Humanities. Within the area of Health, one of the *key research areas* is entitled “Human development and ageing” [26]. The following topics for research and innovations are specified in this key research area: determining the biomarkers of ageing; understanding the developmental processes of long-

lived organisms throughout their lives; studying the immune system in old age; establishing a roadmap on ageing research in Europe; increasing the participation of elderly in clinical trials; studying determinants of ageing and longevity and the role of environment; and building a consensus definition of frailty.

Several specific programmes and projects on research and innovation undertaken under the auspices of the EC during the second decade of the current century are either directly devoted to ageing issues or are inclusive of them¹: Horizon 2020; FUTUREAGE; MoPAct; COST Actions; SiforAGE; and JPI MYBL. Three of these programmes and projects, Horizon 2020, COST Actions, and JPI MYBL, are currently active, and three others, FUTUREAGE, MoPAct, and SiforAGE have been completed². These programmes and projects were planned and implemented in order to enhance collaboration and coordination and, ideally, alignment of research and policy on ageing among the EU member states. Two of the above projects — FUTUREAGE and JPI MYBL — have elaborated distinguished research agendas, while others framed their research explorations within specific themes, which were conceived either in advance of projects implementation or at their introductory stages; in essence, these themes by their content and purpose can be equated to the research priorities.

The **Horizon 2020** is the biggest EU programme with almost €80 billion of funding available over 7 years (2014 to 2020) for financing research and innovations [27]. Among the *Societal Challenges* identified in the Horizon 2020 is the Challenge of *Health, Demographic Change and Wellbeing*; about €7.5 billion are to be invested in health research and innovation in order to achieve better health for all by keeping older people active and independent for longer; supporting the development of new, safer and more effective interventions; and contributing to the sustainability of health and care systems [28].

During the first four years of the Horizon 2020 (2014-2017), the following research and innovations were prioritized for addressing the above Societal Challenge: causes and mechanisms underlying health, healthy ageing and disease; monitoring of health and prevention, detection, treatment and management of disease; support for older persons to remain active and healthy; new models and tools for health and care delivery [28].

FUTUREAGE, the European road map on ageing, was a two year (2009-2011) project devoted to producing the road map for the future of ageing research in Europe in order to “enable Europe to respond successfully to the unprecedented demographic challenges it faces” [29]. Active ageing was the central multi-disciplinary theme of the FUTUREAGE Road Map. The elaboration of

¹ The names of the programmes and projects are presented in their broadly used acronyms, which are deciphered further in the text.

² The author declares his personal involvement in the following projects: COST Actions (as a speaker/presenter); SiforAGE (as a project reviewer); and JPI MYBL (as a member of the Societal Advisory Board)

the Road Map was framed within the four thematic workstreams: biogerontology; social and economic resources; healthy ageing; and environments of ageing. Seven research priorities were designated as “the major priority themes for future ageing research” (Table 3).

MoPAct (*Mobilising the potential of active ageing in Europe*) was a four year (2013-2016) project funded by the EC. MoPAct was largely the successor and beneficiary of the FUTUREAGE project. Drawing on the deliberations of the FUTUREAGE, MoPAct attempted “to provide the research and practical evidence upon which Europe can begin to make longevity an asset for social and economic development” [30]. Eight *scientific themes* (i.e., research priorities) were chosen for addressing the MoPAct’s core theme of *realising active and healthy ageing as an asset* (Table 3).

The priorities for research on ageing in the EU countries are also evident in the activities of the research networks **COST Actions** — the main instruments of the *European Cooperation in Science and Technology* (COST) [31]. *COST Actions* networks enable scientific collaboration between researchers from academia, industry and the public and private sectors by complementing national research funds [32]. Among 294 Cost Actions (as of 2019), several are directly related to ageing, with the prevalence of biomedical aspects.

SiforAGE (*Social Innovation on active and healthy ageing for sustainable economic growth*) was a European project, which, similar to MoPAct, was aimed at promoting active and healthy ageing [33]. However, the SiforAGE’s objectives were more of applied nature: disseminating scientific knowledge in society, undertaking advocacy activities and engaging civil society organisations, other societal actors, including end-users in shaping the research projects dealing with active and healthy ageing. The activities of SiforAGE were undertaken for mutual engagement of researchers and policy practitioners in six priority areas designated as “work packages”, *seu* priorities for research projects (Table 3).

Joint Programming Initiative More Years Better Lives (JPI MYBL) strives to promote research on demographic change in Europe [34]; it is one of the ten Joint Programming Initiatives (JPIs) currently run under the aegis of the EC. The JPIs were launched by the EC in 2008 with the aim “to pool national research efforts in order to make better use of Europe’s research and development resources and tackle common European challenges more effectively” [35].

The core activities of JPIs consist of the development and implementation of common strategic research agendas based on a common vision of how to address major societal challenges. Within the JPI MYBL, the Strategic Research Agenda (SRA) was elaborated in 2014 [36]. It defines priorities for research and policy making in four domains of demographic impact on society: Quality of Life and Health; Economic and Social Production; Governance and Institutions; and Sustainability of Welfare in the EU. Moreover, the SRA has identified eleven research topics as priority issues to be addressed in the short and medium term (Table 3).

Table 3. Research priorities in the EU research projects on ageing

FUTUREAGE (Major Priorities For European Ageing Research)	MoPAct (Research Fields)	SiforAGE (Key Issues for Active and Healthy Ageing)	SRA, JPI MYBL (Research Topics)
Healthy Ageing for More Life in Years¹ Maintaining and Regaining Mental Capacity¹ Inclusion and Participation in the Community and in the Labour Market^{2,3} Guaranteeing the Quality and Sustainability of Social Protection Systems^{2,3} Ageing Well at Home and in Community Environments⁴ Unequal Ageing and Age-Related Inequalities^{1,2,3} Biogerontology: from Mechanisms to Interventions¹	Economic consequences of ageing: understanding and alleviating the economic effects of population ageing³ Extending working lives: raising the employment of older workers, aided by lifelong learning^{1,2,3} Pension systems, savings and financial education: ensuring pension adequacy and pension system sustainability³ Health and well-being: driving healthy life expectancy and the social engagement of older people^{1,2} Biogerontology: delaying the onset of frailty, dependence and age related diseases¹ Built and technological environment: shaping housing, mobility, transport and ICT provision to support an ageing population⁴ Social support and long term care: matching sustainable supply and demand for long-term care and ageing-related social support^{1,2} Enhancing active citizenship: enhancing the political participation of senior citizens and improving the capacity for adapting to societal change^{2,6}	Healthy ageing for healthier living years¹ Mental capacity and Alzheimer's¹ Active participation and inclusion in society. Inequalities associated with ageing^{1,2,3} Social innovation in community partnerships for active and healthy ageing^{1,2,3} Services and technologies for better ageing at home^{1,2,4}	1. Quality of life, wellbeing and health^{1,2,3,4,5} 2. Learning for later life^{1,2,3} 3. Social and economic production^{2,3} 4. Participation^{2,3,6} 5. Ageing and place^{1,2,4} 6. A new labour market^{1,2,3} 7. Integrating policy⁶ 8. Inclusion and equity^{2,3} 9. Welfare models^{2,3} 10. Technology for living^{1,2,3,4} 11. Research infrastructure⁶

Note. Key content: ¹ Biomedical; health; ² Social; ³ Economic; ⁴ Physical environment; ⁵ Cultural; ⁶ Politics & policy.

Sources: [29, 30, 33, 36].

Conclusion. The two global policy frameworks on ageing, the VIPAA and the MIPAA, have been elaborated twenty years apart, yet three policy related research areas are presented in both: ageing and development; health and wellbeing; and training and education (see Table 1). Such persistence testifies to the universal significance of these research areas for the development and implementation of policy on ageing. Nevertheless, there are also notable differences in the research components of the two policy frameworks. As noted above, the research component of VIPAA is focused on the fundamental research, which may be explained by the relative novelty of international efforts to design in early 1980s an evidence informed policy framework on ageing. Such efforts required in the first instance to formulate the basic consensus on fundamental terminology, mechanisms, and policy approaches in population and individual ageing. Twenty years later, the MIPAA turned to more practical, applied orientation of the policy related research.

The research agenda of the UN, RAA-21, and the research agenda of the United States National Research Council, as well as the WHO Policy Framework on Active Ageing have identified the global research priorities for informing policy actions on ageing in the twenty-first century (Table 2). A simple calculation reveals that about 42 per cent of global research priorities (eight out of nineteen) elaborated in these three documents belong to the biomedical/health area; about equal 37 per cent correspond to social and economic areas (seven out of nineteen each); and about equal 10 per cent — to physical environment and cultural areas (two out of nineteen each).

The analysis of the research priorities on ageing in the EU policy documents as well as in the practical programmes and projects on research and innovations, reveals the prevalence of research priorities similar to the global patterns: the social area priorities accounted for 61 per cent of all research areas, closely followed by the biomedical, health and care area with 58 per cent, and by slightly lower economic area with 52 per cent (Table 3).

More recently, the dominant priorities of health and care in the EU have been further addressed in the Evidence Review Report produced by the multidisciplinary Working Group on Transforming the Future of Ageing [23]. The Working Group was formed by the EC Scientific Advice Mechanism — the Science Advice for Policy by European Academies (SAPEA), which intends to provide independent scientific advice to European Commissioners in support of their decision-making [37]. The Evidence Review Report has addressed the issue of ageing from a broad public health standpoint and provided evidence-based scientific advice for the highest policy level in Europe. It is expected that the report findings and recommendations will support the elaboration of the EC consultation document — Green Paper on Ageing.

The EC Scientific Advice Mechanism for producing “evidence scientific advice” is illustrative of the European good practice of engaging policy makers

and scientific advisors in a process of informing policy thus bridging the gap between scientific research and policy making. Collaboration of all “societal actors”, i.e. researchers, citizens, policy makers, business, third sector organisations etc., is a cornerstone of the “responsible research and innovation” approach promoted by the EC Horizon 2020, which was discussed earlier in this paper [38]. This collaborative approach endeavors, in the first instance, to enable easier access to scientific results, and incorporate gender and ethics in the research and innovation content and process [38]. Such collaboration is of particular relevance to tackling the most urgent and critical challenge of the Covid-19 pandemic. Within the aforementioned Research and Innovation programmes, the EC has instigated in 2020 several actions addressing, among others, epidemiology, preparedness and responses to outbreaks [39]. It is reasonable to expect that the scientific analysis of the lessons of the ongoing pandemic would stipulate the adjustment of international and national policy and programmes on ageing [42].

The availability of evidence basis for policy action and political decision is of utmost importance in the time when the validity of science is questioned by the populist manifestos which advocate the prevalence of “practical” opinion over the scientifically based approach in policy and practice of ageing.

REFERENCES

1. United Nations (2002). ‘Madrid International Plan of Action on Ageing’, in Report of the Second World Assembly on Ageing. Madrid. 8–12 April 2002. New York: United Nations, pp. 1–42.
2. Sidorenko, A., & Walker, A. (2017). Policy options for responding to population ageing. In: Jean-Pierre Michel, B. Lynn Beattie, Finbarr C. Martin, and Jeremy D. Walston (eds) *Oxford Textbook of Geriatric Medicine* (3 ed.). Oxford University Press
3. United Nations (1982). Vienna International Plan of Action on Ageing. New York, NY: United Nations.
4. United Nations (n.d.). Regional Implementation Strategies of the MIPAA. Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/ageing/madrid-plan-of-action-and-its-implementation/regional-implementation-strategies-of-the-mipaa.html>
5. World Health Organization (2017). Global strategy and action plan on ageing and health. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
6. World Health Organization (2002). Active Ageing – A Policy Framework. A contribution of the World Health Organization to the Second United Nations World Assembly on Ageing, Madrid, Spain, April 2002. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
7. World Health Organization (2004). Towards Age-Friendly Primary Health Care (Active ageing series). Geneva, Switzerland: World Health Organization.
8. World Health Organization (2007). Global Age-Friendly Cities: A Guide. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
9. World Health Organization (n.d.). Healthy Ageing and Active Ageing. Retrieved from <https://www.who.int/ageing/healthy-ageing/en/>
10. United Nations (n.d.). The Sustainable Development Agenda. Retrieved from <http://www.un.org/sustainabledevelopment/development-agenda/>

11. World Health Organization (n.d.). Decade of Healthy Ageing 2020–2030. Retrieved from https://www.who.int/docs/default-source/decade-of-healthy-ageing/full-decade-proposal/decade-proposal-fulldraft-en.pdf?sfvrsn=8ad3385d_6
12. Sidorenko, A. & Zaidi, A. (2018) International policy frameworks on ageing: assessing progress in reference to the Madrid International Plan of Action on Ageing. *The Journal of Social Policy Studies*, vol.16, No. 1, pp. 141–154.
13. World Health Organization (n.d.). Mid-term progress on the Global strategy. Retrieved from <https://www.who.int/ageing/commit-action/measuring-progress/en/>
14. World Health Organization (2019) Decade of Healthy Ageing. Development of a proposal for a Decade of Healthy Ageing 2020-2030. Report by the Director-General. Retrieved from https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB146/B146_23-en.pdf
15. United Nations Programme on Ageing and the International Association of Gerontology and Geriatrics (2007). Research agenda on ageing for the twenty-first century: 2007 update. New York: UN programme on ageing and IAGG.
16. Andrews, G., & Sidorenko, A. (2004). RAA-21 Regional Priorities for Asia, Europe, and Latin America, IAG Newsletter, 17(4): 10–12.
17. Sidorenko, A. (2004). Implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing: Research dimension, Geriatrics and Gerontology International, 4(Suppl.s1): S87–S89.
18. National Research Council (2001) Preparing for an Aging World: The Case for Cross-National Research, Panel on a Research Agenda and New Data for an Aging World, Committee on Population and Committee on National Statistics, Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington, DC: National Academy Press
19. European Union (2019) Ageing Europe. Looking at the lives of older people in the EU. 2019 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union
20. European Commission (n.d.). Human development and ageing. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/research-area/health-research-and-innovation/human-development-and-ageing_en
21. European Commission (n.d.) Active ageing. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1062>
22. European Commission (n.d.) Social investment. Retrieved from <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1044&langId=en>
23. SAPEA, Science Advice for Policy by European Academies. (2019). Transforming the Future of Ageing. Berlin: SAPEA. Retrieved from <https://doi.org/10.26356/ageing>
24. European innovation partnership on Active and Healthy Ageing (n.d.) Repository. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eip/ageing/repository>
25. European Commission (n.d.) Research and innovation https://ec.europa.eu/info/strategy/research-and-innovation_en
26. European Commission (n.d.) Human development and ageing. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/research-area/health-research-and-innovation/human-development-and-ageing_en
27. European Commission (n.d.) Horizon 2020. Health. Retrieved from <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/area/health>
28. European Commission (n.d.) Horizon 2020. Health, Demographic Change and Well-being. Retrieved from <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/health-demographic-change-and-wellbeing>
29. FUTURAGE (2011) A Road Map for European Ageing Research. Retrieved from <http://www.foragenetwork.eu/database/item/165-2011-futurage-a-roadmap-for-european-ageing-research/>
30. MoPAct (n.d.) About the project. Retrieved from <http://mopact.group.shef.ac.uk/about/key-projects/>

31. COST (n.d.) About COST. Retrieved from <https://www.cost.eu/who-we-are/about-cost/>
32. COST (n.d.) What are COST Actions? Retrieved from <https://www.cost.eu/cost-actions/what-are-cost-actions/>
33. European Commission (n.d.) Final Report Summary - SIFORAGE Retrieved from <https://cordis.europa.eu/project/id/321482/reporting>
34. JPI More Years Better Lives (n.d.) Retrieved from <https://www.jp-demographic.eu/>
35. Commission of the European Communities (2008) Towards joint programming in research: Working together to tackle common challenges more effectively. Retrieved from http://ec.europa.eu/research/press/2008/pdf/com_2008_468_en.pdf
36. JPI More Years Better Lives (n.d.) Strategic Research Agenda – SRA. Retrieved from <https://www.jp-demographic.eu/about-us/strategic-research-agenda-sra/>
37. European Commission (n.d.) Support for policy making. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/strategy/support-policy-making_en
38. European Commission (n.d.) Responsible research & innovation <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/responsible-research-innovation>
39. European Commission (n.d.) Coronavirus research and innovation. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/research-area/health-research-and-innovation/coronavirus-research-and-innovation_en
40. Parkhurst, J. (2017). The politics of evidence: from evidence-based policy to the good governance of evidence. Routledge Studies in Governance and Public Policy. Routledge, Abingdon, Oxon, UK.
41. Nutley, S., Davies, H. & Walter, I. (2003). Evidence-based policy and practice: cross-sector lessons from the United Kingdom, Social Policy Journal of New Zealand, Issue 20: 29-48
42. Golubev, A.G. & Sidorenko A.V. (2020). Theory and practice of aging upon COVID-19 pandemic, Adv. geront. 33(2): 397-408.

Article submitted on 21.05.2020.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2020.

О.В. Сидоренко, старший радник
Європейський центр соціальної політики та досліджень
Берггассе 17, 1090 Відень, Австрія
E-mail: sidorenko.alexandre@gmail.com
ORCID 0000-0001-6063-1005

ГЛОБАЛЬНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРІОРИТЕТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ ПОЛІТИКИ ЩОДО СТАРІННЯ

Цю оглядову статтю написано з метою визначити найперспективніші підходи і моделі для подолання розриву між дослідженнями і політикою щодо старіння. Загальна мета представленої аналізу міжнародного досвіду розробки доказової інформаційної політики щодо старіння — упровадження цього досвіду в країнах Східної Європи та Центральної Азії. Формулювання відповідних стратегічних пріоритетів є надзвичайно важливим для забезпечення доказової бази у процесі розробки, реалізації та моніторингу політичних дій щодо старіння. З методологічної точки зору стаття — аналітичний огляд міжнародних політичних документів і науково-дослідних ініціатив у галузі старіння. Основну увагу приділено загальносвітовому (Організація Об'єднаних Націй та Всесвітня організація охорони здоров'я) досвіду та досвіду Європейського Союзу в розробці потенційних моделей національної політики щодо старіння. Огляд зосереджено на дослідницьких компонентах основних міжнародних стратегій політики щодо

старіння, зокрема Віденському міжнародному плані дій щодо старіння (1982), Мадридському міжнародному плані дій щодо старіння (2002) і концептуальних документах Всесвітньої організації охорони здоров'я. Аналіз дослідницьких пріоритетів щодо старіння в документах глобального рівня і регіональних документах Європейського Союзу, а також у європейських програмах і проєктах щодо досліджень і інновацій виявляє універсальну поширеність соціальних, біомедичних (охорона здоров'я та догляд) й економічних пріоритетів. Протягом поточного десятиліття активне старіння стало основним змістом політики щодо старіння у різних частинах світу. Автор стверджує, що для подолання наявних прогалів між науковими розробками та політичними процесами потрібні взаємні дії основних національних зацікавлених сторін, насамперед — науковців і розробників політики. Така взаємність вимагає узгодження науково-дослідних проєктів із основними напрямками політики, щоб забезпечити доказову основу для політичних дій. Головний висновок статті стверджує, що поінформована доказова політика допомогла б запобігти необдуманим маніпуляціям громадською думкою та викривленню змісту політики під час нинішнього наростання популізму і необізнаності.

Ключові слова: старіння, наукова інформація, пріоритети наукових досліджень, політика, Європейський Союз.

Cite: Pozniak, O.V. (2020). Population of Kyiv: estimation of the actual number and migration prospects. *Demography and social economy*, 2 (40), 21-34.

УДК 314.728 (477)

JEL CLASSIFICATION: J11

О.В. ПОЗНЯК, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: olex_poznyak@ukr.net

ORCID 0000-0002-1323-3896

НАСЕЛЕННЯ КИЄВА: ОЦІНКА ФАКТИЧНОЇ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МІГРАЦІЇ

Стаття присвячена формуванню науково обгрунтованої оцінки фактичної чисельності населення Києва, основаної на результатах подібних оцінок 2009—2011 рр. з урахуванням трансформації соціально-економічного розвитку України протягом останнього десятиліття. Також у статті розроблено прогноз міграційного руху населення у місті до 2040 р. Актуальність дослідження обумовлена наявністю значних контингентів незареєстрованого населення у столиці, відповідно офіційні дані щодо чисельності населення Києва є заниженими. Новизною дослідження є уточнена методика оцінювання фактичної чисельності населення Києва і незареєстрованого населення, а також виявлення перспективних тенденцій перебігу міграції населення в столиці України. Здійснено аналіз міграційної ситуації в місті, особлива увага приділена новому типу міграцій населення — руху внутрішньо переміщених осіб. На основі методичних підходів, розроблених у ході дослідження, оцінено фактичну чисельність населення Києва. Розроблено чотири методи визначення фактичної чисельності населення міста, на основі результатів яких отримано узагальнену оцінку. Чисельність фактичного населення Києва на початок 2018 р. оцінено у 3361,6 тис. осіб, тобто чисельність незареєстрованого населення перевищує 468,4 тис. осіб або становить майже 14 % фактичного населення. На основі комплексного аналізування міграційних процесів здійснено прогнозне оцінювання майбутньої міграційної ситуації в місті. Демографічний прогноз Києва, зокрема, прогноз міграції населення міста, розроблено у двох варіантах. Реалістичний варіант прогнозу описує найвірогідніший сценарій розвитку, спираючись на особливості динаміки компонентів природного і механічного руху населення та відповідного досягнутого рівня показників. Оптимістичний варіант є вірогідним за умов швидкого поновлення сприятливих тенденцій соціально-економічного розвитку та успішного здійснення заходів державної демографічної політики. Розроблено гіпотези

прогнозу міграції населення до 2040 р., викладено результати розрахунку прогнозу чисельності та статеві-вікової структури населення на початок 2041 р. і прогнозного оцінювання на період до початку 2061 р.

Ключові слова: міграція, фактичне населення, незареєстроване населення, прогнозування міграцій населення.

Постановка проблеми, актуальність. Проблема визначення реальної чисельності населення м. Київ, як і інших крупних міст світу, є досить складною. Крупні міста займають особливе місце в теорії урбаністики, оскільки відрізняються від інших типів поселень чисельністю та складом населення, функціями, інфраструктурними об'єктами тощо. Особливістю демографічного розвитку таких міст є значний приток мігрантів, частина яких не охоплена реєстрацією відповідно до національного законодавства. Тому оцінка чисельності населення крупного міста є серйозною й актуальною методологічною та практичною проблемою, яку у світовій практиці досі не вирішено. Унаслідок цього оцінки чисельності населення деяких міст світу можуть розрізнятися у рази.

Столиця України Київ є основним у країні центром тяжіння мігрантів, як внутрішньодержавних, так і зовнішніх. Це пояснюється тим, що місто є найпотужнішим освітнім, культурним і науковим центром України, одним із найбільших її промислових центрів. У місті стабільно фіксується перевищення прибуття населення над вибуттям, однак значна частина міграційних переміщень не супроводжуються зміною місця реєстрації, отже не охоплені державним статистичним обліком. Унаслідок цього сформувався численний контингент осіб, які фактично живуть і працюють у Києві, але зареєстровані в інших регіонах України.

Наявність значних контингентів незареєстрованого населення обумовлює необхідність оцінювання його чисельності, оскільки відомості щодо фактичної кількості мешканців міста є базою для визначення потреб у товарах і послугах, а також навантаження на комунальне господарство, транспортну та соціальну інфраструктуру. Відсутність таких відомостей ускладнює формування ефективної міграційної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам міграції вітчизняні науковці приділяють чимало уваги, зокрема О. Іванкова-Стецюк (О. Ivankova-Stetsyuk), Е. Лібанова (Е. Libanova), О. Малиновська (О. Malynovs'ka), О. Овчиннікова (О. Ovchynnikova), І. Прибиткова (І. Prybytkova), М. Романюк (М. Romanyuk), М. Шульга (М. Shulga). Питання міграції населення в метрополійних містах України, зокрема у Києві, відображено у Національній доповіді, підготовленій фахівцями ряду інститутів НАН України наприкінці 2018 р. [1]. Водночас дослідження міграції населення у крупних містах залишається одним із найменш розвинених напрямів міграційних досліджень в Україні, навіть попри те, що такі міста є основними центрами тяжіння мігрантів.

Питання міграційного впливу на розвиток великих, зокрема крупних міст є надзвичайно актуальним, що підтверджується інтересом до цієї проблематики з боку провідних світових експертів та організацій. 2015 року Міжнародна організація з міграції підготувала спеціальну доповідь, присвячену міграції у містах [2], а до подібної доповіді, підготовленої 2018 р., було включено розділ, присвячений цій темі [3]. Однак проблеми оцінювання реальної чисельності населення великих міст залишилися поза увагою укладачів доповідей, усі наведені дані щодо людності міст базувалися виключно на офіційних даних відповідних країн.

Першу спробу оцінити фактичну чисельність населення Києва здійснено в кінці 2007 р. групою експертів (науковців і представників органів державного управління), створеною при Інституті соціології НАН України. На жаль, їхні результати не були адекватно відображені у наукових публікаціях. Фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за участю автора двічі на рубежі першого і другого десятиліть ХХІ ст. здійснювали такі оцінки [4], але сьогодні вони вже застарілі.

В останні роки в науковій літературі піднімається питання щодо оцінювання міграційних потоків і реальної чисельності населення міст за допомогою т. зв. Великих даних (*Big Data*), зокрема інформації мобільних операторів, Інтернет-запитів тощо. Однак реалізація таких намірів скоріше можлива у віддаленій перспективі, на сьогодні як міжнародні експерти [5, 6], так і вітчизняні науковці [7], визнають, що Великі дані у найближчому майбутньому не зможуть скласти конкуренцію традиційним методам дослідження міграційних процесів. Прикладом застосування Великих даних (поряд з іншими методами) є оцінка чисельності наявного населення України та регіонів станом на 1 грудня 2019 року (тобто вже після проведення дослідження, представленого у цій статті), здійснена робочою групою, створеною при Кабінеті Міністрів України — колективом науковців, представників органів державної влади та неурядових організацій [8], згідно з якою у Києві мешкає 3703,1 тис. осіб.

Метою статті є формування науково обґрунтованої оцінки фактичної чисельності населення Києва на основі результатів подібних оцінювань, здійснених у 2009—2011 рр., та з урахуванням трансформації соціально-економічного розвитку України, що відбулися протягом останнього десятиліття, а також розроблення прогнозу міграційного руху населення у місті. Роботу здійснено у рамках НДР «Комплексний аналіз соціально-демографічної ситуації у м. Києві та оновлення прогнозу соціально-демографічного розвитку м. Києва до 2040 року та віддалену перспективу до 2060 року» Інституту демографії і соціальних досліджень (ІДСД) ім. М.В. Птухи НАН України на замовлення Комунальної організації виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) «Інститут Генерального плану м. Києва» у 2019 р.

Новизною дослідження є уточнена методика оцінювання фактичної чисельності населення м. Київ і чисельності незареєстрованого населення, а також виявлення перспективних тенденцій перебігу міграцій населення в столиці України.

Методи дослідження — абстрактно-логічний, системний підхід, метод комплексного використання інформації з різних джерел у ході оцінювання фактичної чисельності населення міста; методи екстраполяції, експертних оцінок, моделювання для формування гіпотез розвитку міграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. На відміну від інших регіонів України, в Києві вже багато років спостерігається стабільна тенденція до зростання чисельності населення. Причому населення зростає не лише завдяки перевищенню прибуття мігрантів над вибуттям: чисельність народжених у місті також більша, ніж кількість померлих. Така ситуація пояснюється не тільки і не стільки порівняно високою народжуваністю та відносно низькою смертністю (за вітчизняними мірками), як досить молодою віковою структурою населення, котра є наслідком багаторічного притоку молоді до столиці України. На сьогодні за абсолютними масштабами та відносними коефіцієнтами міграційного приросту (мова в даному випадку йде про зареєстровану міграцію) Київ посідає друге місце серед регіонів України, поступаючись лише Київській області, а до 2016 р. утримував позиції лідера [9]. При цьому місто має додатне сальдо як зовнішньої, так і міжрегіональної міграції (табл. 1).

Фактичне населення м. Київ є сумою двох складових: **постійного** населення міста (інформацію щодо чисельності і складу якого щорічно роз-

Таблиця 1. Сальдо міграції населення Києва у 2009—2018 рр., осіб

Рік	Сальдо міграції		
	зовнішньої	міжрегіональної	загальне
2009	2716	12688	15404
2010	2245	8366	10611
2011	1878	8163	10041
2012	10015	14703	24718
2013	4155	14222	18377
2014	2487	11956	14443
2015	1525	11937	13462
2016	2606	10682	13288
2017	4180	31	4211
2018	4459	9483	13942

Джерело: Держстат України.

робляють і надають органи державної статистики) та **незареєстрованого** населення — сукупності осіб, які фактично живуть у Києві і працюють на київських підприємствах (або є членами сімей таких працівників) і при цьому не охоплені державною статистикою. Фахівці ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, як зазначено вище, двічі здійснили оцінювання фактичної чисельності населення Києва та його статеві-вікової структури. Перша така оцінка, отримана станом на початок 2009 р., спиралася на дані державної статистики як щодо демографічних тенденцій, так і щодо інших аспектів соціально-економічного розвитку, а також результати обстеження іногородньої робочої сили на ринку праці Києва (виконано відділом міграційних досліджень ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України 2005 року) [10]. При цьому було розроблено чотири методи визначення фактичної чисельності населення міста [4]:

1. Оцінка на основі обсягів реалізації солі та норм її споживання (для різних вікових груп);

2. Оцінка на основі відомостей перепису населення 2001 р. щодо кількості маятникових мігрантів у Києві, співвідношення між маятниковими та власне трудовими мігрантами за даними обстеження іногородньої робочої сили на ринку праці Києва (2005) та оцінкою кількості непрацюючих членів сімей трудових мігрантів;

3. Оцінка, яка враховує зміни чисельності незареєстрованого населення, розрахованої за другим методом, за післяпереписний період, на основі відомостей про кількість працюючих у Києві (на великих і середніх підприємствах), які проживають на території інших регіонів;

4. Оцінка на базі зіставлення чисельності учнів загальноосвітніх навчальних закладів, відомостей про чисельність дітей шкільного віку (6—17 років) у складі постійного населення міста та рівня охоплення даної вікової групи шкільною освітою.

За узагальненою оцінкою, основою на поєднаних результатах застосування вказаних чотирьох методів, чисельність фактичного населення Києва на початок 2009 р. була визначена у 3144,3 тис. осіб, відповідно чисельність незареєстрованого населення становила близько 420 тис. осіб.

З часу отримання цієї оцінки не лише минуло 10 років, але й відбулася низка соціально-економічних трансформацій, які роблять фактично неможливим застосування цієї ж методики для оцінювання чисельності фактичного населення міста в сучасних умовах. Уже 2011 року під час другого оцінювання дослідникам довелося відмовитися від перших двох із вищезазначених методів, які втратили коректність в умовах фінансово-економічної кризи. Другий метод спирався на гіпотезу щодо формування контингенту незареєстрованого населення на початку ХХІ ст. і стабілізацію у подальшому, тоді як в умовах кризи зменшилися можливості добре оплачуваної зайнятості у місті, що не могло не стимулювати частину іногород-

ніх осіб до повернення у місця попереднього проживання. Перший метод був вилучений через зміну моделей споживання киян з початком світової фінансово-економічної кризи: зокрема, зменшення частоти великих закупок, зокрема у фізичних осіб-підприємців (їхній оборот не враховує державна статистика). На основі уточненої методики отримано чисельність фактичного населення Києва у 3149,3 та 3144,9 тис. осіб на початок 2010 та 2011 рр. відповідно, тобто чисельність незареєстрованого населення становила на ці дати 405,5 та 387,0 тис. осіб.

Починаючи з 2014 р. відбулися кардинальні зміни у структурі незареєстрованого населення Києва: з'явилася нова категорія внутрішніх мігрантів — внутрішньо переміщені особи (ВПО). Цей особливий міграційний контингент сформувався після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі. Облік ВПО здійснювали Міністерство соціальної політики України та Міжвідомчий координаційний штаб Державної служби України з надзвичайних ситуацій (МКШ). Дані двох відомств були різними: у порівнянні з Мінсоцполітики статистика МКШ показувала значно меншу кількість ВПО у м. Київ, оскільки охоплювала лише реальних ВПО. Водночас, облік Мінсоцполітики враховує також осіб, які фактично живуть на непідконтрольній території та періодично приїждять для отримання пенсії чи соціальної допомоги на контрольовані центральною владою території («пенсійний туризм»). Утім, нині єдиною можливістю є використання даних Міністерства соціальної політики України, оскільки МКШ припинив збирати інформацію про ВПО у червні 2017 року.

Станом на кінець грудня 2018 р., за даними Мінсоцполітики, кількість ВПО у Києві становила 173 тисячі або 11,5 % від загальної кількості ВПО в Україні. У порівнянні з даними за червень 2015 р., кількість ВПО в столиці зросла майже удвічі. Однак, попри облік контингенту Мінсоцполітики, ці особи не потрапляють у статистику Держстату і не враховані цією службою у розрахунках чисельності та структури населення.

Ще одна проблема оцінювання чисельності населення столиці полягає в тому, що на сьогодні зникли можливості застосування третього з розроблених 2009 року методів, оскільки форма ДСС № 6-ПВ (річна) «Звіт про кількість працівників, їхній якісний склад та професійне навчання» була скасована наказом Держстату України від 30.09.2015 № 260, відповідно з 2015 р. цю інформацію не збирають. Але для отримання нової оцінки можна використати дані щодо чисельності виборців (враховуючи осіб, які змінили місце голосування), реєстрації на складання ЗНО у місті, відомості щодо чисельності ВПО, результати досліджень різних інституцій.

Ще в процесі здійснення першого оцінювання фактичної чисельності населення Києва (2009) було визначено недоцільність застосування показників споживання електроенергії, води, пасажироперевезень тощо. Це по-

в'язано з тим, що в умовах відсутності спеціальних досліджень щодо змін поведінкових стратегій різних категорій населення неможливо визначити, наскільки зміни інфраструктурних показників обумовлені зміною кількості споживачів відповідних послуг і наскільки — змінами інтенсивності користування цими послугами.

Отже, оцінка чисельності фактичного населення Києва спирається на ряд методів. *Перший* оснований на зіставленні чисельності учнів загальноосвітніх навчальних закладів за даними статистичної звітності (301,2 тис. осіб на початок 2018/2019 навчального року) і відомостей про чисельність дітей шкільного віку (6—17 років) у складі постійного населення міста (332,4 тис. осіб станом на 01.01.2018). Згідно з даними перепису 2001 р., у загальноосвітніх навчальних закладах навчалось 79,3 % від загальної кількості дітей віком 6—17 років. Беручи за основу це співвідношення, визначаємо кількість дітей шкільного віку у Києві — це 379,8 тис. осіб. Отже, у складі незареєстрованого населення нараховується 47,4 тис. дітей віком 6—17 років. Ураховуючи їх частку в структурі незареєстрованого населення, можна визначити чисельність останнього у 412,5 тис. осіб, чисельність фактичного населення — у 3305,7 тис. осіб.

Другий метод засновано на даних загальноукраїнського соціологічного дослідження «Система реєстрації місця проживання в Україні: її вплив на реалізацію прав та життєвих інтересів людини», виконаного в межах проєкту «Свобода пересування для кожного: реформа системи реєстрації місця проживання в Україні», який реалізував Центр прав людини ZMINA у партнерстві з Аналітичним центром CEDOS, Українським незалежним центром політичних досліджень за фінансової підтримки Європейського Союзу [11] у вересні 2018 р. Згідно з отриманими даними, у Києві проживали поза місцем своєї реєстрації 13 % опитаних дорослих осіб, у т. ч. 5 % були зареєстровані за іншою адресою в межах столиці і 8 % — поза межами Києва. При цьому дослідження не охопило ВПО й іноземців та осіб без громадянства. Ураховуючи обсяги цих контингентів та частку іногородніх серед опитаних, чисельність фактичного населення за другим методом оцінювання становить 3349,2 тис. осіб, незареєстрованого — 456,0 тис. осіб.

Третій метод ураховує кількість осіб, які змінили місце голосування з інших регіонів України на Київ під час виборів президента України 2019 р. [12] та частку правоздатного населення в його загальній чисельності. Вочевидь результати застосування цього методу (чисельність незареєстрованого населення у 68,0 тис. осіб, фактичного населення — у 2961,2 тис. осіб) є явно заниженими унаслідок небажання значної частини незареєстрованого населення брати участь у виборах, зокрема через необхідність здійснення процедури зміни місця голосування.

Навпаки, явно завищеними є результати застосування *четвертого* методу, який спирається на співвідношення кількості осіб, які зареєструва-

лися на складання ЗНО у столиці [13], та чисельності постійних мешканців Києва відповідного віку за даними державної статистики (чисельність незареєстрованого населення за цим методом оцінки становить 1142,0 тис. осіб, фактичного населення — 4035,2 тис. осіб).

Комплексна оцінка чисельності фактичного населення визначається за формулою:

$$\bar{P} = \sum P_i \times \varphi_i, \quad (1)$$

де P_i — чисельність фактичного населення за i -м методом оцінювання; φ_i — вагові коефіцієнти, що визначається з урахуванням ступеня надійності даних за i -м методом оцінювання; при цьому $\sum \varphi_i = 1$.

Ураховуючи рівень надійності кожного з чотирьох методів, доцільно визначити першим двом вагові коефіцієнти по 0,4, двом іншим — по 0,1. На основі зроблених припущень отримуємо чисельність фактичного населення Києва у 3361,6 тис. осіб, тобто чисельність незареєстрованого населення перевищує 468,4 тис. осіб і становить майже 14 % фактичного населення.

Прогноз демографічного розвитку Києва до початку 2041 р. розроблений у двох варіантах. Реалістичний варіант прогнозу описує найвірогідніший сценарій розвитку, спираючись на особливості динаміки компонентів природного і механічного руху населення та відповідного досягнутого рівня показників. Оптимістичний варіант є вірогідним за умов швидкого поновлення сприятливих тенденцій соціально-економічного розвитку та успішного здійснення заходів державної демографічної політики. Згідно з обома варіантами прогнозу, в столиці очікується зростання як сумарного коефіцієнта народжуваності, так і середньої тривалості життя чоловіків та жінок (оптимістичний варіант передбачає вищі темпи зростання цих показників). Однак, найбільший вплив на динаміку чисельності та статевовікової структури населення у майбутньому справлятимуть міграційні процеси. Місто Київ, як зазначено вище, має додатний міграційний баланс як в обміні населенням з іншими регіонами України, так і у міждержавній міграції. Обидва варіанти прогнозу передбачають збереження цієї тенденції. Оптимістичний варіант передбачає посилення міграційного притоку, оскільки одним із його засад є випереджувальний розвиток економіки столиці порівняно з іншими регіонами.

Прогнозування параметрів міграційного руху населення здійснено окремо для міжрегіональної та зовнішньої міграції. Загальне сальдо міграцій населення Києва та кожної статевовікової групи розраховано як суму сальдо зовнішньої міграції та сальдо міжрегіональної міграції населення (відповідної статевовікової групи).

Згідно з *реалістичним варіантом* прогнозу, приток мігрантів із областей України до столиці найближчими роками стабілізується, після чого почне дещо посилюватися. Сальдо міжрегіональних міграцій поступово

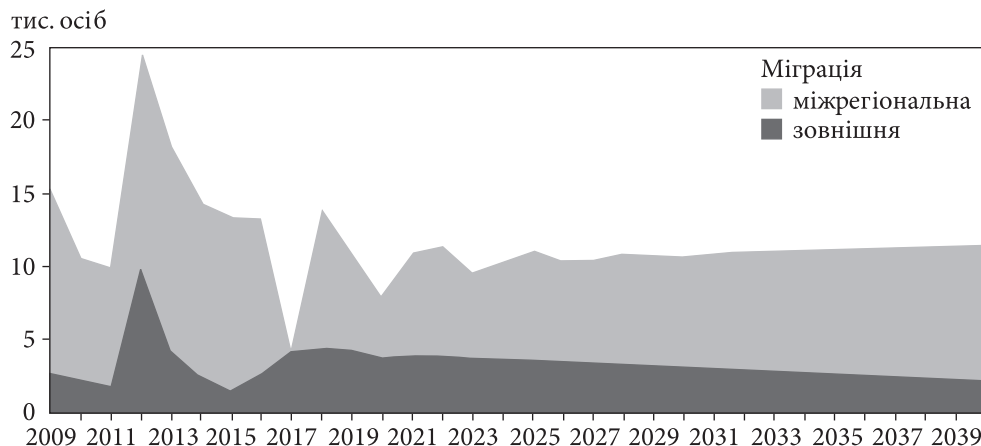

Рис. 1. Міграційний приріст населення м. Київ за рахунок зовнішньої та міжрегіональної міграції, 2009—2040 рр. (реалістичний варіант прогнозу)

Джерело: дані Держстату України, авторські розрахунки.

зростатиме і на кінець періоду досягне значень, які фіксувалися на межі першого-другого десятиліть XXI століття (рис. 1). Натомість баланс зовнішньої міграції погіршиться унаслідок загального зниження привабливості України для мігрантів. Хоча кількість прибулих до столиці України з-за кордону продовжуватиме перевищувати обсяг зворотного потоку, величина цього перевищення зменшиться до кінця 2030-х рр. удвічі порівняно з показниками 2017—2018 рр. У кінці прогнозного періоду сальдо міграцій населення Києва становитиме 11,3—11,4 тис. осіб на рік, при цьому понад 4/5 загального міграційного приросту забезпечуватиметься за рахунок міжрегіональної міграції.

У випадку реалізації *оптимістичного варіанту* прогнозу приток населення до Києва з інших регіонів України буде масштабнішим. Величина додатного сальдо міжрегіональних міграцій до кінця прогнозного періоду зросте на третину порівняно з сучасним рівнем (рис. 2). Міграційний приріст в обміні населенням із іншими країнами також поступово збільшуватиметься, передовсім за рахунок зростання прибуття мігрантів із країн, що розвиваються, з уповільненням темпів зворотного потоку. Загальне міграційне сальдо населення столиці досягне у кінці періоду рівня 18,5 тис. осіб на рік, причому майже третина міграційних здобутків забезпечуватиметься за рахунок зовнішньої міграції. Таким чином Київ отримає чисельні контингенти молодого активного населення, що також справить позитивний вплив на розвиток міської економіки.

За *оптимістичним* варіантом прогнозу чисельність населення Києва збільшиться до кінця прогнозного періоду більше, ніж на 350 тис. осіб. За цим варіантом розвитку подій очікується, що чисельність постійних жи-

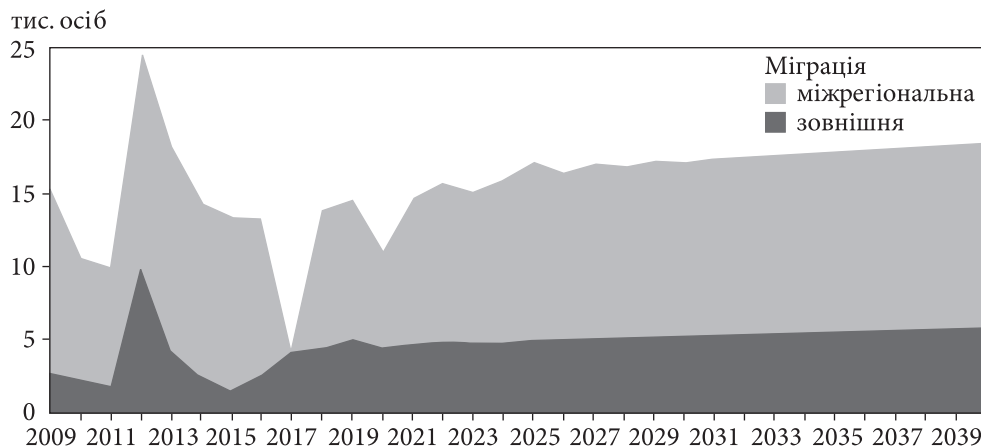

Рис. 2. Міграційний приріст населення м. Київ за рахунок зовнішньої та міжрегіональної міграції, 2009—2040 рр. (оптимістичний варіант прогнозу)

Джерело: дані Держстату України, авторські розрахунки.

телів столиці на початок 2041 р. становитиме 3262,3 тис. осіб (разом із незареєстрованим населенням — 3848,0 тис. осіб).

На довгострокову перспективу за вищенаведеним варіантом прогнозу чисельність населення Києва зростатиме і на початок 2061 р. кількість постійних мешканців становитиме 3476,9 тис. осіб (чисельність фактичного населення складатиме близько 4132,9 тис. осіб).

Реалістичний варіант прогнозу також передбачає збільшення чисельності населення Києва, однак повільнішими темпами, ніж за оптимістичним варіантом. Прогнозна чисельність постійного населення Києва на початку 2041 р. становитиме 2993,3 тис. осіб (фактичного населення — 3561,2 тис. осіб).

На довгострокову перспективу за реалістичним сценарієм прогнозу чисельність населення Києва зростатиме і на початок 2061 р. кількість постійних мешканців становитиме 3023,7 тис. осіб (чисельність фактичного населення — приблизно 3649,7 тис. осіб).

Висновки. На відміну від інших регіонів України, в столиці держави, м. Київ, продовжується зростання чисельності населення. Крім того, як свідчать результати дослідження, чисельність населення, яке фактично проживає в Києві, помітно перевищує показники постійного населення, які оприлюднює Держстат України.

Зростання чисельності мешканців крупних міст за рахунок міграції містить у собі як позитивні моменти — підтримання на достатньому рівні трудових ресурсів, стимули та ресурси для майбутнього економічного і соціального розвитку тощо, так і виклики — навантаження на інфраструктуру, забезпечення гармонійного співіснування корінного та приїжджого населення тощо.

Оцінка чисельності фактичного населення Києва спирається на дані державної статистики щодо чисельності постійного та наявного населення міста, а також на використання сучасних методик демографічного аналізу з урахуванням показників фактичної чисельності учнів у загальноосвітніх школах, чисельності виборців Києва на виборах президента України 2019 року, кількості осіб, які зареєструвалися на складання ЗНО у столиці, результатів соціологічних досліджень інших інституцій тощо. Загалом розроблено чотири методи визначення фактичної чисельності населення міста, на основі результатів застосування яких і отримано узагальнену оцінку.

Чисельність фактичного населення Києва на початок 2018 р. оцінено у 3361,6 тис. осіб. Реальне перевищення фактичної кількості мешканців над даними державної статистики становить майже 14 %, тобто гіпертрофовані оцінки чисельності населення міста, поширені в масовій свідомості, не підтверджено. Чисельність незареєстрованого населення виявилася більшою від параметрів оцінювання, здійсненого авторським колективом у 2009—2011 рр., однак при цьому третину контингенту становлять ВПО. Кількість неофіційних економічних мігрантів (тобто незареєстрованого населення без урахування ВПО) порівняно з межею першого-другого десятиліть XXI століття зменшилася через переорієнтацію частини внутрішньодержавних мігрантів на зовнішню трудову міграцію внаслідок погіршення соціально-економічної ситуації в Україні з 2014 р.

Згідно з розрахунками за представленою методикою, чисельність осіб, які реально проживають у Києві, виявилася приблизно на 10 % меншою від результатів оцінки робочої групи при Кабінеті Міністрів України [8]. Наразі важко точно визначити, чим обумовлені такі відмінності, оскільки методологія оцінювання Кабміну представлена з недостатнім рівнем деталізації (особливо щодо оцінки на регіональному рівні). Різне датування оцінок пояснює лише близько 1/12 від загальної різниці (чисельність постійного населення Києва за період з 01.01.2018 до 01.12.2019 р. зростає, за даними Держстату, на 31,8 тис. осіб). Згідно з оприлюдненою робочою групою при Кабміні інформацією, відхилення оцінок чисельності наявного населення на загальнодержавному рівні за трьома методами не перевищує $\pm 2,86$ % від визначеної величини. Логічним є припущення, що на рівні регіонів такі відхилення мають бути більшими.

У найближчі десятиліття, згідно з обома варіантами прогнозу, у Києві очікується зростання чисельності як постійного, так і фактичного населення (за оптимістичного варіанту розвитку подій темпи цього зростання будуть вищими).

Представлений прогноз розроблено в середині 2019 р., тобто задовго до початку епідемії COVID-19, тому зміни, викликані нею, у прогнозі не могли бути враховані. Якщо наслідки епідемії (у т. ч. економічні) будуть подолані досить швидко, вони можуть вплинути на проміжні результати

прогнозу, але навряд чи позначатися на кінцевих результатах. Навпаки, якщо викликана епідемією криза набуде затяжного характеру, очікуваний перебіг демографічних процесів може різко змінитися. В будь-якому випадку, в майбутньому видається доцільним коригування прогнозу після отримання повної інформації щодо показників демографічного розвитку Києва у 2020 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.
2. The World Migration Report 2015: Migrants and Cities, New Partnerships to Manage Mobility/IOM, Geneva URL: <https://www.iom.int/world-migration-report-2015> (дата звернення: 23.03.2020).
3. World Migration Report 2018 / IOM, Geneva URL: https://www.iom.int/sites/default/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf (дата звернення: 23.03.2020).
4. Позняк О.В. Оцінка фактичної чисельності населення м. Києва. *Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів*. Тернопіль, 2009. С. 93—96.
5. Ahas R., Armoogum J., Esko S., Ilves M., Karus E., Madre J-L., Nurmi O. Mobile Positioning Data for Tourism Statistics. Consolidated Report. Eurostat Contract No. 30501.2012.001-2012. 452 30 June 2014 URL: <https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/vto/content/mobile-positioning-data-tourism-consolidated-report> (дата звернення: 23.03.2020).
6. Чудиновских О.С. Большие данные и статистика миграции. *Вопросы статистики*. 2018. № 25. С. 48—56 URL: https://istina.msu.ru/download/106684550/1fICOP:n_b2GlsCo1Gj_Pk4Wlseug7N_S (дата звернення: 23.03.2020).
7. Веремчук А.В., Розбицький М.А. Оцінка потенціалу «великих даних» для дослідження трудової міграції. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 196—208. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.196>
8. Оцінка чисельності наявного населення України станом на 1 грудня 2019 року. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2020/zmist/novini/OnU_01_12_2019.pdf (дата звернення: 23.03.2020)
9. Державна служба статистики України: офіційний сайт URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 23.03.2020).
10. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В. Позняка. Умань, 2007. 274 с.
11. Система реєстрації місця проживання в Україні: її вплив на реалізацію прав та життєвих інтересів людини. Результати соціологічного дослідження / Аналітичний центр CEDOS. Київ, 2018. 100 с.
12. Державний реєстр виборців: офіційний сайт URL: https://www.drv.gov.ua/ords/portal!/cm_core.cm_index?option=ext_num_voters&pdt=6&pdv=706&pmn_id=127 (дата звернення: 14.06.2019).
13. Названі найпопулярніші предмети на ЗНО-2019. *LENTA: UA* URL: <https://lenta.ua/ua/nazvani-naupopulyarnishi-predmeti-na-zno-2019-11332/> (дата звернення: 14.06.19).

REFERENCES

1. *Ukrainian society: the migration dimension. National report* (2018). Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian]
2. *The World Migration Report 2015: Migrants and Cities, New Partnerships for Manage Mobility* (2015). IOM. Geneva. Retrieved from <https://www.iom.int/world-migration-report-2015>
3. *World Migration Report 2018* (2018). IOM. Geneva. Retrieved from https://www.iom.int/sites/default/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf
4. Pozniak, O. (2009). Estimation of the actual population of Kyiv. *Socio-economic and demographic problems of preserving and developing the labor potential of the regions*. Ternopil [in Ukrainian].
5. Ahas, R., Armoogum, J., Esko, S., Ilves, M., Karus, E., Madre, J-L., & Nurmi, O. (2014). *Mobile Positioning Data for Tourism Statistics. Consolidated Report*. Eurostat. Contract No. 30501.2012.001-2012. 452. 30 June 2014.
6. Chudinovskih, O.S. (2018). Big data and migration statistics. *Questions of statistics*, 25, 48-56. Retrieved from https://istina.msu.ru/download/106684550/1f1COP:n_b2GlsCo1Gj_Pk4WlSeug7N_SI/ [in Russian].
7. Veremchuk, A. & Razbitsky, M. (2019). Assessing the Big Data Potential for Labor Migration Research. *Demography and the Social Economy*, 1 (35), 196-208. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.196> [in Ukrainian].
8. *Estimation of the population of Ukraine as of December 1, 2019* (2019). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2020/zmist/novini/OnU_01_12_2019.pdf [in Ukrainian].
9. *Official site of the State Statistics Service of Ukraine* (n.d.). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>
10. Pozniak, O. (Ed.). (2007). *Migration Processes in Ukraine: Current Status and Prospects*. Uman. [in Ukrainian].
11. *Residence registration system in Ukraine: its impact on the realization of human rights and vital interests. Results of sociological research* (2018). CEDOS Think Tank. Kyiv [in Ukrainian].
12. *Official Site of the State Voters Register* (n.d.). Retrieved from https://www.drv.gov.ua/ords/portal!/cm_core.cm_index?option=ext_num_voters&pdt=6&pdv=706&pmn_id=127
13. *The most popular subjects for independent external evaluation-2019 are named* (n.d.). Retrieved from <https://lenta.ua/ua/nazvani-naypopulyarnishi-predmeti-na-zno-2019-11332/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.03.2020

O.V. Pozniak, PhD (Economics), Head of sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net
ORCID 0000-0002-1323-3896

POPULATION OF KYIV: ESTIMATION OF THE ACTUAL NUMBER AND MIGRATION PROSPECTS

The article is devoted to the formation of scientifically grounded estimation of the actual population of Kyiv, based on the results of similar assessments made in 2009-2011, and taking

into account the transformations of socio-economic development of Ukraine, which took place during the last decade, as well as the development of the migration forecast of the population in city by 2040. The relevance of the study is due to the presence of large contingents of unregistered population in the capital, accordingly, official data on the population of Kiev are understated. The novelty of the study is a refined methodology for estimating the actual population of Kyiv, as well as identifying promising trends in population migration in the capital of Ukraine. The analysis of the migration situation in the city is carried out, special attention is paid to the new type of migration of the population — the movement of internally displaced persons. Based on the methodological approaches developed during the study, the number of the actual population of Kyiv was estimated. Four methods of determining the actual population of the city were developed, based on the results of which a generalized assessment was made. The actual population of Kyiv as of the beginning of 2018 is estimated at 3361.6 thousand people, that is, the number of unregistered population exceeds 468.4 thousand or nearly 14 % of the actual population. On the basis of a comprehensive analysis of migration processes, a prospective assessment of the future migration situation in the city has been made. The demographic forecast of Kyiv and, in particular, the forecast of migration of the population of the city, was developed in two variants. The realistic variant of the forecast describes the most likely scenario of development, based on the peculiarities of the dynamics of individual components of natural and mechanical movement of the population and the corresponding achieved level of indicators. The optimistic variant is likely in the context of rapid renewal of favorable trends in socio-economic development and successful implementation of national demographic policies. Hypotheses of the forecast of migration of the population till 2040 are developed, the results of the calculation of the forecast of the number and sex-age structure of the population at the beginning of 2041 and the forecast estimate for the period till the beginning of 2061 are presented.

Keywords: migration, actual population, unregistered population, migration forecasting.

Cite: Mantsurov, I.G., Khrapunova, Ya.V., Makhonin, V.I. (2020). Ukrainian National Idea in the Context of the Democratic Solidarism Ideology. *Demography and social economy*, 2 (40), 35-49.

UDC 342.571(477)

JEL Classification: O11, P16

I.G. MANTSUROV, Dr. Sc. (Economics), Prof., Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Director General of the Research Institute for System Statistical Studies
04053, Ukraine, Kyiv, Lvivska square, 14
E-mail: imantsurov@gmail.com
ORCID 0000-0003-1753-0422

Ya.V. KHRAPUNOVA, PhD (Economics), Docent of Statistical Department
SHEI "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"
04053, Ukraine, Kyiv, Lvivska square, 14
E-mail: yakhrapunova@gmail.com
ORCID 0000-0002-6311-3235

V. I. MAKHONIN, PhD Student, Statistical Department
SHEI "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"
04053, Ukraine, Kyiv, Lvivska square, 14
E-mail: vladyslavmakhonin@gmail.com
ORCID 0000-0001-8627-0754

UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN THE CONTEXT OF THE DEMOCRATIC SOLIDARISM IDEOLOGY

In the context of the crises aggravation Ukraine has been facing in recent months, we have to talk about an objective question regarding the need to formulate a new substance of the national idea, which would become the spiritual basis of state formation, as well as a factor of consolidation of Ukrainian society with the subsequent development of an appropriate level of national consciousness and the identity of the citizens of the country. However, the question of the basis on which the concept of the Ukrainian national idea should be formed is still controversial both in society and the expert community.

The purpose of the article is to form on the foundation of the democratic solidarism ideology such a concept that would include the determination of, in particular, basic national interests and public policy measures, the implementation of which, in turn, would contribute to the formation of the economic fundamentals of a new type of society, and namely — the state of solidary owners.

It's proved that in terms of its substance, the national idea is a multidimensional and multilayer concept that forms a certain ideal as a guideline for the development of the nation and synthesizes fundamental values and interests which contribute to the harmonization of all social groups of the country's population.

It's emphasized that, being a spiritual category, the national idea includes, in particular, economic and political components, which should be reflected in program documents, state programs, strategies and practical activities of political parties, public organizations, etc.

It's shown, that that it is the state, which owns the fullness of national sovereignty and acts as the main mechanism for translation the national idea that should be first to formulate such an ideology of organizing the economic system that would be based on a fundamentally new, namely, solidary form of ownership. Developing this conceptual idea, the authors propose, firstly, to introduce into the scientific circulation the formulation of a number of fundamentally new economic categories, and, secondly, to improve those that are already used in the scientific literature.

It's determined on the basis of which particular sources the funds of universal basic income and lifetime prosperity can be formed. Formulating conclusions and recommendations, the authors prove that a vital level of the effectiveness of the functioning of the national economy can arise only under the system of its state regulation, which will be based on the above new and improved categories.

Keywords: *Ukrainian national idea, the concept of democratic solidarism, economic categories, solidary ownership, universal basic income, lifetime prosperity, sources of social funds emergence, national economy regulation model, level and quality of life of the people.*

*A ghost is wandering around Ukraine,
a ghost of SOLIDARISM*

Introduction. In recent years — as, incidentally, always in the era of economic shocks and social turmoils — in Ukraine, the next stage of a broad political discussion about the Ukrainian national idea has been formed.

The authors consider the national idea as a complex, multidimensional and multilayer concept that synthesizes various fundamental values and interests, which, forming a certain ideal as a guideline for the development of the nation, contribute to the harmonization of all social groups of the country's population. Being a spiritual category, the national idea consists of economic and political elements, which, according to the authors, should be reflected in program documents and practical activities of political parties, public organizations, state programs, strategies, etc.

Given the critical importance and relevance of uniting the Ukrainian people on the platform of a national idea, the authors would like to emphasize: without a broad discussion of the concept of this idea, its deep understanding and consensual perception by all social groups and political forces, it's impossible not only to achieve unity in society, but also to begin coordinating the efforts of various social groups in this direction.

Following the authors' vision, the Ukrainian national idea should solve a twofold problem: firstly, to reflect the core national interests and, secondly, to set the optimal vector for the country's development. The above can be reali-

zed by organically coordinating national interests in the political, economic, cultural and other fields, as well as by directing efforts to achieve ambitious goals related to the formation of a new, much more effective economic model, overcoming the crisis provoked, in particular, by the coronavirus COVID-19 pandemic, etc [16].

Moreover, interestingly enough, such a combination of national interests in different areas of public life is fully consistent with the important principles of inclusive development adopted in 2012 by the Council of the International Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). These principles are a pan-European trend for further dynamic development.

Based on this understanding of the Ukrainian national idea as a starting point in achieving a dynamic and proportional inclusive development, the authors propose to consider the concept of a national idea both in its integral form, that is, in the form of a general national ideology, and in the form of its components — economic, foreign policy, cultural, military, etc.

It's rather obvious that the basis of the national idea of Ukraine should be an independent state. But it's doubtful that any of the readers would object to the fact that in the process of establishing the global world economic system, the main goal of the functioning of any state should be realization of the economic and social interests of its citizens.

Citizens with the opportunity to fulfil themselves and become wealthy and self-sufficient members of society will be interested in maintaining state independence and the security of such a state, which, pursuing a balanced economic and social policy, can ensure the implementation of high social standards.

Relevance of the paper. In this section, it should be noted: responding to the challenges of our time and formulating a vision of the Ukrainian national idea that absorbs the interests of all social groups of society in Ukraine, the authors substantiate the use for this purpose of the theoretical basis of the democratic solidarism ideology. At the same time, definitions of individual fundamentally new economic categories are introduced into the scientific circulation; moreover, the substantiation of proposals for deepening the categories that are already used in the scientific literature is carried out.

Literature overview. The space of the national idea in scientific research was firmly taken by the problem of ideology. The issues studied by scientists include the problem of the role of ideology in the modern state, the essential nature of any ideology, its principles, content and significance.

It's also important to note that various aspects of the formation of the Ukrainian national idea are studied in the works of famous Ukrainian scientists, namely: I. Bychko, V. Bebik [1], M. Golovaty, V. Rebkalov, S.Ya. Dashkevich [3], V. Zhmir, M. Zhulinsky, O. Zabuzhko [25], V. Ivanishin, F. Kanak, V. Kafarsky, F. Kirilyuk, V. Lisovy, V. Lizanchuk, S. Makarchuk, I. Makarovsky [15], Yu. Rimarenko, M. Rozumnyi [20], V. Sergiyshuk, A. Fartushny [7].

Today, studies of modern ethnographers, which relate to the problems of national identity, can be considered especially important for understanding the phenomenon of “national idea.”

Commending the theoretical and practical significance of the famous scientists’ research, it should be noted that the identification of problems, prospects and the formation mechanism of the national idea of modern Ukraine — primarily in the context of its economic content — continues to be understudied aspect. Reflecting in this regard on the use of the solidarism ideology, it should be said that this aspect hasn’t yet been covered in modern economic literature at all.

There were several stages in the development of solidarism, and at each of them it acted in a different capacity: in France, socio-economic aspects came to the forefront; in England — legal; in Italy and Germany — political; in Russia — philosophical and metaphysical.

The process of understanding the conditions of social solidarity and attempts to conceptualize them in the format of political ideology date back to the philosophy of *German romanticism* — *namely, to solidarism*. Like many other philosophical and aesthetic phenomenon of “*modernity*”, solidarism arose as a reaction to the disappointment in liberalism and the values of the Great French Revolution.

In the most holistic sound, the ideologists of solidarism, however, declared themselves in France, where at the beginning of the 20th century, solidarism had even been considered for some time as the official ideology of the Third Republic (1870-1940) and was intended to neutralize social antagonism and the growing class struggle that threatened the existence of the state. There, solidarism was considered primarily as a political or purely economic doctrine (Charles Gide, Célestin Charles Alfred Bouglé “Le solidarisme” [1907], Émile Durkheim “The Division of Labour in Society” [1893] [6], Léon Bourgeois “Solidarite” [1902], Eugène d’Eichthal “La Solidarité sociale” [1903], L. Fleurant “Sur la Solidarité” [1907]), and also as a specific legal theory of positivism (Léon Duguit, Maurice Hauriou).

It’s noteworthy that the word “solidarism” was introduced into wide circulation in the 1840s by the French utopian philosopher, author of the doctrine of Christian Socialism and a disciple of Saint-Simon, Pierre Leroux (1797-1871) [22] (the term “socialism” also belongs to him)¹.

After the end of World War I, solidarity ideas began to develop in Germany — among Catholics, in the context of the philosophy of neo-Thomism. The most eminent representatives of this trend were Heinrich Pesch and Gustav Gundlach, who called solidarism a social system [19], “which attaches real im-

¹ *Tomism* (the etymology linked with the name of Thomas Aquinas) is the official philosophy of Catholicism from 1879 to 1962, which is a Christian adaptation of Aristotle’s philosophy. Neo-Thomism is a modern version of Thomism.

portance to the solidarity of people, such as members of the natural community — starting with the family and ending with the state.”

In secular social and political thought and philosophy, ideas about solidarity developed in two directions: 1) social and existential, according to which solidarism was perceived primarily as ontology and soteriology (the doctrine of salvation); 2) social and utilitarian, according to which it was perceived first of all, as a social technology. In other words, firstly, solidarity-as-collegiality and unity and, secondly, solidarity-as-mutual-assistance.

In fact, it should be especially noted that one of the first ideologists of solidarism, in whose work the theme of social solidarity became dominant, French sociologist Émile Durkheim distinguished mechanical and organic social solidarity — on the basis of the existence or absence of individualization of subjects [6].

The ideas of solidarism at the time were actively developed among the Ukrainian emigration (foreign political elite), too. So, solidarism had been the official ideology of the OUN (m) (the Melnikovsky arm of the Organization of Ukrainian Nationalists) for a quarter century — in 1947-1972. Among the notable ideologists of a solidarity or close conservative and solidarity commitment, it's necessary to distinguish V. Lipinsky [1], D. Dontsov [5], Yu. Lipa [23], O. Boduynik, V. Daniliv [2], as well as the “Soyuz getmanciv-derzhavnikiv” activists— associates of the hetman Pavlo Skoropadsky [15]. In that environment, there had been an opinion that solidarism was especially close to Ukrainian society due to the long statelessness of Ukraine and the lack of strong monocentric power. The foregoing had been manifested both in the long-standing experience of The Zaporozhian Cossacks, and in the more recent experience of the Makhnovist movement.

In recent years, the scientific bases of a number of countries were enriched with solid monographic publications on the problem of developing a democratic model of the modern economy. Among these publications, the most vivid and deep are the works of the founders of this problem — Russian scientists, economists, professors S.G. Belyaev and V.I. Koshkin [13].

Today, the terms “solidarity” and “solidarism” are used in the names and programs of some Ukrainian political parties, as well as in its slogans. At the same time, it's often difficult to understand from these slogans the essence of its solidarity political and economic position, if it exists at all.

The purpose of the article. The purpose of the article is to develop the theoretical and methodological foundations of the democratic solidarism ideology and apply this concept in the process of forming a vision of the Ukrainian national idea, which would reflect a realistic perspective on the future and take into account the interests of all social groups of Ukrainian society. It should be noted that the analysis of the different social groups' interests is of undoubted theoretical and practical interest, but there is a subject of separate study.

According to the authors, such a vision should take into account, inter alia, basic national interests and, as a result, must lay the basis of public policy measu-

res, the implementation of which will contribute to the formation of the economic foundations of a new type of society, namely — the state of solidary owners.

Formulation of the problem and the article's novelty. The novelty of the scientific research is attributable to the following: in the process of establishing their own vision of the Ukrainian national idea, the authors develop and deepen for this purpose the conceptual basis of a new direction of economic thought — the democratic solidarism ideology. This is realized, among other things, on the basis of streamlining the conceptual framework and the authors' vision of a number of fundamentally new economic categories.

It should be noted that attempts to deeply substantiate the ideology of democratic solidarism and harmoniously synthesize it with the concept of the Ukrainian national idea haven't yet been carried out in modern scientific economic literature.

Methods and data. The theoretical and methodological foundation for determining the Ukrainian national idea on the basis of the democratic solidarism ideology is determined by the specifics of a set of social and political principles that focus on the analysis of the national idea phenomenon [25] and its specific features in the conditions of the formation of independent Ukraine in the post-Soviet period.

In preparing the article, the author used historical, political and cultural approaches. It's impossible to develop the specifics of the phenomenon of the Ukrainian national idea and its interpretations in the context of the ideology of solidarism outside these approaches. In particular, general scientific methods of comparative analysis, systematization, and conceptual generalization were applied. The authors rely on the scientific works of foreign and domestic experts in this field.

Main results of the research. In the process of in-depth analysis and creative synthesis, the ideas expressed in modern economic literature allowed the authors to draw a conceptually important conclusion regarding the definition of a national idea. The authors have formed two meanings of the concept of "national idea." In a broad sense, it is a system of ideas and value principles that underlie the consolidation and development of Ukrainian society; in a narrow sense, this is a system of ideas related to value orientations in the area of ethnic identity of Ukrainians as a nation.

Recently, however, we can single out the tendency towards a different approach to prevail, according to which the national idea acts as an awareness of not only national, but also civilizational identity.

The authors argue that each formed state has a national idea. In other words, a nation is a people with a national idea. That is, it's similar in structure, function and purpose, and its specificity is associated with the identity of countries.

The national idea is inextricably linked with the process of state building and institutionalization of national relations. Sometimes it has a religious connotation. Although there are multiconfessional formed states [20].

The experience of post-Soviet independent Ukraine shows that it is impossible to realize a national idea without a strong economy. At the same time, nothing new and promising can be built on the rules of economic behavior existing in Ukraine today [3].

It's certainly true that the experience of transforming the administrative model of the Ukrainian economy into a market one cannot be considered successful. Which, in turn, means that there is no way to do it without a new public treaty, nor can it be done without fulfilling the obligations contained in this treaty.

It should also be emphasized that the authors note the lack of the desire of the majority of the modern Ukrainian political elite representatives to formulate and propose to society new rules for the economic establishment of society, which would be based on a fundamentally different methodological and ideological basis, and currently absent in Ukraine.

The reluctance (or inability) of the political elite representatives to demonstrate the will and desire to move away from stereotypes, dogmas and rudimentary norms in the formation of a social treaty is the reason that throughout the complex and sometimes tragic history of Ukraine, each of the ideologies of the past — nationalism, socialism, neoliberalism or communism — failed to correctly formulate the new rules, the implementation of which would contribute to the implementation of the Ukrainian national idea.

Researchers believe that today, Ukrainian parties basically adjust their position to the situation. With rare exceptions, they do not have systemic ideas and principles on which it's proposed to build a state and unite a nation. This trend indicates that Ukrainians are more inclined to unite around their leaders than around conceptual ideas.

At the same time, it should be remembered that in any society a national idea turns into a real power only when it takes possession of the masses. And for this, the idea must harmoniously transform into ideology. That is within the reach of a large political party, which has the necessary material, organizational and media resources, and is thus able to make the national idea a driving force for the revival of a nation and a state. That is, to build a formed state [8].

As it's known, the tasks of any party ideology include, firstly, the construction of meanings and motivations in order to characterize the present and modeling the future in accordance with party ideas of the values of this future and, secondly, the creation of an environment that would absorb the corresponding party ideas and implement them as a result of collective actions [2].

The authors believe that in relation to the concept of a national idea, such a political force, first of all, should have a clear understanding of the economic structure of society, which forms the basis, the framework of this concept. It's impossible to build a formed state without such an ideology.

As such an ideology, the authors propose to adopt the concept of solidarism based on economic democracy, justifying this by the fact that it's this approach

that can unite society by combining different social groups and political forces with the idea of social solidarity. The latter, in turn, is considered to be the theoretical basis of the ideology and political philosophy of solidarism.

Solidarity usually — both in the past and today — is interpreted as a commonality of interests, single mind-set developing, unanimity, interdependence, interrelatedness, joint responsibility [18]. Solidarity can also be defined as the principle of social existence that involves the pooling of resources and capabilities of subjects of relations with a view to achieve common goals. Moreover, the interests of each of the subjects in this way are in balance with the interests of the community and aren't sacrificed to either abstract common interest or individual egoism. Thus, solidarity should be considered as a mechanism of social self-regulation, self-preservation and self-development of the collective organism (society), which allows you to maximize the opportunities of all members of society for an individual and common good [9].

Hence the organically derived definition of “solidarism” as the fundamental principle of building a social system based primarily on the harmonious combination of its various parts, and not on the struggle and fierce competition, which, unfortunately, is common to Ukrainian — and not only — society today.

In such a system, all members of society and social groups — families, ethnic groups, religious denominations, classes, political parties, business units, etc., have real legal and social and political subjectivity. Consequently, their rights, opportunities, interests and values can be consolidated and solidified in order to achieve consensus objectives (common good) within the social framework of various scales (local, national, global) [24].

At the same time, more importantly, taking into account Ukrainian realities, the elements between which solidarity relations arise retain their heterogeneity and diversity. Moreover, their uniqueness is precisely the basis for combining efforts and the emergence of a synergistic multiplying effect.

Thus, traditional solidarism is a theory of a kind of “good society” with developed mechanisms and institutions for reconciling the interests and values of all participants in social relations.

However, until recently, the theory of solidarism lacked an adequate political and economic platform [15]. This, in turn, blocked the conceptual development and practical implementation of a solidarity model of the economy.

In our opinion, this model is a social and economic system that combines the interests, goals and actions of the whole society — government, business, all social groups and citizens — in order to achieve the highest quality of life for all members of the society, regardless of gender, age, levels of education and welfare, belonging to a particular social group, region, etc., and based on dynamic and proportional inclusive development. The use of the main methodological provisions outlined in these publications makes it possible to lay the foundations of a solidary model of the economic component of the national idea concept of Ukraine [20].

At the same time, assessing the demand for an ideology that can unite different and conflicting political forces, as well as social groups, the authors believe that solidarism [2] in its updated and scientifically reflexed form has the potential to become relevance in the 21st century, a system of values, ideas and models of social reality. Particularly because the new social dynamics requires a fundamental update of the analytical tools, as well as the reformulation of the values of various political parties, social groups, and, most importantly, entities engaged in the design and modeling of the future, and the implementation of programs to transform these models into real life [24].

Thus, it seems that the answers to many questions and challenges of the present, to which other modern scientific theories have no convincing, and, most importantly, effective and efficient answers, can be formulated only within the framework of ideology, political philosophy and the economic theory of solidarism.

It's especially important to note that the main goal of the solidary way of production is the dynamic and proportional inclusive development of society, which ensures unconditional and guaranteed satisfaction of the growing demand (both material and intellectual, and civilizational) of all social groups and individuals, regardless of their gender, age, ethnicity, level of education and profession.

Without overloading the reader with complex theoretical analysis, the authors would like to dwell briefly on the characteristics of key economic categories, focusing on those details that will help to understand the essence of the model of modern solidarism.

Solidary property. Classical political economy has always considered property as the core category that permeates the totality of production relations of any mode of production. To reveal the substance of property means to give comprehensive picture of the features of the formation and development of a certain system of economic relations [17].

Such a political and economic characteristic implies the study of property relations in the inextricable unity of its three fundamental parameters, namely: 1) property as a condition of the reproduction process; 2) property as a result of reproduction; 3) property as an element of the organization of reproduction, the characteristics of which distinguish it from previous or subsequent ones.

In the course of the historical development of a market economy — due to the simultaneous progress of the productive forces — the forms of private property objectively has been undergoing a transformation, too.

The following is a theoretical model, the materialization of which allows not only to understand the interpretation of the category “property” in the context of solidarism, but also, most importantly, to evaluate the benefits that a solidary transformation of private property provides to all members of society.

This theoretical model, developed about a decade ago by the previously mentioned Russian economists, professors S.G. Belyaev and V.I. Koshkin [12]

introduces a new economic category into the scientific circulation — the associated private property of citizens (hereinafter referred to as APPC).

The authors emphasize that on the descent-based basis, the APPC is private property, since the citizen-owner to whom it brings income has a specific right assigned to it — the right of ownership. At the same time, the APPC is characterized by some significant differences from traditional forms of private capitalist ownership.

Solidifying of ownership, in turn, is fundamentally different from privatization under capitalism. If capitalist privatization, as shown by the experience of Ukraine and almost all countries in the post-Soviet space, was essentially a redistribution of property, primarily in the interests of large capital and government officials, then the point of solidifying property is to give private ownership to all citizens of the country.

It should also be borne in mind that the solidifying of property is fundamentally different from nationalization. This difference is that nationalization implies the transfer of private property into the hands of the bureaucracy (decision-makers in the state) with all the ensuing corruption consequences, while the solidifying of property consists in the personification of rights to own, dispose and use for each citizen.

Taking into account all of the above, the authors would like to recommend today, first conceptually, and subsequently, after a nationwide discussion, legislatively consolidate the institution of associated private property of citizens in the concept of the economic component of the national idea of Ukraine [20].

We believe that a new political force, which absorbs the ideology of democratic solidarism and pursues it in the form of the economic component of the national idea of Ukraine, could initiate appropriate constitutional changes, or, at the first stage, include the provision on the associated private property of citizens in its political program. This would create real prerequisites for the transformation of such categories of market economy as “minimum wage”, “living wage”, “pension” in the form of a national idea into conceptually new categories, namely, “universal basic income” and “lifetime prosperity” of citizens.

Universal basic income. Speaking about this category, professors S.G. Belyaev and V.I. Koshkin [12] rightly note that the institution of universal basic income (**UBI**) isn't their invention. So, from the mid-twentieth century to the present day, among the world scientific community, in political circles and several governments of European countries (Switzerland, for example), discussions have been arising regarding the feasibility of introducing the UBI for all categories of citizens.

The UBI is a social concept that implies the regular payment of a certain amount of money to each member of the society by the state. Payments are made to all members of society, regardless of the income level and without the need to perform any kind of work.

It should be noted that in January 2018, the issue of the UBI was discussed by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, and before that it had been tested in a number of European countries. Proponents of the implementation of the UBI compared the implementation of such a reform with the abolition of slavery or the realization of universal suffrage. A decision on its use, however, hasn't yet been made.

It appears that in the conditions of a constant government budget deficit in Ukraine, as well as in the presence of a huge outstanding public debt, the reality of administering the UBI at the expense of the state budget is very doubtful. At the same time, trying to form a mechanism for the formation of the sources of the UBI fund and its fair distribution, the authors came to the conclusion that this can be achieved solely on the basis of democratic solidifying of the economy and the introduction of the APPC institution, which will create a solid economic base for the formation of the UBI.

Under these conditions, the major sources of the UBI could be:

- a legislatively determined share of rent payments for the use of natural resources;
- a share of income to the budget from socialized intellectual property created by citizens of Ukraine;
- a certain share of the enterprises income determined by the Budget Code of Ukraine.

Taking into account the poor financial state of Ukrainian social funds — in particular, the Pension Fund the budget hole of which has already reached 170 billion hryvnas [26] — we believe that one of the main elements of the economic component of the national idea of Ukraine should be a methodology for determining lifetime prosperity of the citizens.

Lifetime prosperity. This is a new category that hasn't previously been used in countries with market economies. There are proposals, according to which, a system for ensuring a decent level of lifetime prosperity should include:

The UBI + Remuneration + Dividends from ownership of the capital

A fundamentally new system of administering social benefits will function effectively throughout the life of every citizen of Ukraine. From birth and until reaching working age — at the expense of the UBI funds, to which, as a result of labor activity, payment for labor is added; and on reaching retirement age, the prosperity of citizens will be reliably guaranteed by the UBI funds and previously accumulated incomes.

In our opinion, the use of the institution of lifetime prosperity in the format of the concept of a national idea would meet two extremely important tasks — making social funds solvent and, last but not least, starting to approach the standards of the inclusive development model recommended by influential interna-

tional organizations through overcoming the enormous gap between income levels of different social groups.

In preparing this article, the authors aimed, firstly, to demonstrate how the use of a solidary approach could contribute to the formation, development and popularization of the Ukrainian national idea, and, secondly, to study the significance of the further movement towards a solidary planned market economy in the implementation of the national idea in life.

Conclusions. The article substantiates the innovative position of the authors regarding the development of conceptual foundations for determining the substance of the Ukrainian national idea based on the democratic solidarism ideology. At the same time, the authors consider the national idea as a complex, multi-dimensional and multilayer concept that synthesizes various fundamental values and interests, which, forming a certain ideal as a guideline for the development of the nation, contribute to the harmonization of all social groups of the country's population. This approach is explained by the fact that such a combination of national interests in different areas of public life is fully consistent with the important principles of inclusive development adopted in 2012 by the Council of the International Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). These principles are a pan-European trend for further dynamic development.

Analyzing the trends of modern political life in Ukraine, the authors conclude regarding the lack of the desire of the majority of the modern Ukrainian political elite representatives to formulate and propose to society new rules for the economic establishment of society, which would be based on a fundamentally different methodological and ideological basis, and currently absent in Ukraine.

As such an ideology, the authors propose to adopt the concept of solidarism based on economic democracy, justifying this by the fact that it's this approach that can unite society by combining different social groups and political forces with the idea of social solidarity. The latter, in turn, is considered to be the theoretical basis of the ideology and political philosophy of solidarism.

Developing and deepening this ideology, the article offers authors' definitions of a number of fundamentally new economic categories, the wording of which is substantiated in the economic literature for the first time.

Justifying a fundamentally new system of administrating social benefits, the authors argue that in this format, social funds would become much more solvent, which, in turn, would allow them to start approaching the standards of the inclusive development model recommended by influential international organizations.

All of the above allows the authors to draw a generalized conclusion that the use of a solidary approach could contribute to the formation, development and popularization of the Ukrainian national idea, as well as laying the foundations of a new state regulation system of the solidary planned market economy of Ukraine.

REFERENCES

1. Bebyk, V., Samoilenko, O. (2007). Terytorialnyi patriotyzm — peredumova derzhavotvorennia (zvertaiuchys do pohliadiv Viacheslava Lypynskoho). *Viche*. No. 4. S. 65.
2. Danyliv, V.Yu. (2000). Solidarnist i solidaryzm / per. z nim. I. Andrushchenka i D. Pavlyuk. Kyiv: Akademia. 152 s.
3. Dashkevych, Ya. (1993). Perekhuk vikiv: try pohliady na mynule i suchasne Ukrainy. *Ukraina: Nauka i kultura*. Vyp. 26-27. S. 44-78.
4. Dontsov, D. (2011). Suchasne politychne polozhennia natsii i nashi zavdannia. Vybrani tvory: u 10 t. T. 1: Politychna analityka (1912-1918 rr.) / Uporyad., pislyam., koment. O. Bahan. Drohobych: Vidrozhennia, S. 23-32.
5. Dontsov, D. (2012). Moderne moskvofilstvo. Vybrani tvory: u 10 t. T. 2: Kulturolohichna ta istoriosofska eseyistka (1911-1939) / Uporyad., pislyam., koment. O. Bahan. Drohobych: Vidrozhennia, S. 18.
6. Dyurkheim, E. (1991). O razdelenii obshchestvennogo truda. Moscow: Nauka, 575 s.
7. Fartushnyi, A.A. (2000). Ukrayinska natsionalna ideia yak pidstava derzhavotvorennia. Lviv, S. 288.
8. Fedotova, V.H. (2005). Khoroshee obshchestvo. Moscow.
9. Galbraith, J.K. (1996). The Good Society: The Humane Agenda. Boston - N.Y.
10. Helbreit, D. (2009). Ekonomika nevyynnogo obmana: pravda nashego vremeni: nauchno populyarnoe izdanie. Moscow: Evropa.
11. Khëffner, Y. (2001) Khrystyanskoe sotsyalnoe uchenie. Moscow. S. 431.
12. Koshkin, V.I. (2013). Rynochneya ekonomika Rossii: put' k demokratii. Politekonomicheskiye ocherki, Moscow: Ekonomika. S. 361.
13. Koshkin, V.I. (2015) Problemy formirovaniya solidarnoy ekonomiky. *Ekonomika i upravleniye sobstvennost'yu*, No. 4.
14. Kretoy, S.I. (2015). Politicheskaya ekonomiya budushchego. *Humanisticheskaya obshchestvenno-ekonomicheskaya formatsiya*, t. 1.
15. Makarovskiy, I. (1996). Natsionalna ideia, politychna ideolohiya ta kultura. Ivano-Frankivsk, 47 s.
16. Mantsurov, I., Khrapunova, Y. (2020). Sostoianie mirovoi finansovoi sistemy v usloviakh pandemii koronavirusa covid-19. *Vector News*. Retrieved from <http://vnews.agency/news/business/259552-sostoyanie-mirovoy-finansovoy-sistemy-v-usloviyah-pandemii-koronavirusa-covid-19.html>
17. Matts, U. (1992). Ydeologiya kak determinanta politiki v epokhu moderna. *Poily*. No. 1-2. S. 139-140.
18. Okara, A.N. (2013). Solidaryzm: Zabytaia ideologiya XXI v. *Politicheskaya nauka*. No. 4. S. 146-155.
19. Pesch, N. (1924). Lehrbuch der Nationalökonomie. Freiburg im Breisgau, S. 432.
20. Rozumnyi, M. (2001). Ukrayinska ideia na tli tsyvilizatsiyi. Kyiv, S. 401.
21. Vaytszeker, E.U. fon, Kharhrouz, K., Smit, M. (2013). Faktor 5. Formula ustoichyvoho rosta. S. 368.
22. Volhin, V. (1957). P'er Leru — odin iz epihonov sen-simonizma. *Iz istoriyi obshchestvennykh dvizheniy i mezhdunarodnykh otnosheniy. Sb. statei pamiaty akad. E.V. Tarle*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR.
23. Vseukrayinska trylohiia (2007): [u 2 t.] / Yuriy Lypa; [uporyad.: O. Myslyva, V. Yarenko; peredm. M. Holovatyy]. Kyiv: MAUP. (Biblioteka ukrayinoznavstva; vyp.12)
24. Wallerstein, I., Kollynz, R., Mann, M., Derluh'yan, H., Kalkhun, K. (2017). Does Tsapitalism Have a Future? Moscow: Izd-vo Instituta Haidara, S. 25.

25. Zabuzhko, O. (2006). *Filosofia ukrayinskoyi idei ta yevropeyskyi kontekst: frankivskyi period*. Kyiv: Fakt, 154 s.
26. 170-miliardnyi defitsyt Pensiinoho fondu proffinansuiut z derzhbiudzhetu. *Ekonomichna pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/01/17/644362/> [in Ukraine].

Article submitted on 10.04.2020

Стаття надійшла до редакції 10.04.2020

I.G. Маницуров, чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, проф.
директор Інституту системних статистичних досліджень
03150, Україна, Київ, Р.О. Box 159
E-mail: imantsurov@gmail.com
ORCID 0000-0003-1753-0422

Я.В. Храпунова, канд. екон. наук, доц. каф. статистики
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
04053, Україна, Київ, Львівська площа, 14
E-mail: yakhrapunova@gmail.com
ORCID 0000-0002-6311-3235

В.І. Махонін, асп. каф. статистики
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
04053, Україна, Київ, Львівська площа, 14
E-mail: vladyslavmakhonin@gmail.com
ORCID 0000-0001-8627-0754

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЛІДАРИЗМУ

В умовах загострення викликів, з якими зіштовхнулась Україна протягом останніх декількох місяців, об'єктивно постало питання про необхідність формулювання нового змісту національної ідеї, яка б стала чинником консолідації українського суспільства, формування відповідного рівня національної самосвідомості й ідентичності громадян країни, духовною основою державотворення. Проте, до цього часу в суспільстві та в експертному середовищі дискусійним є питання стосовно того, на якій основі має формуватися концепт української національної ідеї. Мета статті полягає у формулюванні такого концепту на засадах ідеології демократичного солідаризму, що передбачає визначення, зокрема, базових національних інтересів і заходів державної політики, реалізація яких сприятиме формуванню економічних основ суспільства нового типу — держави солідарних власників. Доведено, що за змістом національна ідея — багатоаспектне, багатогранне поняття, яке синтезує фундаментальні цінності й інтереси, що сприяють об'єднанню всіх без винятку соціальних груп населення країни, і формує певний ідеал як мету розвитку нації. Наголошено, що як духовна категорія вона уміщує й економічну та політичну складові, які мають бути відображені у програмних документах і практичній діяльності політичних партій, громадських організацій, державних програмах, стратегіях тощо. Визначено, що саме держава, яка володіє усією повнотою національного суверенітету і є головним механізмом втілення в життя національної ідеї, насамперед має сформувати таку ідеологію організації економічної системи, яку було б засновано на принципово новій, солідарній, формі власності. Розвиваючи цю концептуальну ідею, автори пропонують увести у науковий обіг

формулювання ряду принципово нових економічних категорій і вдосконалити декілька таких, що вже використовуються в науковій літературі. Визначено, на основі яких саме джерел можуть формуватися фонди безумовного базового доходу та позиттєвого достатку. Формулюючи висновки та рекомендації, автори доводять, що життєво необхідний рівень ефективності функціонування національної економіки може забезпечити тільки така система її державного регулювання, яка будуватиметься на цих нових і удосконалених економічних категоріях.

Ключові слова: Українська національна ідея, концепція демократичного солідаризму, економічні категорії, солідарна власність, безумовний базовий дохід, позиттєвий достаток, джерела формування соціальних фондів, модель регулювання національної економіки, рівень та якість життя народу.

Cite: Novikov V.M., (2020). Quality of education. PISA-2018: assessment and improvement potential. *Demography and social economy*, 2 (40), 50-70.

УДК 377/378 (477)

JEL CLASSIFICATION: I21, I28

В.М. НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID 0000-0001-5892-815X

ЯКІСТЬ ОСВІТИ. PISA-2018: ОЦІНКА І ПОТЕНЦІАЛ ПІДВИЩЕННЯ

2018 року Україна вперше долучилась до Програми міжнародного дослідження якості освіти (Programme for International Student Assessment, PISA), яке проходить під егідою Організації економічного співробітництва та розвитку кожні три роки. Про завдання і зміст цього дослідження українське суспільство слабо проінформовано. Найбільш обізнаними є управлінці і спеціалісти освітньої галузі. Експертне товариство ще навіть не повністю усвідомило критичний аспект отриманих результатів PISA і не розпочало дискусію з метою їх оцінки і розробки напрямів розвитку освіти. Мета статті — проаналізувати дані міжнародного дослідження PISA і визначити напрями інноваційного розвитку української системи освіти на принципах інтегративної компетенції, що передбачає застосування учнями аналітичних і комбінаторних навичок для вирішення поставлених завдань. Новизна статті полягає у виявленні основних причин незадовільної якості навчання і обґрунтуванні напрямів подальшої інституціоналізації освітньої галузі, спрямованих на удосконалення методів управління галуззю, реалізація яких сприятиме покращенню якості навчання. Методом дослідження є контент-аналіз емпіричного матеріалу з метою вивчення проблем підвищення якості освіти. Для компенсації інформаційних прогалин і деталізації актуальних питань, висвітлених у міжнародному дослідженні, проаналізовано результати моніторингу процесу навчання українських школярів, викладено пропозиції щодо формування освітніх стратегій. За середніми показниками рейтингу PISA за успішністю учнів Україна серед 79 країн посідає 37—42 позиції з читання, 41—46 з математики і 35—42 з природничих дисциплін. Результати українських школярів у всіх трьох галузях нижчі, ніж у учнів референтних країн — Польщі, Угорщини, Естонії та країн ОЕСР. Загалом українські учні відстають від школярів інших країн за рівнем функціональної грамотності майже на рік, особливо з математики. Оцінено якість освіти з деяких дисциплін у різних типах освітніх закладів, у регіональному та соціальному контекстах, проаналізовано економіко-інвестиційну політику держави в освіті. Розглянуто особливості

інструментарію досліджень, що дало змогу дійти деяких попередніх висновків щодо відповідності порівняльних оцінок якості освіти між країнами. Для подолання розриву між Україною та країнами ОЕСР у рівнях бюджетного фінансування освіти обґрунтована доцільність удосконалення механізму міжбюджетних відносин. Ці питання не знайшли адекватного вирішення в PISA і потребують подальшого висвітлення у державних програмах. Запропоновано оновити освітні стандарти і компетенції, оплату праці педагогічного персоналу, посилити мотиваційні чинники, сприяти розвитку інфраструктури й удосконаленню статистики освіти.

Ключові слова: *якість освіти, компетентність, грамотність, комунікаційні вміння, безперервна освіта, Програма міжнародного дослідження якості освіти, PISA.*

Актуальність і стан розробки теми. Становлення інформаційного суспільства передбачає фундаментальну трансформацію системи освіти. Масова освіта має формувати оновлені компетенції, що потребує сучасних комунікативних навичок, уміння аналізувати інформацію, оцінювати і висувати гіпотези. Це загострює питання якості освіти. В Україні проблематика підвищення якості навчання неодноразово ставилась у наукових публікаціях і програмних документах. Завданням «Національної доповіді про стан і перспективи освіти в Україні» 2016 року було забезпечення інтеграції української освіти у європейський і світовий простір. Проте питання якості освіти у ході реалізації цього курсу не вирішено належним чином на рівні модернізаційних технологій навчання [1]. Результати Програми міжнародного дослідження якості освіти (*Programme for International Student Assessment, PISA*) це підтвердили. Зараз в Україні висновки цього міжнародного обстеження привертають пильну увагу науковців і спеціалістів, оскільки містять великий інформаційний потенціал для формулювання важливих пропозицій [2, 3]. Проте поглиблений аналіз результатів PISA, який би мав політичне значення для розвитку освіти, ще доведеться здійснити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рівень якості освіти, який продемонстрували українські учні у ході міжнародного моніторингу, обговорюють переважно у періодичній пресі країни. Колишній міністр освіти та науки України Г. Новосад вважала, що на основі аналізу матеріалів PISA мають бути визначені ключові проблеми, вирішення яких сприятиме підвищенню якості освіти [2]. На думку О. Голубова, PISA виявила незадовільний рівень освіти в Україні, що дає підстави для розуміння завдань з удосконалення програм навчання та організації учбового процесу в цілому, які постають перед державою [3]. У країнах, які мають досвід участі у міжнародному дослідженні PISA, обговорюють значення одержаних результатів для виміру ефективності навчання, зокрема, для адекватного оцінювання національних досягнень у країнах з різними освітніми траєкторіями. Цю тематику досліджують, зокрема, зарубіжні вчені Ю. Тюменева, професори Стенфордського університету Мартін Карно та Прішнату Лоялке [4], Ю. Кузьміна [5].

Мета статті — оцінити освітні досягнення учнів за підсумками участі України в міжнародній програмі *PISA-2018* і визначити напрями та інституціональні механізми реформування української школи, які допоможуть реалізувати світові пріоритети в освітній галузі.

Новизна статті полягає у виявленні основних причин незадовільної якості навчання та обґрунтуванні інноваційної системи заходів — економічних, фінансових, організаційних, соціологічних, спрямованих на підвищення рівня доступності освіти та поліпшення якості навчання.

Методом дослідження є контент-аналіз емпіричного матеріалу з метою вивчення проблем підвищення якісного рівня освіти.

Викладення основного матеріалу. 2018 року Україна вперше взяла участь у міжнародному дослідженні *PISA*. Міжнародна програма з оцінки освітніх досягнень учнів розроблена 1997 року з метою зіставлення освітніх рівнів школярів різних країн і апробована у 2000 році. Програма охоплює учнів, яким виповнилося 15 років. Дослідження *PISA* відрізняється від інших аналогічних досліджень об'єктивністю і детальною структурованістю статистичних обчислень, що забезпечує достовірність зіставлення результатів. Авторитет *PISA* підтримується тим, що вона з кожним трирічним періодичним циклом обстежень посилює вплив на педагогічні кола багатьох країн та їх освітянську політику. Програму здійснює Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, *Organization for Economic Cooperation and Development, OECD*) у консорціумі з провідними міжнародними науковими організаціями та за участі національних центрів. Діяльністю консорціуму керує Австралійська рада педагогічних досліджень (*The Australian Council for Educational Research, ACER*) за активного сприяння Нідерландського національного інституту педагогічних вимірювань (*Netherlands National Institute for Educational Measurement, CITO*), Служби педагогічного тестування США (*Educational Testing Service, ETS*), Національного інституту у галузі освіти (*National Institute for Research, NIER*) в Японії, Агентства Уряду США з виконання різних обстежень (*WESTAT*).

Взаємодія політичних і дослідницьких організацій має на меті визначити ключові завдання якісного розвитку освіти, які потребують подальшого розроблення і конкретизації. Концепція інноваційного навчання у багатьох аспектах залишається невизначеною для ряду країн, зокрема України. Проте очевидно, що постановка проблеми розвитку освіти у такому контексті потребує інтеграції всіх елементів системи навчання і впливає на формування національної освітньої політики на основі принципів рівності і доступності. Новизна позиції полягала, по-перше, в розширенні предметних функцій навчання за межі суто освітянського процесу, по-друге, в компетенціях, потрібних для набуття нових знань заради отримання комунікативних навичок і практично орієнтованих умінь.

Треба підкреслити, що авторитет *PISA* забезпечений достовірністю результатів дослідження завдяки інструментарію, розробленому у процесі інтерактивної діяльності консорціуму, різних міжнародних експертних комісій та провідних спеціалістів країн-учасників першого ешелону обстеження. Велике значення для досягнення високого рівня достовірності мало застосування інструкцій і правил, розроблених міжнародним центром для стандартизації технології проведення досліджень. Підвищенню якості дослідження сприяло впровадження системи контролю за етапами формування вибірки, перекладу й адаптації інструментарію, проведення анкетування та тестування, перевірки та оброблення даних. Міжнародні експерти перевіряли правильність перекладу тестів і анкет. У школах під час тестування учнів перебували спостерігачі. Результати їхньої роботи з виконання завдань з відкритими розгорнутими текстами проаналізували міжнародні і національні експерти. Розбіжності в оцінці окремих завдань у країнах, що брали участь у дослідженні, вилучено з аналізу. Цим було забезпечено дотримання принципу стандартизації проведення *PISA*.

Українські учасники дослідження, спираючись на підсумки оцінювання якості освіти в інших країнах, розуміли, що Україна може отримати незадовільні результати. Це обумовлено двома факторами: особливостями процесу навчання в українській школі, де цілі відмінні від цілей навчання, які визначає *PISA*, та практикою атестації освітніх знань школярів. Проте попри ці відмінності, українські учасники дослідження керувались необхідністю модернізації освіти на основі об'єктивної інформації про стан освіти у порівнянні її з якістю освіти в інших країнах, отриманої із застосуванням інструментарію, який ураховує світові досягнення у цій сфері.

Результати *PISA* не тільки підтвердили думку про необхідність ініціювання українським урядом кроків з реформування освітньої галузі, але й примусили звернути увагу на доцільність залучення до реалізації цільової функції реформи широких кіл суспільства. Ключовим моментом реформи повинно бути формування навчальних стратегій, зосереджених на скороченні розриву в успішності учнів різних категорій і забезпечення усім здобувачам рівного доступу до якісної освіти. Результати дослідження не орієнтовані на порівняння, наприклад, децильних груп найменш і найбільш підготовлених учнів, як у інших соціологічних дослідженнях, спрямованих на одержання порівняльних показників. У *PISA* шкала оцінки якості освіти побудована таким чином, щоб охопити 90 % учнів середньої ланки. Міжнародний досвід показав, що концентрування уваги на підвищенні рівня освіти учнів середньої групи автоматично підвищує ефективність всієї освітянської системи. Про це свідчить досвід Фінляндії, учні якої не посідають перших місць на шкільних олімпіадах, проте ця країна багато років є лідером у дослідженнях *PISA*.

У «Національному звіті за результатами міжнародного дослідження якості освіти *PISA-2018*» наведено інтерпретацію балів *PISA* [6]. Порівнюючи співвідношення учнів, рівень грамотності яких нижчий або вищий за базовий, і частку тих учнів, які досягли найвищих рівнів сформованості грамотності в різних галузях, можна не тільки визначити середній рівень досягнень (визначається середніми балами по країні), але й спроможність системи освіти підтримувати високі досягнення і забезпечувати мінімальні стандарти в освіті. Останнє є свідченням інклюзивності в освіті, тобто того, наскільки вітчизняна освіта є успішною в охопленні освітою всіх своїх учнів, незалежно від їхнього соціально-економічного статусу, стану здоров'я, деяких інших чинників. Українська система освіти, як це визначено *PISA*, повинна гарантувати всім дітям можливість досягти того, що вони цінують у житті [6, с. 52].

Результати учнів трактуються в *PISA* як кумулятивний ефект ряду факторів: віку, навчальних програм, типу закладів, розташування, ресурсного забезпечення, гендерних особливостей учнів, сімейного середовища. Виокремити вплив кожного з них на ефективність шкільної освіти надзвичайно важко. Ефективність навчання визначають на підставі інформації про приріст у часі тих показників знання, які є цільовими у програмі дослідження.

Методологія *PISA* — не єдиний доступний шлях оцінювання якості освіти. Достовірніший висновок можна отримати на основі лонгітюдних опитувань. Лонгітюдне дослідження (англ. *Longitudinal study* від *longitude* — довготривалий) — науковий метод, що застосовують, зокрема, у соціології і психології для вивчення однієї й тієї ж групи об'єктів (людей) протягом часу, за який ці об'єкти встигають істотним чином змінити будь-які свої значимі ознаки. У найширшому сенсі вони є синонімом панельного дослідження, а у вузькому — вибіркове панельне дослідження будь-якої вікової або освітньої когорти в період від моменту отримання середньої освіти до досягнення віку 28—30 років. Однак лонгітюдні дослідження для оцінювання якості освіти не набули поширення, оскільки вони організаційно складні і потребують значних витрат.

Метод дослідження *PISA*, хоча й поступається лонгітюдному методу оцінювання якості результатів навчання, все ж надає достатню інформацію для визначення ефективності шкільної освіти. У вибірку включені 15-річні учні. Завдання *PISA* спрямоване на оцінювання впливу шкільної освіти на вміння цих когорт учнів застосовувати отримані знання на практиці. Учні, які мають більший стаж навчання у школі (10 клас), здатні краще вирішувати поставлені завдання, ніж учні з меншим стажем (9 клас). Результати дослідження *PISA* свідчать, що це реальне твердження. Учні десятих класів показують вищі досягнення, ніж учні дев'ятих. Зіставлення цих двох характеристик вибірки шляхом простого порівняння є методич-

ним підходом до оцінки ефективності навчання за даними *PISA* і окремих зрізів дослідження.

Охоплення вибіркою *PISA* 15-річних підлітків України (показник покриття) становить майже 87 % і добре і узгоджується із середнім значенням покриття у країнах ОЕСР, де він становить 88 %. Загалом коефіцієнт покриття в Україні відповідає офіційним адміністративним даним про рівень здобуття учнями базової загальної середньої освіти, який можна вирахувати, ґрунтуючись на даних із джерел офіційної статистики або даних, отриманих на підставі дослідження домогосподарств. Структуру вибірки України репрезентовано на тлі структури вибірки країн ОЕСР (маємо на увазі середнє значення для всіх країн цієї організації), а також зі структурою вибірок так званих референтних країн. Референтні країни — це країни, освітні характеристики й результати успішності учнів яких у цьому звіті взято для порівняння з аналогічними параметрами України. Відбір референтних країн було здійснено на підставі врахування подібності соціально-економічного стану цих країн із соціально-економічним станом розвитку України або з огляду на їхню культурну чи історичну спорідненість з Україною. До переліку референтних країн увійшли: Білорусь, Грузія, Естонія, Молдова, Польща та Словачка Республіка.

Дослідження *PISA* спрямоване на визначення рівня сформованості читачкої, математичної та природничих наукової грамотності 15-річних підлітків. Крім того, у кожному циклі країни можуть долучатися до оцінювання своїх учнів у певній інноваційній галузі. У *PISA*-2018 такою галуззю була глобальна компетентність. В Україні, на відміну від багатьох країн, до участі в дослідженні *PISA* були залучені 15-річні підлітки, які були як учнями закладів загальної середньої освіти, так і студентами закладів вищої освіти I—II рівня акредитації або учнями закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Для оцінювання рівня грамотності учнів у галузі читання, математики та природничих наукових дисциплін використано тести, розроблені ОЕСР.

Дослідження функціональної грамотності молоді 15-річного віку виконано у 250 навчальних закладах усіх регіонів країни (за винятком закладів, розташованих на території населених пунктів, що межують із зоною проведення Операції об'єднаних сил (ООС, раніше АТО) та зоною розмежування, з яких 79,2 % — заклади загальної середньої освіти, 12 % — заклади вищої освіти I—II рівнів, 8,8 % — заклади професійно-технічної освіти. Вибірку склали 5998 учнів [6, с. 15; 37]. В Україні у межах *PISA*-2018 діти з особливими потребами не були включені до вибірки, але в наступному циклі участь таких учнів буде обов'язковою [6, с. 27].

Результати дослідження опанування українськими учнями компетенцій виявили нижчі за середнє у країнах ОЕСР значення в усіх галузях *PISA*: читачкої, математичної, природничо-наукової грамотності. Вони не від-

повідують очікуванням і в освітянських колах викликали навіть певний шок (у світі це явище називається *PISA*-шок). Подібне свого часу пережили багато провідних країн світу (Німеччина, Франція, Швеція тощо).

Найпростіший спосіб порівняти результати *PISA* різних країн — це порівняти середні результати учнів кожної з країн за освітніми галузями, тобто порівняти рівні сформованості читацької, математичної й природничо-наукової грамотності. Для кожної предметної галузі, щодо якої проводиться оцінювання *PISA*, визначається базовий рівень сформованості грамотності (у текстах дослідження це рівень 2). Його вважають мінімальним, якого в кінці першого етапу середньої освіти мають досягти учні. У всіх трьох предметних галузях *PISA* базовий рівень — це рівень, на якому учням пропонують завдання, для виконання яких потрібні принаймні мінімальна здатність працювати з текстовим, математичним або природничо-науковим матеріалом і вміння самостійно мислити. Порівнюючи співвідношення освітніх рівнів учнів необхідно мати на увазі оновлення шкали оцінок у 2018 році¹.

Середня успішність українських учнів у трьох галузях *PISA* на тлі середніх балів по країнах ОЕСР і референтних країн незадовільна. Ця різниця близька до еквівалента в один рік навчання, що вважається значним показником відставання у якості навчання². За даними ОЕСР, 30 балів відповідають одному року навчання в закладі загальної середньої освіти. Середній бал українських учнів із читання становить 465,95, із математики — 453,12, а з природничо-наукових дисциплін — 468,99. Рівні українських учнів нижчі за середні у країнах ОЕСР у всіх трьох галузях: середній показник країн учнів ОЕСР із читання становить 488,89, з математики — 492,03 і з природничо-наукових дисциплін — 490,78 балів. Різниця успішності учнів в Україні порівняно із середніми значеннями учнів країн ОЕСР із читання становить 23 бали, математики — 39, а з природничо-наукових дисциплін — 22 [6, с. 52—53]. По-друге, показники України порівняно з показниками деяких референтних країн (Естонія, Польща, Угорщина й Білорусь) є нижчими із читання, математики та природничо-наукових дисциплін, які для цих країн є близькими до середніх значень у країнах ОЕСР, натомість Грузія й Молдова мають нижчі, ніж Україна, значення за всіма трьома галузями грамотності. На відміну від більшості ре-

¹ У двох предметних галузях, а саме в читанні та природничо-наукових дисциплінах, *PISA* розширила шкали, виокремивши рівні, нижчі за 1, відповідно в читанні є рівні 1a, 1b та 1c, а в природничо-наукових дисциплінах — 1a та 1b.

² Різниця в успішності учнів за стажем навчання. Учні, які навчаються на один рік довше, вирішують завдання краще за тих, хто навчався менше. Зіставлення результатів 15-річних дев'яти- та десятикласників показує правильність цього висновку. Вищі досягнення останніх спостерігаються у всіх країнах. Цей методологічний підхід покладено в основу оцінювання ефективності навчання за критеріями *PISA*.

ферентних країн, в Україні найпроблемнішою з трьох галузей PISA є математика.

Серед основних завдань дослідження була перевірка такого важливого показника як досягнення одного з глобальних індикаторів Цілей Сталого Розвитку (Ціль 4 «Якісна освіта»), тобто частки 15-річних учнів, які принаймні вийшли на мінімальний рівень сформованості читацької, математичної та природничо-наукової грамотності. Моніторинг успішності країни на цьому шляху засвідчив, що тільки 74,1 % українських 15-річних підлітків досягли базового рівня сформованості читацької грамотності, 64,0 % — математичної та 73,6 % — природничо-наукової [6, с. 249].

Порівняння результатів українських учнів, які продемонстрували найвищі досягнення в країні, з міжнародними результатами показало, що лідери України серед учнівського контингенту значно поступаються своїм одноліткам з інших країн. Тільки 46,4 % 15-річних підлітків в Україні досягають рівня 3 та вищих в оволодінні читацькою грамотністю, 37,9 % — математичною і 43,6 % — природничо-науковою. Рівень 3 — найтипівіший рівень грамотності серед 15-річних учнів країн ОЕСР. В Україні частка учнів із показниками успішності рівня 3 та вищими — менша, ніж у середньому в країнах ОЕСР, але різниця не перевищує в середньому 10 % за всіма галузями PISA [6, с. 56].

Читацька грамотність. У всіх країнах є учні, які показують грамотність у окремих галузях знань нижчу за перший рівень. На цьому рівні читацької грамотності перебувають учні, досягнення яких у читанні є нижчими, ніж ті, які потрібні для досягнення ними базового рівня, але водночас цей підрівень є найближчим до базового, порівняно з показниками 1с та 1b. Серед учнів із низьким рівнем сформованості читацької грамотності ті учні, які досягли рівня 1а, є найближчими до того, щоб досягти базового рівня.

Частка учнів, які здатні успішно виконати завдання рівня 1 із читання, але не здатні впоратися із завданнями вищих рівнів, складає в країнах ОЕСР 15 %, в Україні — тільки 7 % учнів. Для 16,7 % українських учнів рівень 1а — найвищий рівень читацької грамотності.

В Україні є 15-річні підлітки, читацька грамотність яких перебуває на рівні 1b (нижче за рівень 1а). На цьому рівні учні можуть упоратися лише з найпростішими завданнями з розуміння текстів, включених до тестів PISA, як-от із завданнями на знаходження одного фрагмента чітко вказаної інформації. Частка учнів, які досягли мінімального рівня читацької грамотності на рівні 1b, в Україні становить 7,2 %.

На рівні 1с читацької грамотності перебуває 2 % учнів України, що вище за середній показник по країнах ОЕСР, де він становить 1,4 %. На цьому рівні учні можуть буквально розуміти речення чи фрагмент тексту, вони не здатні узагальнювати й застосувати інформацію з тексту, не мо-

жуть працювати з довгими текстами або зробити прості висновки. Однак 0,2 % учнів в Україні не змогли досягти навіть цього рівня, тобто мінімального рівня грамотності із читання, який передбачає володіння простою лексиною й елементарними синтаксичними структурами.

Загалом в Україні 9,2 % 15-річних учнів досягли в читанні рівня 1a за шкалою PISA [6, с. 57]. На думку міжнародних експертів, ці підлітки мають значні труднощі у роботі з текстовою інформацією, що обмежує їхню можливість отримати повноцінну освіту в майбутньому.

Математична грамотність. Термін «грамотність» у математичному контексті означає вміння використовувати шкільні математичні знання у різних ситуаціях, які вимагають роздумів, інтуїції та неординарних рішень. Учні, математична грамотність яких перебуває на рівні 1 за шкалою PISA, здатні виконувати нескладні процедури, такі як арифметичні дії, відповідно до прямих указівок в очевидних ситуаціях. Серед учнів із низьким рівнем математичної грамотності 20,3 % досягають рівня 1. Проте 15,6 % не досягають навіть цього рівня, тобто не можуть розв'язати задачу, у якій надано всю потрібну інформацію, де запитання сформульовано чітко і треба виконати лише типову процедуру згідно з прямою інструкцією щодо зрозумілої ситуації. В Україні 36,0 % учнів не досягають базового рівня (рівня 2) математичної грамотності. Частка підлітків на цьому рівні в Україні значно більша, ніж у середньому в країнах ОЕСР, а також в Естонії, Польщі, Словацькій Республіці та Білорусі, але дещо менша, ніж у Грузії й Молдові [6, с. 58].

Природничо-наукова грамотність. Завдання з природничо-наукової грамотності, як й завдання з читання та математики, вимагають від учнів використовувати знання для розуміння навколишнього середовища і робити висновки на основі змін, які вносять у побут і клімат науково-технічна діяльність. Сформованість мінімальної грамотності з природничо-наукових дисциплін деталізована у двох рівнях — рівень 1a та рівень 1b. Учні на рівні 1a можуть обрати найкраще з запропонованих наукове пояснення отриманих даних, якщо йдеться про звичні контексти. Учні, які перебувають на рівні 1b з питань природничо-наукової грамотності, можуть використовувати базові елементарні предметні знання, щоб розпізнати окремі аспекти простих наукових явищ.

В Україні рівня 1a досягають 19,2 % учнів, а 7,3 % мають гірші результати. У середньому в країнах ОЕСР успішність 16,5 % учнів відповідає вимогам рівня 1a і лише в 5,8 % підлітків вона нижча.

В Україні рівня 1b досягають 6,3 % 15-річних підлітків, а не досягає його майже 1 %. У країнах ОЕСР рівню 1b відповідає 5,2 % учнів у галузі природничих наук, а 0,7 % учнів не досягають його [6, с. 59].

Гендерна нерівність. Забезпечення гендерної рівності можливостей у досягненні високих освітніх результатів стає актуальною проблемою у сві-

ті, яку багато країн успішно долають. Дослідження PISA-2018 виявило в Україні гендерні відмінності, особливо у галузі читання. В країні середня успішність хлопців у читанні є нижчою, ніж дівчат, відповідно, 450,1 і 483,6 бали. При цьому розрив між досягненнями хлопців і дівчат в Україні більший (33,5 бали), ніж у середньому в країнах ОЕСР (30,1 бали) та у референтних країнах (крім Грузії та Молдови, де різниця становить 38 і 40 балів відповідно) [6, с. 60]. Такий розрив еквівалентний більш ніж одному додатковому року навчання. Істотна різниця в якості навчання хлопчиків і дівчат між країнами пояснюється неоднаковим потенціалом освітняського середовища, в якому можливо вирішувати завдання повноцінної гендерної освіти.

Результати хлопчиків з математичної грамотності вищі, ніж у дівчат. У країнах ОЕСР хлопці у галузі математики в середньому обігнали дівчат на 4,8 бала, в Україні на 7 балів. Проте різниця у середніх балах не є статистично істотною. Схожий гендерний розрив спостерігається в Білорусі та Естонії.

У більшості країн не спостерігається значної гендерної різниці у природничо-наукових дисциплінах. В Україні розрив між хлопчиками і дівчатами становить 1,7 бала на користь хлопців. У середньому в ОЕСР — 2,8 бали на користь дівчат. Подібна ситуація в Естонії, Польщі, Білорусі, Угорщині та Словацькій Республіці. Дещо більша різниця (на користь дівчат) у досягненнях учнів у галузі природничо-наукових дисциплін спостерігається в Молдові та Грузії [6, с. 60].

Дані PISA-2018 підтвердили, що хлопцям в Україні легше опановувати математику та природничо-наукові дисципліни, ніж дівчатам. Це вказує на те, що нормативно окреслені напрями загальнодержавної політики, визначені в Законі України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» та Державній соціальній програмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, видаються виправданими [6, с. 62—63].

Водночас результати PISA загострюють інший аспект нерівності в освіті, що проявляється, зокрема, у гірших результатах хлопців із читання. Означена проблема виявлена даними як загальнодержавного моніторингу, так і дослідження PISA, і безумовно потребує подальших пошуків шляхів і методів її подолання. При цьому в організації учбового процесу необхідно враховувати різні звички і інтереси хлопчиків і дівчат, які впливають на процес і результати навчання.

Соціальні передумови навчання. У міжнародних дослідженнях вивчено зв'язок між результатами навчання та комплексом факторів, які характеризують соціально-економічний статус учнів. Успішність навчання залежно від різних передумов визначається PISA-індексом економічного, соціального та культурного статусу. В шкалі балів PISA соціально-еко-

номічна нерівність оцінюється за трьома показниками відношень між успішністю та соціально-економічним статусом учнів. Середній рівень (середній бал учнів у країні порівнюється із середнім рівнем соціально-економічного статусу у країнах ОЕСР), середня швидкість зміни (зміна бала відносно зміни одиниці індексу соціально-економічного статусу), міцність зв'язку (відображає наскільки точно можна передбачити середній бал за індексом соціально-економічного статусу учня).

Зміст шкали *PISA* можна інтерпретувати так. Середній рівень інформує про те, кращою чи гіршою є успішність учнів у певній країні або системі освіти порівняно з успішністю учнів зі схожими соціально-економічними умовами з інших країн. Середня швидкість змін указує, наскільки учні з кращими соціально-економічними умовами успішніші, ніж учні, які мають гірші умови проживання й нижчий рівень достатку, за кожною країною в середньому. Міцність указує, наскільки різними є шанси в учнів, які мають низький соціально-економічний статус, навчатися так само успішно, як їхні однолітки, які мають високий соціально-економічний статус. У табл. 1 наведено інформацію про співвідношення соціально-економічної нерівності в Україні порівняно з іншими країнами.

Дані таблиці свідчать, що в Україні успішність учнів, які мають низькі показники соціально-економічного статусу, гірша, ніж у таких самих учнів у країнах ОЕСР (475,3 проти 488,4 балів)³. Соціально-економічним статусом в Україні пояснюється 14 % варіативності результатів, що наближається до значення ряду країн ОЕСР, наприклад, Угорщини, Словацький Республіці.

У Молдові, Білорусі цей показник вищий, ніж в Україні, а в інших референтних країнах — нижчий. Якщо простежити, наскільки збільшується успішність учнів за зміни на одиницю показника їхнього соціально-економічного статусу, можна з'ясувати, що в Україні ця різниця буде значно більшою (45,2 балів), ніж у середньому в країнах ОЕСР (36,7), хоча в Грузії й Естонії цей показник значно менший (27,9 і 28,7 балів відповідно), що свідчить про більшу рівність між різними за соціально-економічним статусом групами учнів у цих країнах.

Успішність в Україні серед учнів, які мають нижчий соціально-економічний індекс, можна порівняти з успішністю їхніх однолітків із такими ж статусами в Білорусі: вони мають досить близькі результати, але показник швидкості зміни балів відносно зазначеного індексу в Україні менший, ніж у Білорусі. Перевірка нерівності в результатах учнів через швидкість

³ З метою спрощення опису та з огляду на те, що ці відношення в усіх предметних галузях оцінювання *PISA* є подібними, розглянуто лише відношення між успішністю учнів у читанні та *PISA*-індексом економічного, соціального та культурного статусу, який характеризує передумови для навчання учнів.

зміни й міцність зв'язку між середньою успішністю та соціально-економічним статусом показує, що в Україні швидкість зміни балів досить висока. Хоча результати українських учнів із високим і низьким значеннями індексу соціально-економічного статусу і розрізняються значно, імовірність досягнення ними високих результатів залишається приблизно такою ж, як і в учнів із країн ОЕСР та з більшості референтних країн, за винятком Естонії, Польщі та Грузії.

Утім, шанси досягти базового рівня успішності в читанні, математиці або природничо-наукових дисциплінах, як правило, набагато нижчі у тих українських учнів, які мають низькі значення індексу соціально-економічного статусу, ніж у решти їхніх однолітків. У PISA виявлено шанси досягнення базового рівня успішності для 25 % українських учнів із найнижчим соціально-економічним статусом, 50 % — із середнім та 25 % — із найвищим. В Україні в 50 % учнів, які мають середній рівень соціально-економічного статусу, шансів подолати рівень 2 із читання у 2,5 раза більше, ніж у 25 % учнів, що мають низькі показники індексу соціально-економічного статусу (з математики — у 2,3, із природничо-наукових дисциплін — у 2,1). Для 25 % учнів, які мають високий рівень соціально-економічного

Таблиця 1. Основні показники соціально-економічної нерівності в освіті

Країна	Середній рівень: середнє значення рівня сформованості читацької грамотності учнів у балах PISA, яке відповідає середньому рівню соціально-економічного статусу учнів у країнах ОЕСР		Середня швидкість зміни: різниця балів із читання, пов'язана зі збільшенням показника соціально-економічного статусу на одиницю		Міцність зв'язку: відсоток варіативності результатів із читання, який пояснюється соціально-економічним статусом учнів	
	Середнє	Стандартна похибка	Різниця, бали	Стандартна похибка	%	Стандартна похибка
Білорусь	480,5	1,89	51,3	2,15	20	0,01
Грузія	391,7	2,33	27,9	1,8	9	0,01
Естонія	521,7	1,77	28,7	2,11	6	0,01
Молдова	449,0	2,59	41,7	2,01	17	0,02
Польща	518,3	2,41	39,0	2,56	12	0,01
Країни ОЕСР	488,4	0,38	36,7	0,3	6	0,01
Словацька Республіка	467,7	1,92	45,6	2,06	18	0,02
Угорщина	482,0	2,13	45,9	2,22	19	0,02
Україна	475,3	2,7	45,2	2,48	14	0,01

Джерело: [5, с. 66—67].

статусу, шансів подолати рівень 2 із читання, математики й природничо-наукових дисциплін у 2,6 раза більше, ніж в учнів, які мають середні значення соціально-економічного статусу, і майже у 6 разів більше порівняно з учнями, які мають низький соціально-економічний статус [6, с. 66, 70].

Стійкість та успішність учнів. Однією з проблем, описаних в огляді *PISA*, є необхідність переконатись у тому, що якісна освіта доступна всім учням. Аналітична робота у цьому напрямі має розпочинатись із питання досягнення стійкості освіти. Одержана інформація дає можливість далі аналізувати питання рівності доступу до якісної освіти.

Стійкість — це ключове поняття у розумінні досягнення справедливості в освіті. Стійкі учні у трактуванні *PISA* — це учні, які, маючи несприятливі передумови для навчання, наприклад, походючи з сімей із низьким соціально-економічним статусом, маючи негативний навчальний або соціальний досвід, порівняно з іншими учнями своєї країни, завдяки наполегливості досягають високих результатів у навчанні за міжнародними стандартами.

В *PISA* проаналізовано стійкість у її галузевому значенні, яка набуває абсолютної і відносної форм. «Галузева стійкість» передбачає, що учні з несприятливими передумовами для навчання досягають певних рівнів в усіх трьох галузях *PISA*. Галузева кількісна оцінка визначає рівень знань, який є однаковим для всіх учнів. Вона відповідає рівню 3 на шкалі предметної грамотності за всіма трьома галузями *PISA* і не залежить від країни. У цьому сенсі галузева стійкість є абсолютною. Коли рівень досягнень учнів оцінюється з урахуванням досягнень конкретної країни, а не всіх учнів, які беруть участь у *PISA*, використовується відносна оцінка.

Дані табл. 2 показують, що Україна має приблизно однакові частки стійких учнів на національному й міжнародному рівнях, порівняно з країнами ОЕСР (окрім часток із математики на міжнародному рівні). Збільшення цих часток допоможе загалом покращити ситуацію із рівнем гра-

Таблиця 2. Стійкість учнів в Україні та в середньому в країнах ОЕСР, %

Країна	Міжнародна (відносна) стійкість			Національна стійкість			Галузева стійкість
	Читання	Математика	Природничо-наукові дисципліни	Читання	Математика	Природничо-наукові дисципліни	
Україна	4,6	17,8	23,8	11,7	12	12,8	14,6
Країни ОЕСР	3,8	24	23	11,4	10,9	11,4	14,7

Джерело: [5, с. 74].

мотності учнів і водночас скоротити розриви між різними групами здобувачів освіти з різними соціально-економічними статусами.

У дослідженні *PISA* виокремлено вплив особливостей освітніх закладів на результати навчання. До них, зокрема, належать сегрегація, пов'язана з місцем проживання, рівнем доходу або з культурним чи етнічним походженням; з устроєм системи загальної середньої освіти, програмами навчання й освітньою політикою на системному рівні, як, наприклад, із різницею в ступені автономії, що надається закладам освіти, тощо.

Для дослідження впливу різних чинників на результати успішності учнів важливим є аналіз варіативності змінних, які відображають успішність учнів у предметних галузях *PISA*. Це пов'язано з тим, що спостерігаються відмінності в успішності 15-річних учнів, які навчаються як у різних закладах освіти, так і в межах того самого закладу освіти. Частка варіації ознак для закладів освіти України, яку можна пояснити специфікою освітньої системи, становить 30 %, тоді як у Білорусі, Молдові, Грузії, Естонії та Польщі цей показник менший, що свідчить про меншу сегрегацію учнів у цих країнах за закладами освіти. В інших референтних країнах показник варіації закладів освіти менший.

Відмінності між закладами освіти в Україні частково відображають розрив між закладами освіти, розташованими в різних типах місцевості: у міській (дуже великі, великі й малі міста) та сільській, а також між закладами освіти різних типів. Середній бал учнів, які навчаються в сільській місцевості, становить 420,6. Порівняно із великими містами цей показник (різниця) більше ніж у 2,5 роки навчання. Учні із сільської місцевості відстають від учнів із великих міст із математики й природничо-наукових дисциплін майже на три роки навчання: середній бал із математики учнів у великих містах складає 494,1, а в сільській місцевості — 408,1.

Подібна ситуація спостерігається й щодо різних типів закладів освіти. В ліцєях, гімназіях і спеціалізованих закладах освіти середній бал учнів із читання становить 509,9, що суттєво вище за середній бал учнів, які навчаються в загальноосвітніх школах і навчально-виховних комплексах (464,6), а також за середній бал учнів, які навчаються в технікумах, коледжах і професійно-технічних закладах (440,1). Учні із закладів професійно-технічної освіти (ЗПТО) відстають приблизно на 1,5—2 роки навчання від учнів, які навчаються в ліцєях, гімназіях і спеціалізованих школах.

У дослідженні відмічено, що соціально-економічний статус учнів не завжди є визначальним фактором впливу на результати тестування. 3-поміж учнів ліцєїв, гімназій і спеціалізованих шкіл із різними соціально економічними статусами 12,7 % не досягли базового рівня із читання, 13 % — із математики, 19,6 % — із природничо-наукових дисциплін [6, с. 84]. Суттєво різними є результати учнів з однаковими соціально-економічними передумовами навчання з міст, невеликих міст, містечок і селищ від учнів,

які навчаються в ЗПТО. Учні країн ОЕСР зі схожими соціально-економічними передумовами більш ніж на 1,5 роки навчання випереджають учнів українських ЗПТО [6, с. 85].

Відмінність показників якості освіти в Україні від показників в інших країнах важко аргументувати яким-небудь одним фактором. Багатостороння взаємодія різних факторних ознак має складний характер і вимагає додаткового аналізу з урахуванням системи показників, що відображають різні рівні та заклади освіти. Проте однозначно можна казати, що рівень якості освіти в Україні не досягає європейського. Якщо оцінювати успіх українських учнів за середніми показниками рейтингу *PISA*, то в Україні середній бал з читання дорівнює 466 одиницям (95 % довірчий інтервал складає 459—470); середній бал з математики — 453 (95 % довірчий інтервал складає 446—460); середній бал з природничо-наукових дисциплін — 468 (95 % довірчий інтервал складає 463—475). У країнах ОЕСР середній бал з читання дорівнює 489, з математики — 492, з природничо-наукових дисциплін — 491.

Висновки та пропозиції. Аналітичний огляд результатів *PISA* дає змогу сформувати систему уявлень про можливість підвищення якості освіти, яка не претендує на вичерпну повноту, але має певні підстави, оскільки спирається на врахування останніх наукових досягнень та емпіричні напрацювання у сфері світи.

У *PISA* загальним індикатором оцінювання якості навчання є володіння базовими навичками з читання, математики та природознавства. Його застосування показало, що українські учні значно відстають від мінімально допустимого рівня неволодіння базовими знаннями, який не повинен у 2020 році перевищувати 15 %. Його визначено у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» у 2016 році як важливий соціальний показник, що характеризує якість освіти. За даними *PISA*, частка неуспішних учнів, які не опанували базовий рівень знань, складає 29,4 %. Це майже удвічі більше за нижчу граничну межу знань, установлену державою. Базового рівня з читання не досягають 25,9 % учнів, з математики — 36 %, з природничо-наукової грамотності — 26,4 %.

Причини незадовільного навчання школярів потребують додаткового аналізу і ретельного осмислення його результатів. Новими для учнів українських шкіл були тести гуманітарного характеру на самостійність мислення, формулювання власної позиції щодо суспільних явищ; застосування математичних знань у випадках, коли вирішення того чи іншого питання передбачає нестандартні підходи, інтуїтивного мислення, інтеграції матеріалу з різних предметів, наприклад, фізики чи біології; використання природничо-наукових знань у життєвих ситуаціях, у яких українські учні слабо орієнтуються. Неможливість виконати завдання *PISA* за допомогою знань, здобутих учнями із затверджених шкільних підручників, є однією з

основних причин відставання у якості освіти, яка обумовлює необхідність запровадження низки важливих ініціатив, необхідних для підвищення конкурентоздатності української освіти.

Реалізація навичок інноваційної спрямованості — це крок, який вимагає змін пріоритетів шкільної програми. Сформовані на їх базі оновлені державні освітні стандарти мають бути обов'язковими для виконання учбових програмних завдань. При цьому державні стандарти необхідно диференціювати відповідно до міжнародних рівнів якості освіти, що охоплюють шість рівнів із характеристикою кожного з них і нижньою граничною оцінкою результатів знань.

Важливим питанням, яке необхідно вирішити в умовах застосування нових освітніх стандартів, є розробка фінансових нормативів та їх ув'язка з бюджетом місцевих органів влади й освітніх закладів. Сьогодні не можна вважати, що бюджетна забезпеченість освіти ґрунтується на основі освітніх стандартів. Якщо не поєднати ці два інструменти в одному механізмі, якість освіти не зростатиме.

Соціальне замовлення на підвищення якості освіти повинно реалізувати принцип рівності у політиці неперервної освіти, забезпечивши доступність якісного навчання шляхом подолання бюджетних ризиків як одного з головних негативних факторів на шляху реалізації поставленого завдання. Саме цей блок питань значною мірою визначає доступність якісної освіти. Зараз бюджетна політика не позбавлена формалізму. Реалізація ідеології компетентісної спрямованості навчання на підвищення якості освіти передбачає застосування нових технологій бюджетування, які мають мінімізувати суб'єктивні моменти у механізмах розподілу фінансових ресурсів. Важливість цього заходу обумовлена зростанням дестабілізації регуляторної функції державного інвестування освіти. Бюджетування освіти — складний, багатоваріантний процес розрахунків і погодження позицій багатьох учасників всієї процедури фінансового планування, однак незмінною залишається вимога залежності витрат бюджету від кількості учнів.

Проте, як показує аналіз звітних даних державного та регіональних бюджетів, невідповідність бюджетних витрат учнівському контингенту посилюється. Лінійний коефіцієнт кореляції між витратами на освіту і кількістю учнів за тринадцять років зменшився з 0,972 до 0,776 і причин для скорочення цього розриву не спостерігається. Для подолання цієї диспропорції у розвитку освіти необхідно удосконалити механізм коригувальних коефіцієнтів фінансових нормативів бюджетної забезпеченості освіти. Бюджетний кодекс передбачає тільки два види таких коефіцієнтів: залежно від кількості населення і соціально-економічних та демографічних особливостей освітянського простору. Для повноцінного функціонування освітньої галузі можливо було б визначити і додати до них коефі-

цієнти, що враховують стан інфраструктури освітніх закладів певних адміністративно-територіальних одиниць.

Збільшення фінансування матеріальної бази освіти, як зазначає *PISA*, обґрунтовано тоді, коли це забезпечує успішність учнів. Якщо ж ресурси країни обмежені, цей захід може негативно вплинути на оплату праці педагогічного персоналу. В *PISA-2018* модель розподілу фінансових ресурсів між матеріальними витратами і заробітною платою паліативна за характером. Це означає, що кожна країна самостійно вирішує, куди саме в освіті інвестувати власні фінанси. В Україні цю проблему доцільно розв'язувати шляхом розширення соціальних функцій місцевих бюджетів, укріплення їх доходної бази через інститут міжбюджетних відносин. Інституціоналізація відносин між бюджетами різних рівнів, що фінансують освіту заклади — об'єктивно необхідний процес, який має інтегрувати в єдиному блоці такі елементи розвитку галузі як освітні стандарти, фінансові нормативи, питання організації та управління, бюджетування та планування.

Недоліком інституціонального устрою системи освіти є слабке і нечітке визначення законодавчих норм («норм права») відносно економіки, соціології та організаційних форм функціонування освітніх закладів. Для зіставлення інститутів з конкретним змістом того, що є предметом аналізу, систематизації та узагальнень в освіті, необхідний аналіз і залучення даних масових додаткових досліджень з різних галузей знань: читання, математики, природознавства тощо. Робота такої спрямованості вимагає досвіду. Попередня практика проведення спорадичних досліджень у країні не давала потрібної інформації. Необхідно перейти до створення державної системи регулярного тестування школярів за віком, що дасть змогу отримувати оцінку результатів навчання за соціальними і демографічними ознаками. Подібний приклад є у Великій Британії, де на основі моніторингу знань учнів побудована система оперативного управління освітою. Виокремлюються найпроблемніші сегменти освіти або соціальні групи, які потребують дієвого втручання. Такий цільовий механізм управління забезпечує ефективний з фінансової позиції формат успіху.

Тривала практика бюджетного планування в різних країнах показує, що додаткове підвищення фінансових ресурсів не завжди призводить до ефективного результату. Питання про кращий шлях використання фінансів в освіті *PISA* не ставить. Проте *UNESCO* у контексті досягнення Цілей сталого розвитку в освіті ініціює різні заходи, спрямовані на підвищення частки освітніх ресурсів у національних бюджетах країн. Особливо це важливо для України, оскільки рівень витрат на освіту в країні значно нижчий, ніж у розвинених країнах.

Невизначеним в *PISA* залишилось питання встановлення середнього розміру заробітної плати українських учителів, оскільки цей показник залежить від багатьох чинників. Формула заробітної плати має визначатись

як державний стандарт освіти і розраховуватись за видами класів і ступеннями навчання, передбачати тарифну і надтарифну оплату праці, зокрема надбавки, додаткові виплати тощо.

Розроблення стратегії освітньої політики змушує звернути увагу на питання статистики освіти. У державній статистиці фінансово-економічний модуль освіти обмежений. Проте конкретизація завдань у ході розвитку і підвищення вимог до якості освіти потребує поглиблення і розширення статистичних досліджень. За останні роки удосконалились концептуальні підходи до розвитку статистики освіти в контексті національних рахунків. Однак така інформація надається із запізненням і за своїм характером є макроекономічною. Структура статистичних показників, що надається Міністерством фінансів України та Державною службою статистики України, недостатньо пов'язана з демографічним потенціалом, ринком праці, оплатою педагогічної праці і структурою зайнятості, майновим станом домогосподарств, якістю освіти, розподілом коштів у регіональному аспекті та за типами освітніх закладів⁴. У ході удосконалення освітньої політики доведеться вирішити питання організації статистичної інформації, зокрема, статистичного функціоналу територіальних органів, у тому числі об'єднаних територіальних громад, уніфікації їхніх даних.

Для статистичної оцінки досягнень країн у якості навчання з неоднаковою структурою національних освітянських технологій важливе значення має показник ефективності одного року навчання. Різниця результатів між країнами обумовлена багатьма факторам, найважливішими з них є навчання за різними освітянськими програмами: загальноосвітніми та професійними. Міжнаціональна різниця в результатах освіти може пояснюватись й різними частками 15-річних учнів, які здобувають освіту за цими програмами. Оцінка одного року навчання може бути достовірною, якщо процедурно вирішені питання вимірювання. Лонгітудний інструментарій для цього дорого коштує. Найдоцільніше для оцінювання грейд-ефекту⁵, одержаного за допомогою зрізаних, тобто емпіричних, даних, що стосуються певного моменту часу, а не якогось періоду, використовувати метод розривної регресії. Методологічно важливо застосування такого інструментарію, зокрема, для справедливого порівняння якості шкільної освіти як у міждержавному контексті, так і на національному рівні. Технологія застосування методу розривної регресії є предметом обговорення у наукових колах і використовується в управлінні освітою за кордоном. Аналогічна проблема має бути й у фокусі оцінювання якості освіти в Україні.

⁴ Це, стосується, наприклад, бюлетенів «Загальноосвітні та професійно-технічні навчальні заклади» та збірників «Праця України».

⁵ Грейдінг — групування об'єктів дослідження за певними ознаками.

Дослідження PISA виявило стійку тенденцію до зростання розриву між системою освіти та ринком праці і поставило перед державою завдання реформувати освіту таким чином, щоб забезпечити молоді успішне досягнення професійної соціалізації. Однак країна зараз опинилась у стані, коли держава має намір реформувати систему освіти за відсутності у молодого покоління мотиваційних стимулів до навчання. Аналогічна ситуація була характерна раніше й для розвинутих країн. Наприклад, у США двадцять років тому вкладання грошей в державну освіту і залучення кращого контингенту викладачів не давало очікуваного ефекту. Проблема, на думку соціологів, полягала у несприятливому середовищі для підтримки учнів і формування у них стимулів до навчання.

Процес мотивування складний і неоднозначний. У рамках психологічних теорій мотивація вважається міждисциплінарним концептом і розглядається як багатоструктурне поняття. Структурно-функціональний підхід до дослідження мотивації учнів і формування учбово-професійних компетенцій обумовлюється розумінням кореляції між функціями освіти й очікуваннями учнів. Збіг цих процесів забезпечує формування мотиваційних цінностей у системі освіти. В концепції структурно-функціонального аналізу теорія вивчає як індивідуальну мотивацію, так і зовнішні елементи її формування. Отже, інструментарій вивчення та виміру мотиваційних цінностей має звертати увагу, по-перше, на сформовану мотивацію або на ту, що формується самими підлітками; по-друге, на фактори зовнішнього середовища, які впливають на внутрішню мотивацію і сприяють раціональному вибору учнів. Відповідно до цього у ході дослідження має сформуватися комплекс оперантів (шкал) для оцінювання сучасної якості освіти як інституту соціалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / За заг. ред. В.Г. Кременя. Київ, 2016. 448 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/166230/1/nac%20dopovid%202016.indd%20smal.pdf> (дата звернення: 18.12.2019).
2. «В целом неплохо, но...» Реакция Новосад на вердикт образованию URL: <https://news.liga.net/society/news/v-tselom-neploho-no-reaktsiya-novosad-na-verdikt-obrazovaniyu> (дата звернення: 18.12.2019).
3. Голубов О. PISA-2018: Рівень знань українських школярів нижче середнього URL: <https://www.dw.com/uk/pisa-2018-.../a-51505483> (дата звернення: 03.12.2019).
4. Тюменева Ю.А., Кузьмина, Ю.В. Что дает год обучения российскому школьнику. На материалах PISA-2009: грамотность чтения. *Вопросы образования*. 2013. № 1. С. 107—135 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chto-daet-god-obucheniya-rossiyskomu-shkolniku-na-materialah-pisa-2009-gramotnost-chteniya> (дата звернення: 07.01.2020).
5. Кузьмина Ю.В. Метод разрывной регрессии и метод отбора подобного по вероятности для оценки одного года обучения: опыт применения на примере PISA-2019 URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=22561877> (дата звернення: 07.01.2020);

6. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018 / кол. авт.; Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2019. 439 с. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf (дата звернення: 18.12.2019).

REFERENCES

1. Kremen', V.G. (Eds.). (2016). Nacional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukrayini [National report on the status and prospects of education in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Novosad, A. (2019). [V zelum neploho, no...]. In general, not bad, but... Retrieved from <http://news.liga.net/society/news/v-tselom-neploho-no-reaktsiya-novosad-na-verdict-obrozovaniyu> [in Ukrainian].
3. Golubov, O. (2019). Riven znan ukraiinskih shkoliariv nuzht serednogo [The level of knowledge of Ukrainian students is below average], Retrieved from <http://a-51505483 сайт pdf> [in Ukrainian].
4. Tyumeneva, Yu.A., Kyzmina, Yu.V. (2013). Chto daet god obuchenij rossiiskomu chkolniku. Na materialah PISA-2009: gramotnoct chtenij. [What gives a year of study to a Russian student. Based on PISA-2009: reading literacy] [in Russian].
5. Kyzmina, Yu.V. (2020). Metod razryvnoi regresii i metod otbora podobnogo po veroyatnosti dlia otsenki odnogo goda obucheniya: opyt primeneniya na primere PISA-2009. [Discontinuous regression method and a method for selecting similar in probability for evaluating one year of training: experience with PISA-2019]. [Retrieved from: eLibrary.ru/item.asp?id=22561877 (in Russian)].
6. Nazionalnuii zvit za rezyltatami mizhnarodnogo doskilzhennia yakosti osvitu PISA-2018. (2019). [National Report on the Results of the International PISA-2018 Education Quality Survey]. Retrieved from URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 08.01.2020.

V.M. Novikov, Dr. Sc. (Economist), Prof., Chief Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Science of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID 0000-0001-5892-815X

QUALITY OF EDUCATION. PISA-2018: ASSESSMENT AND IMPROVEMENT POTENTIAL

In 2018, Ukraine for the first time joined the international survey on the quality of education (Programme for International Student Assessment, PISA), which is conducted under the auspices of the (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD) every three years. Ukrainian society is poorly informed about the objectives and content of this study. The most knowledgeable are managers and education professionals. The expert society has not yet fully realized the critical aspect of the obtained PISA results and has not started discussions with the aim of evaluating them and forming directions for the development of education. The purpose of the article is to analyze the data of an international study PISA and determine the directions of innovative development of the Ukrainian education system based on the principles of integrative competence, which involves the use of analytical and combinatorial skills by students in solving their tasks. The novelty of the article is

to identify the main causes for the poor quality of education and to substantiate the directions of further institutionalization of the educational sector, aimed at improving the methods of management of the branch, the implementation of which will contribute to improving the quality of education. The research method is content analysis of empirical data in order to study the state and dynamics of the quality of education.

To compensate informational gaps and to detail the urgent issues that are covered in the international study, the results of monitoring the learning process of Ukrainian school-children are analyzed and proposals for the formation of educational strategies in education are presented. The academic achievements of Ukrainian students by the average PISA rating rank 37-42 in reading, 41-46 in mathematics and 35-42 in natural sciences among 79 countries. In general, Ukrainian students lag almost a year behind students from other countries on the level of functional literacy, especially in mathematics. The article assesses the quality of education in particular disciplines in different types of educational institutions, in terms of regional and social contexts. The economic and investment policy of the state in education is analyzed from the perspective of discussion. The features of the research tools are considered, which made it possible to draw some general preliminary conclusions on the conformity of comparative assessments between countries.

In order to bridge the gap between Ukraine and the Organization for Economic Cooperation and Development countries in the levels of budget financing of education, reasonability of improving the mechanism of intergovernmental budgetary relations is substantiated. These issues have not been adequately addressed in PISA and require further coverage in government programs. The article proposes updating of educational standards and competences, remuneration of teaching staff, enhancement of motivational factors, development of infrastructure, as well as improvement of educational statistics.

Keywords: quality of education, competence, literacy, communication skills, continuing education, Programme for International Student Assessment, PISA.

Cite: Ryngach, N.O. (2020). Health Literacy and Achievement of Sustainable Development Goals in Ukraine. *Demography and social economy*, 2 (40), 71-88.

УДК 314.18(614.25) (477)

JEL CLASSIFICATION: J10, I15, I18

Н.О. РИНГАЧ, д-р наук з держ. упр., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: n_ryngach@ukr.net

ORCID 0000-0002-5916-3221

ГРАМОТНІСТЬ З ПИТАНЬ ЗДОРОВ'Я І ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Грамотність з питань здоров'я є однією з ключових його детермінант. Ефективність стратегій подовження життя і поліпшення здоров'я безпосередньо залежить від рівня такої грамотності як громадськості в цілому, так і уряду країни й фахівців, що опікуються громадським здоров'ям. Реалізація однієї з найважливіших Цілей сталого розвитку (ЦСР) в Україні — Цілі 3 «Гарне здоров'я та добробут» неможлива без досягнення вищого рівня медичної грамотності. Мета статті — на основі міжнародних підходів до оцінки грамотності з питань здоров'я визначити роль підвищення її рівня у реалізації завдань ЦСР в Україні; охарактеризувати за результатами соціологічного дослідження рівень санітарної грамотності українських лікарів на прикладі фахівців з управління охороною здоров'я. Визначено потенційний внесок підвищення рівня санітарної грамотності у реалізацію пов'язаних зі здоров'ям завдань ЦСР в Україні. Уперше здійснено оцінку рівня санітарної грамотності лікарів — фахівців з управління охороною здоров'я. Використано метод контент-аналізу (для вивчення сучасних поглядів на роль санітарної грамотності у досягненні ЦСР та підходів з її оцінювання) та соціологічний метод (формалізоване інтерв'ю з подальшим обговоренням у групі). Доведено надзвичайно важливу роль грамотності з питань здоров'я (Health Literacy) для реалізації ЦСР в Україні. Проілюстровано потенційний внесок підвищення рівня санітарної грамотності населення України у реалізацію завдань, пов'язаних зі здоров'ям, із деталізацією за рядом ЦСР. Соціологічне дослідження виконано протягом 2018—2019 навчального року серед лікарів-фахівців з управління охороною здоров'я на базі Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика. Опитування здійснено за допомогою спеціального інструмента оцінювання санітарної грамотності (The European Health Literacy Survey Questionnaire, HLS_EU_Q47). Проаналізовано оцінку

суб'єктивного сприйняття респондентами труднощів у вирішенні проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Показано, що за досить доброї поінформованості загалом існують конкретні проблеми, насамперед щодо застосування власних знань і навичок. Найскладнішими виявились питання щодо активності зі сприяння здоров'ю (за місцем роботи і проживання, у громаді і країні, впливу на умови життя, які діють на здоров'я і благополуччя, політичні зміни), причому визнано труднощі за всіма позиціями: від пошуку інформації до практичної діяльності. Виявлено брак здатності респондентів критично мислити, труднощі у виборі власних суджень у разі наявності різних авторитетних думок з певного питання. Обґрунтовано роль лідера для сектора охорони здоров'я у міжсекторальній діяльності з підвищення рівня санітарної грамотності.

Ключові слова: санітарна грамотність / грамотність з питань здоров'я, Цілі сталого розвитку, соціологічне дослідження.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. У сучасному світі грамотність з питань здоров'я є однією з ключових його детермінант, а ефективність стратегій з подовження життя і поліпшення здоров'я безпосередньо залежить від рівня такої грамотності як населення в цілому, так і уряду країни й фахівців, що опікуються громадським здоров'ям.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що реалізацію в Україні однієї з найважливіших Цілей сталого розвитку (ЦСР) — Цілі 3 «Міцне здоров'я і благополуччя» — неможливо уявити без досягнення вищого рівня грамотності з питань здоров'я (*Health Literacy*) або санітарної грамотності (СГ). Її роль для реалізації низки завдань у рамках інших Цілей також має бути врахована, адже на здоров'я впливає комплекс ситуаційних, економічних, соціальних та екологічних детермінант, які, в свою чергу, тісно пов'язані з СГ [1].

Оцінка рівня грамотності з питань здоров'я серед населення України в цілому та у певних соціально-демографічних групах має стати базою розробки і реалізації заходів з підвищення її рівня як конкретного результату та перспективи покращення здоров'я в рамках процесу досягнення ЦСР в Україні.

Вибір для соціологічного дослідження групи лікарів зумовило усвідомлення того, що попри знаходження значної частини детермінант здоров'я поза власне охороною здоров'я, багатосекторальна діяльність із формування та підвищення рівня СГ має бути очолена саме сектором охорони здоров'я [2]. Ситуація, що склалася сьогодні в Україні через загрозу поширення епідемії COVID-19 (коронавірусу), яскраво проілюструвала низький рівень санітарної грамотності значної частини населення й офіційних осіб, які б мали опікуватись цим питанням (від управлінців до спеціалістів на місцях), а також представників засобів масової інформації. Спостерігається широкий спектр неадекватного реагування: від недооцінки небезпеки стану справ, необґрунтованих запевнянь керівників, що «все під контролем», спроб підняти власний рейтинг (рейтинг видання) за рахунок без-

думної спекуляції на «гострій» інформації, незалежно від її достовірності, до не менш небезпечної паніки та агресії, спрямованої на потенційно інфікованих вірусом українців, що повернулися з Китаю (скандали у Нових Санжарах, на Буковині тощо)¹. Обговорення проблеми у пресі та соціальних мережах висвітлює недоліки діалогу «влада — фахівці — населення» і неспроможність значної частини громадян критично оцінювати зливу різноманітної інформації та формувати власне бачення і на його основі діяти. Однак саме поліпшення комунікації з громадськістю є одним із нефармацевтичних заходів протидії поширення епідемії / пандемії вірусних захворювань, зокрема, грипу [3]. Комунікація для впливу на поведінку (*Communication for behaviour al impact — COMBI*) є системою планування й методом реалізації стратегічного використання спілкування з метою досягнення потрібних позитивних поведінкових і соціальних результатів. Вона передбачає медико-санітарну просвіту, підвищення медичної грамотності, промоцію здоров'я, ризик-комунікацію і соціальну мобілізацію, та відіграє вирішальну роль у реалізації нефармацевтичних заходів протидії поширення епідемій / пандемій.

Мета статті: на основі сучасних підходів до оцінки санітарної грамотності визначити роль підвищення її рівня для реалізації завдань Цілей сталого розвитку в Україні; охарактеризувати за результатами соціологічного дослідження рівень санітарної грамотності українських лікарів на прикладі фахівців з управління охороною здоров'я.

Наукова новизна полягає у визначенні потенційного внеску підвищення рівня санітарної грамотності у реалізацію пов'язаних зі здоров'ям завдань у досягненні ЦСР в Україні й у оцінюванні рівня СГ лікарів — фахівців з управління охороною здоров'я.

Методи дослідження: контент-аналіз для вивчення сучасних поглядів на роль СГ у досягненні ЦСР та підходів з оцінювання СГ, соціологічний аналіз для оцінки рівня СГ серед лікарів — фахівців з управління охороною здоров'я. Соціологічне дослідження виконано протягом 2018—2019 навчального року на базі кафедри управління охороною здоров'я Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика. У дослідженні застосовано спеціальний опитувальник — Європейський інструмент оцінки санітарної грамотності. За поінформованої згоди респонденти самостійно заповнили анкету, надавши відповіді на її питання. Після цього відбулось загальне обговорення у довільній усній формі, що дало змогу використати динаміку групової взаємодії для висвітлення додаткових реакцій, особливостей розуміння суті деяких питань, виявлення індивідуальних обґрунтувань певної оцінки труднощів у вирішенні проблем, пов'язаних

¹ На нашу думку, останнє, окрім низької обізнаності мешканців, демонструє насамперед брак довіри громадян до влади, невпевненість у її обіцянках щодо захисту.

зі здоров'ям; та, загалом, підвищення ступеня зацікавлення кожного респондента у темі дослідження.

Опитано 96 осіб, для аналізу відібрано 90 результативних анкет (з відповідями на всі 47 питань). Респондентами стали лікарі-фахівці з управління охороною здоров'я різного базового фаху і посадового рівня, які проходили передатестаційний цикл підвищення кваліфікації. Це кваліфіковані спеціалісти зі щонайменше п'ятирічним (*більшість із понад десятирічним*) досвідом після закінчення навчання у медичному виші, віком від 30 до 62 років. Збирання і оброблення даних виконано з дотриманням захисту права учасників дослідження на анонімність і конфіденційність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У Шанхайській Декларації (2016) наголошено, що СГ розширює права і можливості громадян і сприяє їхній участі в спільних заходах зі зміцнення здоров'я. Натомість саме високий рівень СГ осіб, які ухвалюють рішення і здійснюють інвестиції, сприяє реалізації намірів впливати на здоров'я і його детермінанти, забезпечувати взаємні переваги і вживати ефективних заходів для покращання здоров'я. Підкреслено, що в основі СГ лежить загальний і справедливий доступ до якісної освіти і навчання протягом усього життя, і СГ має стати невід'ємною частиною навичок і знань, набутих протягом життя (*перш за все в рамках шкільної програми*). Країни, які підписали Декларацію, висловили готовність:

- визнати СГ однією з найважливіших детермінант здоров'я і здійснювати інвестиції в її розвиток;
- розвивати, здійснювати і відстежувати міжсекторальні національні і місцеві стратегії підвищення СГ у всіх групах населення і в усіх освітніх закладах;
- підвищити рівень контролю громадянами власного здоров'я і його детермінант шляхом використання потенціалу цифрових технологій;
- забезпечити середовище, яке сприяє здоровому вибору, шляхом політики ціноутворення, прозорих і чітких інформації й маркування [4].

Низька грамотність зазвичай асоціюється з поганими наслідками для здоров'я, такими як висока смертність, поганий стан здоров'я й зниження якості життя. Китайські вчені M. Zheng, H. Jin, N. Shi, C. Duan, D. Wang, X. Yu, X. Li за допомогою систематичного огляду та мета-аналізу (23 дослідження у *EMBASE, PubMed, Web of Science, Elsevier, Cochrane Library* і китайських електронних базах даних) кількісно оцінили зв'язок між медичною грамотністю та якістю життя. Вони дійшли висновку щодо помірного ступеня кореляції грамотності з питань здоров'я та якості життя (для Китаю коефіцієнт кореляції становив 0,45 (95 % ДІ) [5]. Грецькі вчені M. Michou, D.B. Panagiotakos, Ch. Lionis, E. Petelos, V. Costarelli у крос-секційному дослідженні ролі СГ загалом і, зокрема, з питань здорового харчування, як прогностичних факторів хронічних захворювань у дорослого

населення в містах регіону Аттики у 2017—2018 рр., виявили, що рівень СГ у пацієнтів із хронічними захворюваннями зазвичай нижчий, ніж у здорових людей [5]. Робота російських вчених Г.Я. Масленнікова (G.Ya. Maslennikov) і Р.Г. Оганова (R.G. Oganov) присвячена ролі освітніх програм з підвищення СГ (всього населення і цільових груп: осіб, які ухвалюють рішення, хворих, спеціалістів з охорони здоров'я тощо) у питаннях профілактики та контролю неінфекційних захворювань і їх чинників ризику [7]. Стало класичним вивчення СГ у восьми європейських країнах у рамках *European Health Literacy Project 2009—2012* (K. Sørensen et al.) за спеціально розробленим опитувальником [8]. В Україні подібних опитувань не здійснювали, що і стало поштовхом для цього дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спираючись на проголошений ще у 1990-х рр. підхід (Freebody and Luke, 1990) до поділу грамотності на три типи з огляду на те, що вона дає змогу робити, D. Nutbeam [2, 3] запропонував власну модель СГ, сфокусовану на результаті (табл. 1), з акцентом на відмінності між функціональною, інтерактивною та критичною грамотністю з питань здоров'я. Вважається, що зі зростанням рівня грамотності поступово забезпечується вища автономність і повноваження індивіду.

Перший рівень відображає результат традиційної санітарної просвіти, заснованої на простому наданні фактичної інформації про ризики для здоров'я і про можливе використання системи охорони здоров'я (у особистих потребах, пов'язаних зі здоров'ям, і у потребах членів родини). Ці дії мають досить обмежені цілі, спрямовані на поліпшення знань і дотримання рекомендацій.

Інтерактивна грамотність з питань здоров'я показує результат сучасного підходу, націленого на розвиток навичок особи у сприятливому середовищі. Зрозуміло, що переважна частина її призводитиме до індивідуальної вигоди.

Натомість підйом до найвищого рівня — критичної грамотності — підтверджує набуття знань і навичок, спрямованих на підтримку не лише індивідуальних, а й ефективних соціальних та політичних дій, що відбиватимуться на житті громади, яке призводить до бажаного результату — збереження і покращання здоров'я. У рамках цієї парадигми залучається передача інформації щодо організаційних можливостей різних форм активності та розвиток навичок для вирішення проблем, пов'язаних із впливом на здоров'я соціальних, економічних і екологічних факторів. Таким чином, краща освіта з питань здоров'я спрямована на підвищення спроможності індивіду та громади впливати на комплекс соціально-економічних детермінант здоров'я. Цей тип грамотності очевидно пов'язаний із вигодами для всього населення.

17 глобальних ЦСР мають забезпечити економічне зростання і соціальну справедливість у світі. Звичайно, роль СГ у досягненні Цілі 3 «Міцне

Таблиця 1. Модель санітарної грамотності, за D. Nutbeam

Тип соціальної грамотності	Вміст	Результат (вигода)	
		Індивідуальна	Суспільна / соціальна
Функціональна: комунікація та інформація	передавання фактичної інформації про ризики для здоров'я та використання медичних послуг	покращення знань про ризики та медичні послуги, прихильність до дотримання приписів	підвищення участі населення у програмах охорони здоров'я (скринінг, імунізація тощо)
Інтерактивна: розвиток персональних навичок	все попереднє, а також можливості розвивати навички в сприятливому середовищі	підвищення спроможності діяти (незалежно від знань), мотивації та впевненості в собі	підвищення спроможності впливати на соціальні норми, взаємодіяти з різними соціальними групами
Критична: персональні та громадські повноваження	все попереднє, а також надання інформації про соціально-економічні детермінанти здоров'я, і можливості досягнення змін політики	покращення індивідуальної стійкості до соціальних та економічних негараздів	підвищення спроможності впливу на соціально-економічні детермінанти здоров'я, покращення повноважень громади

Джерело: адаптовано з [2].

здоров'я і благополуччя» видається найбільш значущою². Але при тому, що Ціль 3 є головною, сфокусованою на охороні здоров'я, принаймні 10 інших цілей також стосуються питань здоров'я, тому досить великим є перелік завдань за іншими цілями, у реалізації яких неможливо обійтись без підвищення рівня СГ. На міжнародному рівні загалом було узгоджено понад 50 індикаторів ЦСР для оцінки результатів охорони здоров'я, проксимальних детермінант здоров'я або надання медичних послуг [9, 10].

Існує безліч зв'язків між грамотністю з питань здоров'я та ЦСР, і сфери діяльності, в яких можна почати реалізовувати заходи, засновані на фактичних отриманих міжнародною спільнотою даних, є очевидними (табл. 2).

Закономірно, що чи не найбільші можливості підвищення рівня СГ поза сектором охорони здоров'я — у сектора освіти. Беззаперечна важлива роль, яку сектор освіти може і повинен відіграти в підвищенні СГ, передовсім серед дітей шкільного віку за допомогою включення питань здоров'я в різні сегменти шкільної програми (Цілі 4 і 5) [12].

Адже освітній статус є однією з найважливіших детермінант здоров'я, забезпечуючи не лише наявність певного масиву знань, але й навичок і

² Частково це розглянуто у попередній роботі Рингач Н.О. Обізнаність населення щодо факторів ризику як аспект санітарної грамотності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, 1 (35): 41–52. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.041>

вмінь їх отримання, набуття спроможності до аналізу і критичного оцінювання інформації з подальшим винайденням та адекватним вибором на пряму і механізмів необхідної активності. Доведено, що дорослі з найбільшою кількістю років формальної освіти найчастіше беруть участь у навчанні впродовж життя, що впливає на соціальне здоров'я та СГ, контроль над власною долею і здатність упоратися з економічними та соціальними потрясіннями [13].

Наприклад, реалізація завдань Цілі 5 «Гендерна рівність», покликаних забезпечити рівні можливості для жінок і чоловіків бути представленими на вищих рівнях ухвалення рішень у політичному та суспільному житті, та розширити доступ населення до послуг з планування сім'ї (зі зниженням рівня підліткової народжуваності), повинна спиратись на усвідомлення змін у житті (здоров'я, економічного та соціального статусу, освітніх та кар'єрних можливостей), пов'язаних із непланованим дітонародженням, та тих ризиків, що несе небажана вагітність у ранньому віці. Навряд чи можна досягти запланованого Україною зниження до 2030 року майже втричі рівня народжуваності жінок віком 15—19 років без підвищення рівня обізнаності підлітків та молоді (незалежно від статі!) з питань репродуктивного здоров'я і статевого життя, безпечної та ризикованої сексуальної поведінки і запобігання небажаних вагітностей, фізіології власного організму, інформованості про можливість і місце отримання потрібних консультацій і допомоги.

Сектор праці аналогічно може забезпечити таке оснащення / облаштування робочих місць, щоб здоровий вибір став простим (Ціль 8). Активне державно-приватне партнерство може дати імпульс розвитку екологічно чистого сільського господарства і створення робочих місць в інших сферах на місцевому рівні. Тому дуже важливо підвищувати обізнаність про такі моделі для залучення більшого числа людей до цієї діяльності. Підвищення СГ, насамперед за рівнями інтерактивної та критичної грамотності, істотно сприятиме і мобілізації зусиль із захисту трудових прав, забезпеченню надійних та безпечних умов праці для всіх трудящих (завдання 8.4), і, відповідно, досягненню індикаторів зі зниження питомої ваги зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці; частки потерпілих від нещасних випадків на виробництві зі втратою працездатності на один робочий день чи більше; числа осіб, загиблих від нещасних випадків на виробництві, тощо.

Задекларовані для України завдання з реалізації Цілі 9 також опосередковано впливають на можливість підвищення рівня СГ українців. Так, завдання 9.3 стосовно забезпечення розвитку наукових досліджень з розроблення й упровадження технологій 6-го та 7-го технологічного укладів; 9.4 — з розширення доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, загального і недорогого доступу до Інтернету, особливо у сільській

Таблиця 2. Зв'язок санітарної грамотності з досягненням ЦСР поза рамками Цілі 3

Ціль сталого розвитку	Обґрунтування необхідності підвищення рівня СГ для досягнення цілі
1. Подолання бідності	Люди з вищим рівнем СГ частіше ведуть здоровий спосіб життя, можуть отримати медико-санітарну інформацію, активно діяти для отримання потрібних послуг. СГ допомагає краще захищати себе (сім'ю, громаду) від проблем зі здоров'ям чи дотичних проблем (таких як кризи, коливання цін, екстремальні зміни погоди тощо). Це зменшує ризик зубожіння через пов'язані з ними непомірні медичні витрати, непрацездатність або неможливість працювати через необхідність догляду за членом родини. В свою чергу, скорочення бідності сприяє підвищенню СГ через отримання кращої освіти, доступу до Інтернет та інших каналів поширення інформації з питань здоров'я, контактів з службами охорони здоров'я, насамперед, з консультаційними і профілактичними цілями
2. Подолання голоду, розвиток сільського господарства	Люди з вищим рівнем СГ здатні краще розуміти інформацію про харчову цінність продуктів, робити більш здоровий вибір. Це зменшує ризики як неповноцінного, так і надмірного (з вищою за потребу калорійністю) нерационального харчування. Пов'язана з СГ користь відчувається впродовж усього життєвого циклу людини, і має міжпоколінний характер. Так, жінки з вищим рівнем СГ краще усвідомлюють цінність виховування ерудованої і недовірки підсолоджених штучних сумішей, що відбивається на покращенні виживання й формування здоров'я як немовлят, так і дітей старшого віку. Вища грамотність з питань здоров'я зумовлює дотримання безпечності сільськогосподарського виробництва. Свідомий вибір здоровіших й корисніших продуктів рослинництва, тваринництва тощо, дає змогу оперативніше реагувати на зміни попиту на продукти здорового харчування з вигодою для власного бізнесу
4. Якісна освіта	Школа бере участь у підвищенні СГ як опосередковано (загальна грамотність і здатність критично мислити), так і безпосередньо, в рамках спеціальних курсів навчання (біологія людини, безпека життєдіяльності, протидія ризикованим і шкідливим для здоров'я формам поведінки тощо). Загальноосвітня школа має унікальний потенціал, щоб якомога раніше прищеплювати дітям принципи здорової поведінки, яку вони, дорослішаючи, зберігатимуть. Якщо завдяки отриманню належної інформації учні / студенти переходять на більш здорове харчування та/або підвищують рівень фізичної активності, це призводить до покращання уваги, укріплення когнітивних функцій й росту академічної успішності. Це надає шанси на краще здоров'я у майбутньому та результативнішу соціальну реалізацію особистості у дорослому житті. Дівчатам адекватне й своєчасне отримання інформації щодо сексуального і репродуктивного здоров'я допомагає ефективніше захистити себе від хвороб, що передаються статевим шляхом, та небажаної ранньої вагітності, необхідності кидати / переривати навчання та зменшує ймовірність проблем з працевлаштуванням, отриманням гідної роботи, набуттям нижчої порівняно з ровесницями професійної кваліфікації тощо. Обізнаність про права стосовно здоров'я дає можливість діяти задля їх дотримання і захисту власних інтересів

8. Гідна праця та економічне зростання	рівня СГ серед найманих працівників шляхом надання їм інформації про вплив на здоров'я різних умов праці, можливості мінімізації або уникнення професійних ризиків. Вища СГ стимулює працівників вимагати у роботодавців безпечніших і сприятливіших умов праці, дотримання наявних нормативів тощо. Підприємства — зручна платформа з реалізації заходів зі зміцнення здоров'я на робочому місці (оздоровчих програм, консультування з питань гігієни праці). Гідна праця з адекватним доходом надає змогу інвестувати (кошти і час) у власне здоров'я і у підвищення рівня своїх знань з питань здоров'я
9. Промисловість, інновації та інфраструктура	Кращий доступ до інформації, технологій комунікації (включаючи технології <i>e-health</i> , «мобільної охорони здоров'я») та мережі Інтернет є найважливішим елементом діяльності з підвищення СГ. Висока СГ фахівців різних сфер і усвідомлення наявних проблем щодо здоров'я дає поштовх для розробок і постановки завдань, спрямованих на інновації у їх вирішенні. Підвищення СГ сприятиме виконанню цільових завдань у межах трудової діяльності, а успіхи в цих областях сприятимуть підвищенню СГ. Так, мережа Інтернет дає людям доступ до практично необмеженого обсягу інформації, і, на відміну від рутинних рекламних чи пропагандистських повідомлень на певну тему, допомагає людям самостійно шукати потрібну або цікаву для них інформацію з питань здоров'я та медичних послуг
10. Скорочення нерівності	Країни з низьким і середнім рівнем доходів (а також бідне населення у будь-якій країні) диспропорційно порівняно з багатшими уразливі до впливу інформації, що потенційно несе шкоду здоров'ю. Це нерідко пов'язано зі спеціально орієнтованим на них маркетингом нездорової продукції (тютюнові вироби, алкогольні напої, штучно підсолоджені харчові продукти і напої). Вкладення коштів у підвищення СГ бідних верств населення може протидіяти цьому тиску, запобігти розвитку нерівності усередині країни і між країнами. Без підвищення СГ, особливо серед найменш захищених і маргіналізованих категорій населення, неможливо боротися з бідністю і нерівністю: слабе здоров'я позбавляє людей можливості працювати і отримувати дохід; на людей і їхні сім'ї лягає тягар фінансових витрат, що часом змушує їх навіть відмовлятися від медичної допомоги
16. Мир, справедливість та сильні інститути	Люди з високим рівнем СГ можуть вимагати від політичного керівництва забезпечення доступу до основних лікарських засобів, загального охоплення послугами охорони здоров'я, боротьби з забрудненням повітря або скасування законів і практики, які носять дискримінаційний характер. <i>Це продемонстровано в сфері боротьби з ВІЛ / СНІД, коли саме підвищення СГ призвело до того, що люди стали краще усвідомлювати свої права, вимагати рівного доступу до лікування та профілактики для всіх.</i> Ефективна, прозора і підзвітна влада за визначенням забезпечує своїх громадян актуальною, заснованою на фактичних даних інформацією і сучасними послугами зі збереження та зміцнення здоров'я

Джерело: адаптовано з [11].

місцевості, сприятимуть розширенню можливості шукати і знаходити необхідну інформацію з питань здоров'я як пересічними громадянами, так і фахівцями, зокрема з удосконалення технологій поширення та поліпшення сприйняття таких знань.

Дотримання рівності у доступності послуг соціальної сфери, запобігання проявам дискримінації, зокрема залежно від місця проживання і через стан здоров'я (10.2) складно забезпечити без підвищення СГ населення, формування усвідомленої потреби у певних послугах. Серед індикаторів досягнення Цілі 10 «Скорочення нерівності» і частка сільських домогосподарств, які потерпали через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги або через відсутність поблизу житла медичного закладу. У національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» підкреслено, що мешканці сіл частіше за городян страждають від браку можливості отримати медичні, освітні та інші послуги (які до того ж значно поступаються за якістю); а зі зменшення розміру населеного пункту ці можливості істотно звужуються. Дійсно, 40 % сільських домогосподарств потерпали від незабезпеченості населеного пункту швидкою медичною допомогою (міських — 3 %), 26 % — від відсутності поблизу житла медичної установи (міських — 6 %) [14]. Оскільки, згідно з даними соціологічного дослідження, основним джерелом інформації з питань здоров'я (способу життя, факторів ризику, профілактики і лікування хвороб тощо) залишаються медичні працівники [15], роль їх доступності дуже велика. У секторі охорони здоров'я забезпечення державою загального охоплення медико-санітарними заходами та лікувальними послугами може сприяти рівнішому доступу до послуг з підвищення СГ в усіх регіонах, незалежно від місця проживання (Цілі 3 і 10).

Звичайно, зі зростанням рівня СГ більша частка населення усвідомлює і важливість для здоров'я (індивідуального і громадського) досягнення ряду екологічних цілей, що уможливорює виживання теперішнього і майбутніх поколінь. Це завдання в рамках Цілі 12 «Відповідальне споживання та виробництво», Цілі 13 «Пом'якшення наслідків зміни клімату», Цілі 14 «Збереження морських ресурсів» та Цілі 15 «Захист та відновлення екосистем суші». Усвідомлення того, що здоров'я і власне існування людства в цілому і своєї країни (громади, сім'ї) залежить від стану навколишнього середовища, який значною мірою зумовлений антропогенним впливом, розуміння екзогенних ризиків і небезпеки бездумного споживання підштовхує людей до поведінкових змін, спонукає до пошуку знань і шляхів для створення здоровішого оточення, до громадського контролю за дотриманням захисту довкілля.

Соціологічне дослідження. Європейський інструмент оцінювання рівня санітарної грамотності (*The European Health Literacy Survey Questionnaire, HLS_EU_Q47*), розроблений у рамках проєкту з оцінювання санітарної гра-

Схема градації суб'єктивного сприйняття труднощів у вирішенні проблем, пов'язаних зі здоров'ям

Джерело: складено автором.

мотності у країнах Європейського Союзу, це анкета із 47 питань, відповіді на які дають змогу оцінити суб'єктивне сприйняття труднощів у вирішенні проблем, пов'язаних зі здоров'ям. Для оцінки запропоновано шкалу з чотирьох градацій «легко / досить легко / досить важко / важко». Схематично всі питання можна поділити на чотири великі підгрупи. Перша — група питань щодо можливості пошуку і отримання інформації. Як правило, питання такого роду найлегші для сприйняття, значна частина респондентів із розвинутих країн самостійно знаходить потрібне, враховуючи сучасний розвиток інформаційних технологій (або отримує необхідну інформацію у фахівців, до яких має гарний доступ). Наступний щабель стосується спроможності зрозуміти отриману інформацію, і для певної частини це не завжди легко — як через індивідуальні причини (рівень освіченості, розумового розвитку, знання мови, якщо йдеться про мігрантів), так і від формулювання і способу передачі такої інформації. Також представлено питання, які відображають здатність індивідууму до узагальнення і аналізу отриманої інформації, оцінки її достовірності, здатності скласти власну думку, відсіяти хибні уявлення. І, нарешті, блок питань, що характеризують реалізацію основної цілі набуття грамотності з питань здоров'я — можливості застосування власних знань і використання навичок для практичних дій, активності на шляху збереження і укріплення власного здоров'я і здоров'я від рівня родини, громади до вирішення проблем громадського здоров'я на державному рівні. Звичайно, будь-яке опитування зазвичай демонструє зменшення частки респондентів, що дають відповідь «легко» у разі переходу до наступного, складнішого, блоку (рисунок).

На нашу думку, аналізуючи відповіді респондентів у фокус-групі, цілком очікувано було б отримати практично однастайну оцінку легкого доступу до потрібної інформації та її розуміння і усвідомлення важливості для себе, відсутності жодних труднощів у цих процесах — адже опитували фахівців із вищою медичною освітою і достатнім досвідом роботи. Однак

не на всі питання одержано відповідь «легко». Так, виникли утруднення з оцінки пошуку інформації про те, «як ваш район може бути кращим для здоров'я Вас і сусідів» та «про політичні зміни, які можуть вплинути на здоров'я». У дискусії після заповнення анкет практично всі опитані говорили про те, що вони не могли оцінити ступінь важкості саме через те, що жодного разу не мали потреби у таких діях, причому причиною називали скептичне ставлення до перспектив власної участі у реалізації покращення ситуації за місцем проживання, а тим більше на рівні ухвалення державних політичних рішень. Навіть за умови технічно легко здійснюваного доступу до певної інформації, пошук її, на думку лікарів, вони оцінювали як марно витрачений час, в основному через відсутність віри у те, що політичні зміни будуть спрямовані на користь для громадського здоров'я. Ще однією позицією, з якою виникли проблеми, стало питання, чи легко дізнатися про зусилля зі сприяння здоров'ю на робочому місці. Частина пропустила (не відповіла) на це питання, двоє сформулювали практично подібну редакцію власного судження «легко дізнатися про ВІДСУТНІСТЬ зусиль зі сприяння здоров'ю на робочому місці».

Цікаво, що таке на перший погляд просте запитання, як «Чи легко оцінити, коли Вам слід звернутися до лікаря для огляду?» викликало утруднення і стимулювало обговорення. Частина респондентів повідомила, що інколи впевненість у наявності власних спеціальних знань призводить до уповільнення реагування на проблеми з власним здоров'ям (або взагалі до «відсунення на потім» у свідомості потреби звернення до колег для необхідного огляду). При цьому було підкреслено, що найчастіше таке траплялось, коли йшлося про звернення для огляду за фахом самого респондента, рідше — коли проблема носила максимально «далекій» від спеціалізації опитуваного характер.

Попри те, що абсолютна більшість лікарів не мала труднощів у сприйнятті / розумінні певної інформації, на цих питаннях також у кількох групах респондентів пізніше було сфокусовано активну дискусію. Адже надзвичайно важливим завданням для фахівців є донесення необхідної інформації у зрозумілій доступній формі, але без спотворення змісту, уникнення двозначних трактувань тощо. Опитані наводили приклади наявних проблем у комунікаціях, причому не лише наголошували на нездатності розуміння їхніх слів / приписів реципієнтами інформації, а й визнавали власне невміння інколи сформулювати потрібне, наочно проілюструвати певні ризики тощо. Практично всі розуміли потребу у додатковому навчанні й отриманні навичок і інструментів просвітньої роботи з пацієнтами та їхніми близькими.

Характерно, що у ході осмислення питання, які стосувались визначення власної спроможності оцінити достовірність і скласти власну думку про інформацію, почали з'являтися і відповіді «досить важко» або навіть «важ-

ко», особливо, коли це стосувалось незвичної сфери діяльності³. Під час обговорення опитані скаржились, що важко дійти певної думки, якщо наявні дві (або й більше!) різні позиції з конкретного питання, надруковані або озвучені авторитетними джерелами / особами. Таким чином, було продемонстровано недостатність здатності до критичного мислення.

Найчастіше оцінки «досить важко» і «важко» фігурували у відповідях на питання на кшталт «наскільки легко / важко взяти участь в заходах, які покращують здоров'я і благополуччя за місцем проживання чи на робочому місці?» чи «...впливати на умови життя, які діють на ваше здоров'я і благополуччя?», що показало низький ступінь поінформованості про потенційне залучення до такої важливої для громадського здоров'я активності, як створення умов для здорової і безпечної життєдіяльності на різних рівнях — від місцевого до національного, і, що природно з цього випливає, також участі у подібній діяльності.

У результаті, попри досить високу (*a priori* вищу за таку для пересічних громадян) поінформованість лікарів із питань здоров'я, СГ навіть цієї групи не можна назвати повною.

Роль держави у підвищенні санітарної грамотності є дуже важливою. Підвищення санітарної грамотності може бути досягнуте за допомогою надання населенню інформації, ефективної комунікації і структурованої освіти. У сучасному світі, як і раніше, переважна більшість активності з передання інформації та санітарної просвіти зосереджена на питаннях здоров'я і способу життя людей. Існує нагальна потреба в розробленні, реалізації та оцінці цих заходів для ліпшого розуміння ситуації, усвідомлення впливу і здатності відповідних дій у сфері детермінант здоров'я. Держава може і повинна взяти на себе рішучу керівну роль у розробленні і впровадженні політики підвищення санітарної грамотності за допомогою виділення надійного фінансування, організації спеціальних проєктів, здійснення координації між секторами і регулярних обстежень для оперативного відстеження змін рівня СГ населення (відзначаючи як успіхи, так і недоліки або прогалини, які залишаються). Підвищення і визначення рівня СГ є особливо важливим у бідніших районах. Це допоможе надати вразливим категоріям населення можливість своєчасно і послідовно вживати заходів зі зміцнення здоров'я, зокрема з метою профілактики гострих і хронічних захворювань або ж для пропаганди активних лікувальних заходів.

Зміцнення колективного та репрезентативного процесу ухвалення рішень з питань підвищення СГ і рівноправності у сфері охорони здоров'я на всіх рівнях сприятиме діям в інтересах здоров'я як на індивідуальному, так і громадському й національному рівнях.

³ Наприклад, питання імунопрофілактики для травматолога.

Попри те, що деякі заходи з підвищення СГ зазвичай стосуються конкретного і вузького контексту, сам процес їх здійснення (передовсім успішне досягнення його результатів) формують у осіб, відповідальних за ухвалення рішень в інших секторах, глибше розуміння значущості СГ не лише для охорони здоров'я, а й для виконання безпосередніх завдань їхніх власних секторів. Це дає поштовх спільній міжсекторальній діяльності, що є особливо важливим для досягнення ЦСР. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.07.2018 № 530-р затверджено Національний план заходів щодо неінфекційних захворювань (НІЗ) для досягнення глобальних ЦСР [16]. Один з його розділів присвячено міжсекторальній взаємодії з підвищення рівня поінформованості та обізнаності населення щодо профілактики НІЗ, зокрема формуванню інформаційної політики та забезпечення громадської підтримки з організацією та проведенням інформаційних кампаній для населення про основні фактори ризику НІЗ (поведінкових, соціально-економічних, спадкових, несприятливих факторів навколишнього природного середовища, шкідливих факторів професійного середовища), розробки освітніх матеріалів для пропагування здорового способу життя та профілактики хвороб у навчальних програмах (у т. ч. сучасних навчальних та освітніх матеріалів у навчальний процес для дітей, студентів і слухачів післядипломної освіти); забезпечення інформування пацієнтів про фактори ризику, їх виявлення та можливості корекції на всіх рівнях медичної допомоги, усвідомлення необхідності регулярних профілактичних обстежень тощо. Також передбачено розроблення освітніх програм і запровадження тематичних тренінгів для лікарів і молодших спеціалістів з медичною освітою, які працюють на рівні первинної медичної допомоги.

Висновки і перспективи подальших досліджень. 1. Роль грамотності з питань здоров'я (*Health Literacy*) для реалізації Цілей сталого розвитку як у світі, так і в Україні є надзвичайно важливою, сприяє розширенню прав і можливостей громадян і громад, їх залученню до співпраці в спільних заходах зі зміцнення здоров'я. Потенційний внесок підвищення рівня санітарної грамотності населення (за всіма її типами — функціональною, інтерактивною та критичною грамотністю) у реалізацію завдань, пов'язаних зі здоров'ям, за майже всіма Цілями сталого розвитку в Україні, насамперед Цілі 3 «Міцне здоров'я і благополуччя», дуже вагомий.

2. Аналіз отриманих у соціологічному дослідженні серед лікарів даних (відповідей на анкету з оцінювання суб'єктивного сприйняття респондентами труднощів у вирішенні проблем, пов'язаних зі здоров'ям, та виступів під час подальшої дискусії у групі) продемонстрував наявність конкретних проблем, насамперед щодо можливості застосування власних знань і навичок для практичних дій. Також спостерігалось утруднення аналізу певних аспектів отриманої інформації, оцінки її достовірності, здатності скласти власну думку або відсіяти хибні уявлення. Виявлено брак здатності рес-

пондентів до критичного мислення, що проявлявся у труднощах формування власного судження за потреби вибору з декількох різних авторитетних думок з конкретного питання. Найскладнішими виявились питання щодо активності зі сприяння здоров'ю (за місцем роботи і проживання, у громаді і країні, впливу на умови життя, які діють на здоров'я і благополуччя, політичні зміни на різних рівнях тощо), причому опитані повідомляли про труднощі за всіма позиціями: від пошуку інформації до практичної діяльності.

Важливо, що практично всі респонденти розуміли потребу у додатковому навчанні й отриманні навичок і інструментів просвітньої роботи з пацієнтами та їхніми близькими.

3. Держава може і повинна взяти на себе рішучу керівну роль в розробці і здійсненні політики підвищення санітарної грамотності шляхом виділення надійного фінансування, організації спеціальних проєктів, здійснення координації між секторами і регулярних обстежень для оперативного виявлення змін рівня санітарної грамотності населення, що вкрай необхідно для досягнення Цілей Сталого Розвитку. Підходи до підвищення санітарної грамотності мають бути різними, пристосованими для кращого сприйняття (і, що не менш важливе, орієнтованими на різні групи людей).

Корисним було б продовження соціологічного дослідження за анкетой *HLS_EU_Q47* у репрезентативній вибірці населення України, з подальшим компаративним аналізом отриманих результатів і результатів у інших країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sorensen K., Brand H. Health literacy lost in translations? Introducing the European Health Literacy Glossary Health Promotion International. *Health Promot. Int.* 2014. Vol. 29, Iss. 4. P. 634—644. <https://doi.org/10.1093/heapro/dat013>
2. Nutbeam D. Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. *Health Promot. Int.* 2000. Vol. 15, Iss. 3,1. P. 259—267. <https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259>
3. Non-pharmaceutical public health measures for mitigating the risk and impact of epidemic and pandemic influenza. 2019. 91 p. URL: https://www.who.int/influenza/publications/public_health_measures/publication/en/ (дата звернення: 01.12.2019).
4. Shanghai Declaration on promoting health in the 2030 Agenda for Sustainable Development (21.11.2016) URL: <http://www.who.int/healthpromotion/conferences/9gchp/shanghai-declaration/en/> (дата звернення: 01.12.2019).
5. Zheng M., Jin H., Shi N., Duan C., Wang D., Yu X., Li X. There lationship between health literacy and quality of life: a systematic reviewand meta-analysis. *Health Qual Life Outcomes.* 2018. Vol. 16, Iss. 1. 201. <https://doi.org/10.1186/s12955-018-1031-7>
6. Michou M., Panagiotakos D.B., Lionis Ch., Petelos E., Costarelli V. Health and nutrition literacy levels in Greek adults with chronic disease. *WHO regional publications. European series.* 2019. Vol. 5, Iss. 2—3. P. 271—279 URL: https://www.researchgate.net/publication/334761422_Health_Nutrition_Literacy_levels_in_Greek_adults_with_Chronic_Disease (дата звернення: 01.12.2019).

7. Масленникова Г.Я., Оганов Р.Г. Медицинская грамотность населения как основа сохранения здоровья, профилактики и контроля неинфекционных заболеваний. *Профилактическая медицина*. 2018. 21, № 5. С. 5—8. <https://doi.org/10.17116/profmed.2018210515>
8. Eichler K., Wieser S., Brügger, U. The costs of limited health literacy: a systematic review. *Intern. Journal of Public Health*. 2009. 54. P. 313—324. <https://doi.org/10.1007/s00038-009-0058-2>
9. World Health Statistics 2018: Monitoring health for the SDGs / WHO. Geneva, 2018. 100 p. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/272596/9789241565585-eng.pdf/> (дата звернення: 28.11.2019).
10. World Health Statistics 2017: Monitoring health for the SDGs / WHO. Geneva, 2017. 116 p. URL: http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2017/en/ (дата звернення: 28.11.2019).
11. Health in SDGs. Policy brief 4: Health literacy. 9th Global Conference on Health Promotion. (Shanghai, 2016) / WHO. 2016. 9 p. URL: <https://www.who.int/healthpromotion/conferences/9gchp/policy-brief4-health-literacy.pdf?ua=1> (дата звернення: 28.11.2019).
12. Early years, family and education task group: report European review of social determinants of health and the health divide in the WHO European Region / WHO. Copenhagen, 2013. 80 p. URL: <http://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/early-years,-family-and-education-task-group-report> (дата звернення: 28.11.2019).
13. Healthy, prosperous lives for all: the European Health Equity Status Report (2019) / WHO Regional Office for Europe. Copenhagen, 2019. 168 p. URL: <http://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/health-equity-status-report-2019> (дата звернення: 02.02.2020).
14. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; ПРООН. Київ, 2017. 176 с. URL: <http://un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity/un-in-ukraine-publications/4203-2017-natsionalna-dopovid-tsili-staloho-rozvytku-ukraina-iaka-vyznachaie-bazovi-pokaznyky-dlia-dosiahnennia-tsilei-staloho-rozvytku-tssr> (дата звернення: 28.11.2019).
15. Рингач Н.О., Огай М.Ю., Гаврилова В.В. Статистична оцінка вподобань, критеріїв вибору та ступеня довіри населення до джерел інформації щодо здорового способу життя, профілактики і лікування серцево-судинних захворювань. *Статистика України*. 2017. № 4. С. 70—78.
16. Про затвердження Національного плану заходів щодо неінфекційних захворювань для досягнення глобальних цілей сталого розвитку: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.07.2018 № 530-р. *Урядовий кур'єр*. — 2018. № 144.

REFERENCES

1. Sorensen, K., & Brand, H. (2014). Health literacy lost in translations? *Introducing the European Health Literacy Glossary Health Promotion International*, 29 (4); 634-644.
2. Nutbeam, D. (2000). Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. *Health Promotion International*, Vol. 15, Is. 3, 1, 259-267. <https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259>
3. Non-pharmaceutical public health measures for mitigating the risk and impact of epidemic and pandemic influenza; 2019.
4. *Shanghai Declaration on promoting health in the 2030 Agenda for Sustainable Development* (n.d.). Retrieved from <http://www.who.int/healthpromotion/conferences/9gchp/shanghai-declaration/en/>

5. Zheng, M., Jin, H., Shi, N., Duan, C., Wang, D., Yu, X., & Li, X. (2018). There lation ship between health literacy and quality of life: a systematic review and meta-analysis. *Health Qual Life Outcomes*, 16, 201. <https://doi.org/10.1186/s12955-018-1031-7>
6. Michou, M., Panagiotakos, D.B., Lionis, Ch., Petelos, E., & Costarelli, V. (2019). Health and nutrition literacy levels in Greek adults with chronic disease. *Public Health Panorama*, Vol. 5, Is.2-3, 271-279.
7. Maslennikova, G.YA., Oganov, R.G. Health literacy of the population as a basis for health promotion and non-communicable diseases prevention and control <https://doi.org/10.17116/profmed2018210515>
8. Eichler, K. et al. (2009). The costs of limited health literacy: a systematic review. *Intern. Journal of Public Health*, 54, 313-324. <https://doi.org/10.1007/s00038-009-0058-2>
9. *World health statistics 2018: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals* (2018). Geneva: WHO. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/272596/9789241565585-eng.pdf/>
10. *World Health Statistics 2017*. (2017). Geneva: WHO. Retrieved from http://www.who.int/gho/publications/world_health_statistics/2017/en/
11. Health in SDGs. Policy brief 4: Health literacy, 9th Global Conference on Health Promotion. Shanghai, WHO, 2016 Retrieved from <https://www.who.int/healthpromotion/conferences/9gchp/policy-brief4-health-literacy.pdf?ua=1>
12. *Early years, family and education task group: report European review of social determinants of health and the health divide in the WHO European Region* (2013). Copenhagen: WHO.
13. *Healthy, prosperous lives for all: The European Health Equity Status Report* (2019). Retrieved from <http://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/health-equity-status-report-2019>
14. *Sustainable Development Goals: Ukraine. National report* (2017). Kyiv: Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku i torgivli Ukrayini, PROON.
15. Ryngach, N.A., Ogay, M.Y., & Gavrilova, V.V. (2017). Sources of Information on the Healthy Lifestyle, Prevention and Treatment of Cardiovascular Diseases: supply, selection criteria, population truth. *Statistics of Ukraine*, 4, 70-78.
16. Approval of the National Plan of Action for Non-Infectious Diseases to Achieve Global Sustainable Development Goals (2018). *Government courier*, 144.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.02.2020.

N.O. Ryngach

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net
ORCID 0000-0002-5916-3221

HEALTH LITERACY AND ACHIEVEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN UKRAINE

Health literacy is one of the key determinants of health. The effectiveness of life-sustaining and health-enhancing strategies depends directly on the level of literacy among the general public and the government and public health professionals in particular. Implementation of one of the most important Sustainable Development Goals (SDGs) in Ukraine - Goal 3 "Good health and Well-being" is impossible without achieving a higher level of health literacy. The purpose of the article was to identify, on the basis of international approaches to health literacy assessment, the role of increasing its level in the achievement of the Sustainable Development Goals in Ukraine; to characterize, according to the results of a sociological survey, the level of health literacy of Ukrainian doctors on the example of health management spe-

cialists. Potential contribution of improving health literacy in the implementation of health-related tasks in the SDGs in Ukraine has been identified. The scientific novelty is to identify the potential contribution of improving health literacy to the implementation of health-related tasks in achieving the SDG sin Ukraine. For the first time, the level of health literacy of physicians-specialists in health management was evaluated. The content analysis method was used (to examine current views on the role of health literacy in the achievement of the SDG and approaches to assessing it) and the sociological method (formalized interview (followed by group discussion)). The extremely important role of health literacy was identified for the implementation of the Sustainable Development Goals in Ukraine, illustrating the potential contribution of increasing the level of health literacy of the Ukrainian population in the implementation of health-related targets by detailing a number of Sustainable Development Goals. The sociological survey was conducted in the 2018-2019 academic year among physicians-specialists in health management at the Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education. The survey was conducted using the special health literacy assessment tool (The European Health Literacy Survey Questionnaire, HLS_EU_Q47). The respondents' assessment of respondents' perceptions of health problems was analyzed. It is shown that, given the overall awareness, there are specific problems, first of all, in the area of applying one's own knowledge and skills. The most challenging issues were health promotion activities (place of work and residence, community and country, impact on living conditions that affect health and well-being, political change), with difficulties found in all positions: from finding information to practical activities. Respondents' lack of ability to think critically, difficulties in choosing their own judgments in the presence of different authoritative opinions on a particular issue were revealed. The role of the leader for the health sector in cross-sectoral activities to improve health literacy has been substantiated. The need for continued sociological research on the HLS_EU_Q47 questionnaire in a representative sample of the Ukrainian population is substantiated, followed by comparative analysis with results in other countries.

Keywords: health literacy, Sustainable Development Goals, health-related targets, sociological research.

Cite: Kogatko, Yu.L. (2020). Poverty of rural children in Ukraine. *Demography and social economy*, 2 (40), 89-102. <https://doi.org/10.15407/dse2020.02.089>

УДК 364.22:911.373(477)
JEL CLASSIFICATION: I32

Ю.Л. КОГАТЬКО, канд. геогр. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
E-mail: kogatko@gmail.com
ORCID 0000-0003-3392-9783

БІДНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Метою статті є виявлення і дослідження особливостей монетарної і немонетарної бідності сільських дітей, а також їх соціального відторгнення. Новизною роботи є доведення факту, що сільські діти перебувають у суттєво гіршому становищі, порівняно з міськими, не тільки за монетарною бідністю, скільки за позбавленнями, і що для вирішення цієї проблеми недостатньо лише зростання доходів у домогосподарствах сіл. Для дослідження бідності сільських дітей в Україні застосовано спеціальні і загальнонаукові методи: аналіз і синтез, статистичний метод, метод графічного аналізу, аналіз бази даних. Виявлено, що родини, які проживають у різних типах місцевості, мають різні можливості щодо забезпечення достатку і розвитку дітей. Низькі доходи частково визначають високий рівень бідності як за відносним критерієм, так і за фактичним прожитковим мінімумом за витратами сімей з дітьми в сільській місцевості. Визначено, що сім'ї з дітьми сільської місцевості загалом у структурі витрат більше витрачають на продукти, хоча це суттєво менші суми, ніж у містах. Визначено, що монетарна бідність не завжди є основною проблемою сільських родин з дітьми, оскільки суттєво посилюється немонетарною бідністю. Сільські родини з дітьми мають більші позбавлення в житлових умовах. В сільській місцевості вища частка дітей, які взагалі не склали зовнішнє незалежне оцінювання, не мають доступу до дистанційної освіти через низьку якість інтернет-зв'язку, а часом і його відсутність. Сільські діти більшою мірою позбавлені можливості оздоровлення, вони менше бувають на морі чи відпочивають у санаторіях і дитячих таборах. Проблемою є і позбавлення у доступі до медичних послуг. Окрім монетарної і немонетарної бідності в дуже малих селах існує проблема із соціальним відторгненням дітей. Більшість матеріальних проблем сімей з дітьми в сільській місцевості можна вирішити насамперед покращенням зайнятості населення, і, що не менш важливо, її диверсифікацією. Значний поштовх до поліпшення рівня життя сімей з дітьми, а також зниження соціального відчуження дітей має дати ремонт наявних і будівництво нових доріг, покращення транспортного сполучення.

Ключові слова: бідність, сільські сім'ї з дітьми, доходи населення, монетарна бідність, депривації, житлові умови.

Постановка проблеми та актуальність. Загальновідомо, що існує тісний зв'язок між місцевістю проживання населення та ризиками настання бідності. У сучасній Україні стан села найяскравіше характеризує значна бідність сільського населення, що проявляється також і в гіршому становищі сімей з дітьми. Для сільських територій усього світу характерні низькі, порівняно з містами, рівні доходів і якості життя населення, а проблема бідності ускладнюється низьким рівнем розвитку соціальної інфраструктури. Виходячи з цього можна припустити, що бідність у селі — причинно-наслідковий результат тієї кризи, якою охоплено не тільки сільське господарство, але й у цілому уклад сільського життя.

Не стільки монетарна, як саме деприваційна бідність сільських сімей з дітьми обмежує доступ дітям до ресурсів розвитку. На сучасному етапі української історії, коли країна фактично перебуває у стані війни і значних протестних настроїв населення, необхідним є радикальне вирішення проблем бідності сільських дітей і скорочення надмірних соціальних відмінностей, що є одним із соціальних пріоритетів розвитку українського суспільства на шляху до модернізації.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. У зарубіжній і вітчизняній літературі накопичений багатий теоретичний матеріал з дослідження проблем соціальної нерівності, бідності і багатства. За останні десять-п'ятнадцять років українські вчені зробили чимало для дослідження як рівня життя населення, так і бідності за різними критеріями. Основні методологічні підходи до дослідження бідності населення, а також дослідження нових проявів бідності і їх вимірювання представлені в роботах Е. Лібанової (E. Libanova) [1]. Комплексним вивченням основних профілів і ризиків бідності займається Л. Черенько (L. Cheren'ko) [2]. Проблеми бідності сільських територій висвітлено в дослідженнях І. Гнибіденка (I. Hnybidenko) [3]. На міжнародному рівні важливими і цікавими є дослідження бідності, виконані співробітниками Світового банку П. Зіхалі (P. Zikhali) [4] і М.А. Луго (M.A. Lugo) [5]. Відзначаючи безперечний здобуток цих авторів, слід вказати на необхідність продовження наукових пошуків у різних аспектах даної тематики, одним із яких є дослідження бідності сільських дітей.

Новизна роботи. Показано, що сільські діти перебувають у суттєво гіршому становищі, порівняно з міськими, не стільки за монетарною бідністю, скільки за позбавленнями, і що для вирішення цієї проблеми недостатньо лише зростання доходів у домогосподарствах сіл.

Метою статті є виявлення і дослідження особливостей монетарної і немонетарної бідності сільських дітей, а також їх соціального відторгнення.

Методи дослідження. Для дослідження бідності сільських дітей в Україні застосовано спеціальні і загальнонаукові методи. Аналіз і синтез було застосовано для виокремлення характеристик, за якими сільські діти потенційно перебувають у гіршому становищі, ніж міські. Статистич-

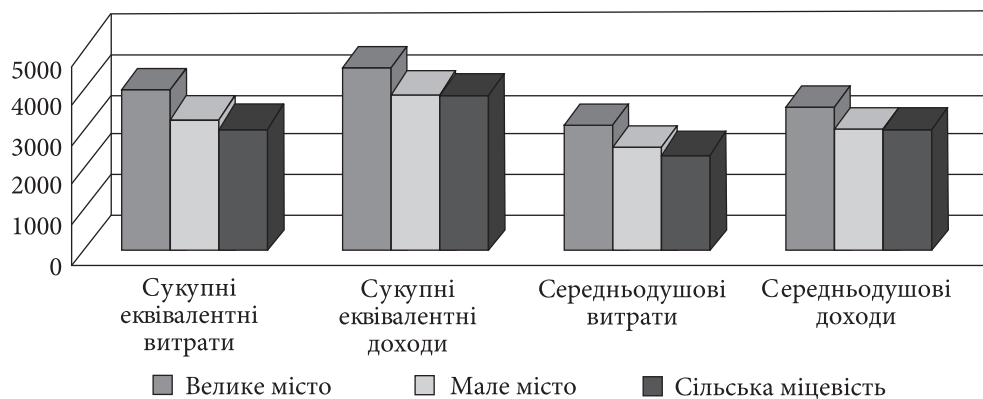

Рис. 1. Доходи і витрати сімей з дітьми за типами поселень, грн, 2018 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств України» Держстату України.

ний метод використано для формування показників, що стосуються сільських дітей. Специфіку відмінностей між сільськими і міськими дітьми проілюстровано з використанням методу графічного аналізу. На основі аналізу бази даних (в даному випадку «Обстеження умов життя домогосподарств України» (ОУЖД), що виконує Державна служба статистики (Держстат) України обраховано основну масу показників дослідження. Також у ході вивчення монетарної і немонетарної бідності використано порівняльний аналіз, статистичний і розрахунковий методи.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося, що родини, які проживають у різних типах місцевості, мають різні можливості щодо забезпечення достатку і розвитку дітей. У сільських сім'ях із дітьми загалом вищі ризики монетарної і немонетарної бідності, при цьому якщо перші залежать від фінансових можливостей родини, то другі не є результатом наявності чи відсутності ресурсів у домогосподарств. Монетарну бідність краще розглядати у сім'ях, в яких проживають діти, а інфраструктурні позбавлення (наприклад, позбавлення в доступі до якісної освіти) краще досліджувати по дітях.

Сільські сім'ї з дітьми суттєво поступаються міським як за доходами та витратами, так і за споживчо-майновими характеристиками, проте більшу проблему становлять інфраструктурні позбавлення. При цьому у малих містах, становище за доходами та витратами наближено до сільського (рис. 1).

Не останню роль у низьких доходах сільських сімей із дітьми відіграє безробіття когось із дорослих членів родини. Так, якщо у великих містах сімей з дітьми, де є безробітна особа, менше 5 %, то в селах даний показник перевищує чверть усіх домогосподарств (рис. 2).

У сільських сімей з дітьми високий рівень бідності, як за відносним критерієм, так і за фактичним прожитковим мінімумом за витратами. На-

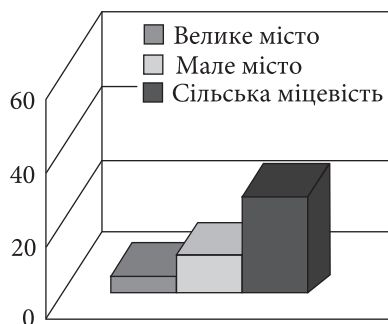

Рис. 2. Частка сімей з дітьми, в яких є принаймні одна безробітна особа, %, 2018 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств України» Держстату України.

Рис. 3. Монетарна бідність сімей з дітьми, %, 2018 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств України» Держстату України.

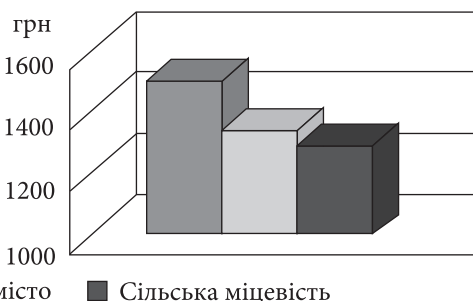
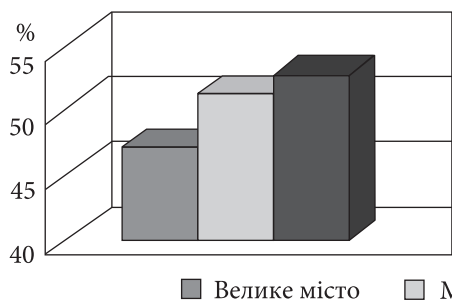
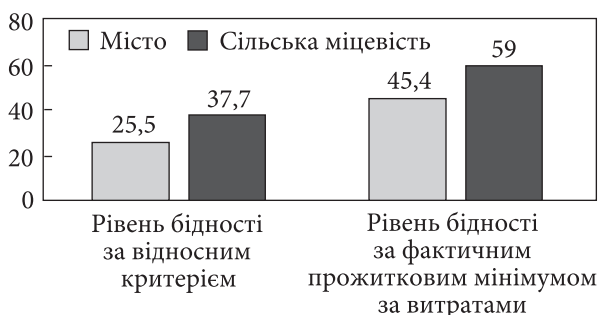

Рис. 4. Витрати на харчування сімей з дітьми, %, грн, 2018 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств України» Держстату України.

приклад, за **монетарною бідністю** (рівні бідності за відносним критерієм і за фактичним прожитковим мінімумом за витратами) ситуація в сільських сім'ях з дітьми традиційно гірша (рис. 3).

Сільські сім'ї з дітьми загалом за структурою витрат більше витрачають на продукти, ніж міські, хоча власне суми витрат є суттєво меншими (рис. 4). Незважаючи на більшу частку витрат на харчування, загалом якість раціону харчування сільських сімей із дітьми гірша за відповідну в містах. Про гіршу якість раціону свідчить менше споживання м'яса, молока, риби і фруктів.

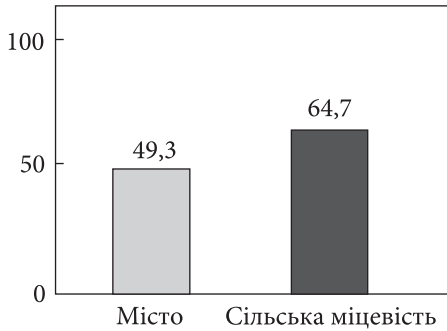

Рис. 5. Частка дітей, які не мають можливості тижневого сімейного відпочинку не вдома щонайменше один раз на рік через брак коштів, %, 2018 р.

Джерело: «Самооцінка домогосподарствами ознак бідності та депривації щодо доступності окремих товарів та послуг та поширення відповідних проявів позбавлення» Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/sdg_dtp/sdg_dtp19.xls

Брак коштів визначає багато інших аспектів життя сільських родин з дітьми. Наприклад, сільські діти більшою мірою позбавлені можливості оздоровлення, тож вони менше бувають на морі чи відпочивають у санаторіях і дитячих таборах. Відсутність можливості тижневого сімейного відпочинку не вдома щонайменше один раз на рік через нестачу ресурсів характерна для 64,7 % сільських дітей (рис. 5).

Монетарна бідність не завжди є основною проблемою сільських сімей з дітьми, оскільки суттєво посилюється **немонетарною бідністю**. Діти з сільських родин мають багато позбавлень за умовами життя порівняно з міськими.

Сільські родини з дітьми мають більші **позбавлення в житлових умовах, насамперед, щодо комфортності житла, його обладнання зручностями**. Наприклад, водогін в 2016-му¹ році був відсутній в 40,5 % сільських родин із дітьми, а каналізація — в 41 % (рис. 6). За даними ОУЖД, майже 80 % сімей з дітьми у сільській місцевості не забезпечені мінімально необхідними житловими умовами, не набагато краща ситуація у великих містах, де значення даного показника сягає 70 %, проте існує суттєва відмінність — через відсутність водогону і каналізації сільські родини з дітьми перебувають у суттєво гірших умовах оснащення житла, а от у міських сім'ях проблемою є брак житлової площі та нормативної кількості кімнат. Обладнання житла зручностями прямо залежить від розміру населеного пункту. У сільських населених пунктах значно гірший рівень благоустрою житлового фонду. При цьому, аналізуючи сільські населені пункти, доцільно зазначити, що в більшості випадків розмір села визначає також наявність тих чи інших побутових умов.

Низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснюється не стільки небажанням сільських мешканців мати їх у своїх домівках, скільки перешкодами об'єктивного характеру, а саме: від-

¹ Для аналізування позбавлень сільських дітей використано дані за різні роки через відсутність в автора даних за один рік, як у випадку з монетарною бідністю.

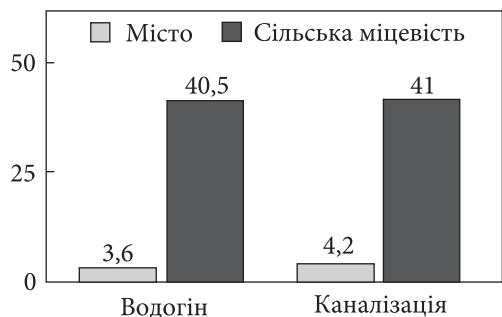

Рис. 6. Частка сімей з дітьми, які потерпають через відсутність водогону і каналізації, %, 2016 р.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними «Обстеження умов життя домогосподарств України» Держстату України.

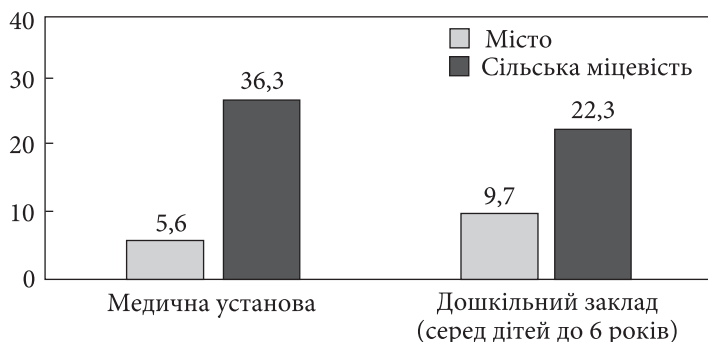

Рис. 7. Частка дітей, які потерпають через відсутність поблизу житла медичної установи, аптеки та дошкільних закладів, %, 2017 р.

Джерело: «Самооцінка домогосподарствами ознак бідності та депривації щодо доступності окремих товарів та послуг та поширення відповідних проявів позбавлення» Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/sdg_dtp/sdg_dtp19.xls

сутністю центральних мереж водопостачання і водовідведення, спеціалізованих служб, техніки тощо. Надання комунальних послуг сільському населенню — це сфера діяльності громад або спеціально створених організацій. Найчастіше у громад бракує коштів для поліпшення комфортності житла мешканців сіл. Загалом у сільській місцевості досі багато домогосподарств з дітьми не забезпечені навіть елементарними складовими комфортності житла. Особливо це стосується вразливих категорій родин із дітьми. При цьому не можна не відмітити суттєвий прогрес у поліпшенні житлових умов сільського населення, яке має для цього ресурси. Забезпечені домогосподарства обладнують свої будинки автономним водопостачанням, бойлерами для нагріву води і каналізацією.

Сільські діти частіше за міських мають **позбавлення інфраструктурного характеру**. Так, 2017 року 26,3 % сільських дітей проживали в умовах відсутності поблизу житла медичної установи, 22,3 % сільських дітей до 6 років не мають поблизу житла дошкільного закладу (рис. 7). Відсутність

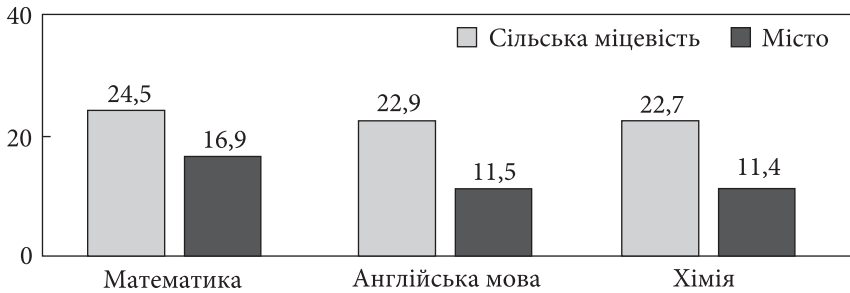

Рис. 8. Частка учасників ЗНО, які не склали математику, англійську мову і хімію з урахуванням типу поселень, в яких розташовані заклади освіти, %, 2019 р.

Джерело: за даними Українського центру оцінювання якості освіти. URL: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/ZVIT-ZNO_2019-Tom_1.pdf

поблизу житла дитячого садка, школи чи лікарні доповнюється розбитими дорогами.

Діти сільських територій мають більші **позбавлення в доступі до освіти**. У сільській місцевості вища частка дітей, які не подолали поріг «склав / не склав» за результатами проведення ЗНО. Так, математику не склали взагалі 24,5 % сільських дітей, англійську мову — 22,9 % (рис. 8). У містах і сільських територіях традиційно існує дисбаланс між попитом на освіту та її пропозицією. Міські школи краще забезпечені як навчальними матеріалами і загальною оснащенням класів, так і спеціалістами, яких часом дуже не вистачає сільським школам, проте класи в містах перевантажені дітьми, чого не спостерігається в більшості сільських шкіл.

Водночас сільські діти мають гірші можливості доступу до дистанційної освіти через низьку якість інтернет-зв'язку, а часом і його відсутність, про що свідчать дані Офісу ефективного регулювання (заява керівника сектору «ІТ і Телеком» BRDO Олександра Кубракова. URL: <https://www.unian.ua/economics/telecom/10590270-v-ukrajini-16-milyoniv-abonentiv-ne-mozhut-skoristatisya-3g-i-4g-zv-yazkom-eksperti.html>), за якими в серпні 2019 року понад 16 мільйонів жителів України не мали змоги користуватися послугами швидкісного мобільного інтернету через його відсутність у місці їх проживання.

Особливу проблему становить **позбавлення у доступі до медичних послуг**. До відсутності поблизу житла медичної установи, що описано вище, додається брак обладнання і відповідних фахівців найближчої лікарні. Так, 2018 року частка сільських домогосподарств, у яких хто-небудь із членів за потреби не зміг отримати медичну допомогу через відсутність спеціаліста потрібного профілю, склала 42,7 %, а просто пройти медичне обстеження з тієї ж причини не змогли 16,1 % сільських жителів (рис. 9).

Потреба в допомозі батькам призводить до **позбавлення вільного часу** сільських дітей. Так, за результатами дослідження дитячої праці в Україні,

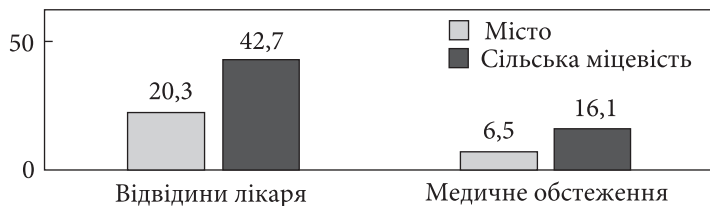

Рис. 9. Частка домогосподарств, у яких хто-небудь із членів за потреби не зміг відвідати лікаря чи пройти медичне обстеження через відсутність спеціаліста потрібного профілю, %, 2018 р.

Джерело: «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2018 році» Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/03/zb_snsz_2018xl.rar

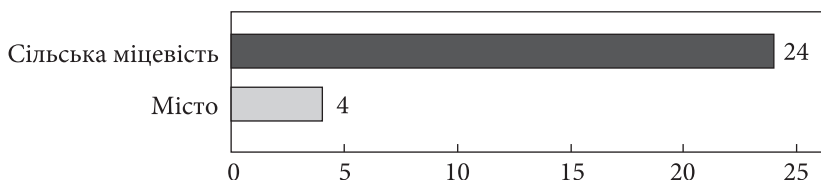

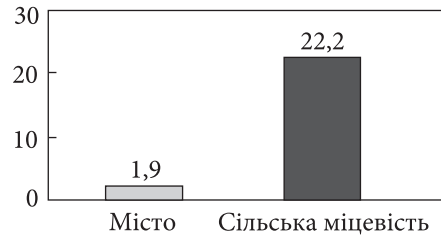
Рис. 10. Частка дитячого населення віком 5—17 років, залученого до оплачуваної зайнятості, %, 2014 р.

Джерело: дослідження дитячої праці в Україні, здійсненого на замовлення МОП. URL: https://ucsr.kiev.ua/publications/SDGsForChildren_Ukraine_ukr.pdf

здійсненого на замовлення МОП наприкінці 2014 року, до оплачуваної зайнятості було залучено 142,2 тис. міських та 465,2 тис. сільських дітей, тобто 4 % та 24 % дитячого населення віком 5—17 років відповідно (розраховано на основі даних Держстату України про кількість дітей відповідного віку в цих видах поселень) (рис. 10).

Окрім монетарної і немонетарної бідності, в дуже малих селах, де на весь населений пункт може бути лише кілька дітей різного віку, існує проблема із **соціальним відторгненням дітей**. У місті дитина взаємодіє і спілкується з великою кількістю людей, а також має можливість шукати взаємодію, приятелів, друзів, коханих серед ще більшої кількості потенційних партнерів, чого нема в маленьких селах. У сучасному місті дитина (і чим старшою стає, тим більше) послідовно і одночасно є членом багатьох колективів і груп, причому територіально між собою часто не зв'язаних. У малому ж селі часом дитина навіть близького друга може не мати, оскільки все спілкування з однолітками обмежується школою (22,2 % дітей живуть в умовах браку регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом, значна частина з них — і без швидкісного мобільного інтернету) (рис. 11). При цьому у селі жителів мало, зв'язки між ними більш менш тісні, всі знають все і про всіх, анонімне існування дитини є практич-

Рис. 11. Частка дітей, які проживають у населеному пункті з відсутністю регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із розвиненішою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо), %, 2018 р.

Джерело: «Самооцінка домогосподарствами ознак бідності та депривації щодо доступності окремих товарів та послуг та поширення відповідних проявів позбавлення» Держстату України.—http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/gdvdg/sdg_dtp/sdg_dtp19.xls

но нереальним, кожен момент її життя стає об'єктом оцінювання з боку громадськості.

Через невелику кількість жителів у багатьох селах суттєво скоротився пасажиропотік, через що закрито нерентабельні маршрути, відтак погіршилась якість транспортних послуг, що надаються сільським мешканцям. Досі є сільські населені пункти, куди автобус (маршрутне таксі) приїздить один або два рази на тиждень, відповідно діти сільських поселень не мають змоги відвідувати культурні заходи чи спортивні секції навіть на рівні районного центру. Діти у великих містах мають суттєво ширші можливості забезпечення дозвілля.

Проблеми функціонування соціальної сфери загострились у сільській місцевості в 2000-х роках, адже до цього тривалий період об'єкти, збудовані в радянський період (переважно у 1970—1980-х рр., у зв'язку зі зростанням благополуччя колгоспів), ще зберігались у ненайгіршому стані. В селах ще існували непогані бібліотеки, якими користувалися перш за все діти, деякі села мали краєзнавчі музеї, діяли клуби, де збиралася молодь вечорами. Відсутність стабільних джерел фінансування призвела до погіршення стану об'єктів соціальної сфери села: частина з них є аварійною і підлягає знесенню, багато потребують капітального ремонту та технічного переобладнання. За радянських часів об'єкти інфраструктури сіл в основному утримували за рахунок сільськогосподарських підприємств. У нових соціально-економічних умовах вони опинились без належного фінансування та управління. Інфраструктура має характерну особливість стадійного розвитку: протягом певного періоду вона може продовжувати функціонувати без додаткових інвестицій за рахунок потенціалу системи, а потім потрібні значно більші інвестування і зусилля для її відновлення. Деякі елементи сільської соціальної інфраструктури підходять до цієї межі, а деякі взагалі зникли.

Більшість матеріальних проблем сімей із дітьми в сільській місцевості можна вирішити насамперед через підвищення рівня та поліпшення якості

зайнятості населення, і, що не менш важливо, її диверсифікацію. Необхідно створити повноцінний ринок праці. Вирішення цього питання тісно пов'язано з проблемами комплексного розвитку українського села, формування належних умов для функціонування підприємств і високоефективних робочих місць. Для цього необхідно запровадити прогресивніші форми високотоварного виробництва, стимулювати його економічне зростання, а головне — відновити і розширити трудові галузі сільського господарства. Мова йде про стимулювання розвитку у селах тваринництва, птахівництва, овочівництва, садівництва, хмелярства та ін., які забезпечать створення мережі нових робочих місць для селян. Однак створення сільськогосподарського виробництва не варто розглядати як панацею, оскільки потреба в робочій силі якщо і виросте, то не в тих масштабах, які гарантують повну зайнятість у селі. Тому слід звернути увагу на потенційні можливості щодо розширення сфери послуг, які сільськогосподарські підприємства можуть надавати населенню або іншим підприємствам [6]. Серед них технологічні операції з обробки землі і догляду за посівами, збирання врожаю, транспортні перевезення тощо. Також важливим напрямом є організація і розвиток у сільській місцевості діяльності із заготівлі, зберігання, реалізації та переробки сільськогосподарської продукції.

Крім того, стратегічним напрямом диверсифікації і забезпечення продуктивної зайнятості має стати розвиток у сільській місцевості несільськогосподарських видів діяльності, серед яких пріоритетними є розміщення в сільській місцевості промислових підприємств із виробництва будівельних матеріалів, меблів, тари і упаковки, біопалива, розвиток відповідної виробничої і комерційної інфраструктури для обслуговування, зокрема, агросервісних підприємств. Великі перспективи має розвиток у селі малого і середнього бізнесу в сфері зеленого туризму, створення системи послуг, зокрема спортивно-оздоровчого, готельного, ресторанного бізнесу, місцевих народних промислів [7].

Мабуть основним із моментів, що дасть значний поштовх до покращення умов життя сімей з дітьми, а також до зниження соціального відчуження самих дітей, є ремонт наявних і будівництво нових доріг, результатом чого стане поліпшення транспортного сполучення. Це також дасть змогу батькам працевлаштуватися в більшому населеному пункті поряд, а дітям — навчатися у школі, яка буде забезпечена як вчителями, так і обладнана кабінетами, що зрештою підвищить можливості сільських дітей скласти ЗНО і перспективи вступити до закладу вищої освіти. Діти матимуть змогу жити і розвиватися в повноцінному дитячому колективі, відвідувати гуртки, музеї, кінотеатри тощо. Під'їзд до населеного пункту також дасть змогу отримати своєчасну медичну допомогу.

Висновки. Проведений аналіз дає можливість сформулювати такі висновки:

1. Сільські сім'ї з дітьми суттєво поступаються міським як за доходами і витратами, так і за споживчо-майновими характеристиками, проте більшу проблему становить бідність за позбавленнями. В аналізованій групі родин вищий рівень бідності як за відносним критерієм, так і за фактичним прожитковим мінімумом за витратами.

2. Сільські сім'ї з дітьми загалом у структурі витрат більше витрачають на продукти, хоча це суттєво менші суми, ніж у містах, що негативно позначається на їхньому раціоні.

3. Монетарна бідність не завжди є основною проблемою сільських сімей з дітьми, оскільки її суттєво посилює немонетарна бідність. Так, сільські діти мають більші позбавлення в житлових умовах, частіше за міських мають позбавлення інфраструктурного характеру. Сільські діти не мають можливості доступу до дистанційної освіти через низьку якість інтернет-зв'язку, а часом і його відсутність.

4. Окрім монетарної і немонетарної бідності, в дуже малих селах існує проблема соціального відторгнення дітей через відсутність відповідної інфраструктури та налагодженої комунікації.

5. Більшість матеріальних проблем дітей у сільській місцевості можна вирішити насамперед підвищенням рівня та поліпшенням якості зайнятості населення, і, що не менш важливо, її диверсифікацією.

6. Покращити умови життя сільських дітей ремонт наявних і будівництво нових доріг із регулярним транспортним сполученням, оскільки доступ до міста чи великого селища дає змогу отримати кращу освіту, долучитися до культурного життя, не відчувати себе соціально відторгненим.

У цій статті викладено результати оцінювання бідності сільських дітей та її причин. Водночас ґрунтовнішого дослідження потребують шляхи подолання даної проблеми, зменшення відмінностей із містами, а також моделювання ситуації на найближчий час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Київ: КНЕУ, 2008. 330 с.
2. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1. С. 11—21. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.011>
3. Гнибіденко І.Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення / Рада по вивч. продуктивн. сил України НАН України. Київ, 2003. 54 с.
4. Zikhali P., Mushongera D., Ngwenya P. A multidimensional poverty index for Gauteng province, South Africa: evidence from Quality of Life Survey data // *Social Indicators Research*. 2015. С. 277—303. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1176-2>
5. Battiston D., Cruces G., López-Calva L.F., Lugo A.M., Santos M.E. Income and Beyond: Multidimensional Poverty in Six Latin American Countries. *Social Indicators Research*. 2013. 112 (2). Р. 291—314 URL: <http://hdl.handle.net/10986/24874> (дата звернення: 12.11.2019).
6. Гнибіденко І.Ф. Трансформація ринку праці на селі: перспективи оптимізації неформальної зайнятості сільського населення. *Економіка України*. 2014. № 4. С. 83—93.

7. Непочатенко Е. Диверсификация экономики сельских территорий Украины в контексте формирования продуктивной занятости трудового потенциала // *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku Nauki Ekonomiczne*. 2016 URL: <http://czasopisma.pwsplock.pl/index.php/ne/article/download/118/110> (дата звернення: 12.11.2019).
8. Жаховська В.Л. Соціальний розвиток сільських поселень на основі муніципальної власності в умовах децентралізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 140—153. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.140>
9. Клименко Ю.А. Оцінка рівня перенаселеності житла в Україні: порівняння з країнами ЄС. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 2 (30). С.191—201. <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.191>
10. Когатько Ю.Л., Полякова С.В. Детермінанти зміни житлових умов. *Інфраструктура ринку*. 2017. № 12. С. 129—134.
11. Населення України: Соціально-демографічні проблеми українського села / за ред. Е. Лібанової. Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Пхуки НАН України, 2007. Київ, 468 с.
12. Рогожин О.Г. Інформаційні технології управління соціальним розвитком сіл в Україні. *Математичне моделювання в економіці*. 2014. Вип. 1. С. 17—25.
13. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2017 році (заданими вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року): стат. зб. / [відп. за вип. І.І. Осипова]; Державна служба статистики України. Київ, 2018. 116 с.
14. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. О.М.Бородіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.
15. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць; Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 298 с.
16. Шишкін В.С. Бідність населення України за житловими умовами. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1. С. 51—64. <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051>
17. Юрчишин В.В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей. *Економіка АПК*. 2011. № 3. С. 112—122.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (2008). *Poverty of the Ukrainian population: methodology, methodology and practice of analysis*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
2. Cherenko, L.M. (2015) New forms of poverty in Ukraine: main manifestations and evaluation. *Demography and the social economy*, 1, 11-21. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.011> [in Ukrainian].
3. Hnybidenko, I.F. (2003). *Rural social infrastructure: aspects of population development and employment*. Kyiv: Council for the Study of Productive Forces of Ukraine NAS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Zikhali, P., Mushongera, D., & Ngwenya P. (2015). Social Indicators Research. *A multi-dimensional poverty index for Gauteng province, South Africa: evidence from Quality of Life Survey data*, 277-303. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1176-2>
5. Lugo, A.M., Battiston, D., & Cruces G. et al. (2013). Social Indicators Research. *Income and Beyond: Multidimensional Poverty in Six Latin American Countries*. Oxford: Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI).
6. Hnybidenko, I.F. (2014). Transformation of the rural labor market: prospects for optimizing informal rural employment. *Ukraine economy*, 4, 83-93 [in Ukrainian].
7. Nepochatenko, E. (2016). Diversification of the economy of rural areas of Ukraine in the context of the formation of productive employment of labor potential. *Zeszyty Naukowe*

- PWSZ w Płocku Nauki Ekonomiczne. Retrieved from: <http://czasopisma.pwspz.plock.pl/index.php/ne/article/download/118/110> [in Russian].
8. Zhakhovska, V.L. (2018). Sotsial'nyy rozvytok sil's'kykh poselen' na osnovi munitsypal'noi vlasnosti v umovakh detsentralizatsii [Social development of rural areas based on municipal property in decentralization conditions]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2, 140-153 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.140>
 9. Klymenko, Yu.A. (2017). Otsinka rivnyia perenaselenosti zhytla v Ukraini: porivnyannya z krayinamy YeS [Assessment of the level of overpopulation in Ukraine: comparison with EU countries]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (30), 191-201. <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.191> [in Ukrainian].
 10. Kogutko, Yu.L., & Polyakova, S.V. (2017). Determinanty zminy zhytlovykh umov [Determinants of changing living conditions]. *Infrastruktura rynku - Market infrastructure*, 12, 129-134 [in Ukrainian].
 11. Libanova, E.M. (Eds.). (2007). *Population of Ukraine: Socio-demographic problems of the Ukrainian village*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
 12. Rohozhyn, O.H. (2014). Information technologies of social development management of villages in Ukraine. *Matematychni modeliuvannia v ekonomitsi*, 1, 17-25 [in Ukrainian].
 13. *Samootsinka domohospodarstvamy dostupnosti okremykh tovariv ta posluh u 2017 rotsi (za danyymi vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv u zhovtni 2017 roku) [Self-assessment by households of the availability of certain goods and services in 2017 (according to a sample household survey in October 2017)]*. (2018). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
 14. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., & Yurchyshyn, V.V. et al. (2012). *Sotsioekonomichniy rozvytok sil'skoho hospodarstva i sela: suchasnyi vymir [Socioeconomic development of agriculture and rural areas: a modern dimension]*. Kyiv: NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prohnozuv. [in Ukrainian].
 15. Zaiats, T.A. (Ed.). (2017). *Transformatsiia sil's'koho rozselennia v Ukraini [Transformation of rural settlement in Ukraine]*. In-t demohrafii ta sots. doslidzh. im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
 16. Shyshkin, V.S. (2016). Poverty of the population of Ukraine on living conditions. *Demography and the social economy*, 1, 51-64. <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051> [in Ukrainian].
 17. Yurchyshyn, V.V. (2011). Selo i seliany Ukrainy v systemi istorychnoi suspilno zumovlenykh vitchyznianskykh natsionalnykh tsinnosti [The village and peasants of Ukraine in the system of historically and socially predetermined national values]. *Ekonomika APK - Economy of agroindustrial complex*, 3, 112-122 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.04.2020

Yu. Kogutko, PhD (Geography), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: kogutko@gmail.com
ORCID 0000-0003-3392-9783

POVERTY OF RURAL CHILDREN IN UKRAINE

The purpose of the article is to identify and study the features of monetary and non-monetary poverty of rural children and their social exclusion. The novelty of the work is that it is

shown that rural children are in a much worse position than urban children, not so much in monetary poverty as in deprivation, and that increasing incomes in rural families with children will not solve this problem. To study the poverty of rural children in Ukraine, special and general scientific methods were used: analysis and synthesis, statistical method, method of graphic analysis, database analysis. It was found that families living in different types of areas have different opportunities to ensure the well-being and development of children. Low incomes partly determine the high level of poverty in both relative and absolute terms in families with children in rural areas. It has been determined that families with rural children generally spend more on food in the cost structure, although this is significantly less in monetary terms than in cities. It is determined that monetary poverty is not always the main problem of rural families with children, as it is significantly exacerbated by non-monetary poverty. Rural families with children have greater deprivation in living conditions. In rural areas, the highest proportion of children did not pass the external independent evaluation. Rural children do not have access to distance education due to the low quality of Internet communication, and sometimes there is no Internet connection. Rural children are largely deprived of health opportunities, they rarely visit the sea or rest in sanatoriums and children's camps. Deprivation of access to medical services is a problem. In addition to monetary and non-monetary poverty, there is a problem of social exclusion of children in very small villages. Most of the financial problems of families with children in rural areas can be solved primarily by improving the employment rate and diversifying employment. A significant impetus in improving the living standards of families with children and reducing the social exclusion of children themselves is the repair and construction of roads, improving transport links.

Keywords: poverty, rural families with children, household incomes, monetary poverty, deprivation, housing.

Cite: Kolot, A.M., & Herasymenko, O.A. (2020). Generation Z and socio-labor platform "Work 4.0": interaction imperatives. *Demography and social economy*, 2 (40), 103-138.

УДК 005.96-053.81:[331.52:004

JEL Classification: J00, J21

А.М. КОЛОТ, д-р екон. наук, проф., проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03057, Україна, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1

E-mail: kolot@kneu.edu.ua

ORCID 0000-0002-4393-9806

О.О. ГЕРАСИМЕНКО, канд. екон. наук, доц.,

доц. кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

03022, Україна, м. Київ, вул. Васильківська, 90-а

E-mail: gerasimenko_o_o@ukr.net

ORCID 0000-0002-1122-1189

ПОКОЛІННЯ Z І СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВА ПЛАТФОРМА «ПРАЦЯ 4.0»: ІМПЕРАТИВИ ВЗАЄМОДІЇ

Дослідження соціально-трудових відносин цифрової доби в контексті теорії поколінь і прикладних аспектів її використання є необхідним для забезпечення стійкості соціально-трудового розвитку і досягнення на цій основі вищого рівня соціальної якості. Брак системних, міждисциплінарних досліджень тих граней і аспектів, що не лише віддзеркалюють, а й пояснюють з наукових позицій односпрямованість і суперечливість взаємодії двох феноменів сучасності — соціально-трудової платформи «Праця 4.0» і «цифрового» покоління (покоління Z) підтверджує актуальність теми статті. Мета дослідження — отримання додаткової аргументації щодо відповідності соціально-трудової платформи «Праця 4.0» можливостям самореалізації покоління Z, узгодженості розвитку двох суспільно значущих інститутів, що у перспективі має слугувати опрацюванню дорожньої карти соціально-трудового розвитку у взаємозв'язку з поколінними трендами цифрової доби. Принципово новим отриманим результатом є наукова аргументація взаємодії покоління Z і нової соціально-трудової реальності (за авторським концептом — платформа «Праця 4.0»), представлена через призму узгодженості, однонаправленості і протиріч їх розвитку. Автори обстоюють переконання, що платформа «Праця 4.0» відкриває перед молодими (не)дорослими нові можливості, простір для самовираження і самореалізації, водночас породжуючи нові виклики, обмеження та загрози. Доведено, що «Праця 4.0» — інститут, приваблюючий і прий-

нятніший для покоління Z, аніж для інших поколінь, у контексті адаптації до змін, які в координатах нової економіки стають не винятком, а нормою. Методологічну основу дослідження склали системний і міждисциплінарний підходи. Для аргументації відповідей на ряд поставлених авторами статті вченим-трудоикам запитань використано загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень — теоретичного узагальнення, індукції та дедуції, абстрактно-логічний, історичний і метод класифікації, порівняльного аналізу, логічного обґрунтування, гіпотетичний. Для досягнення поставленої мети розкрито базисні засади теорії поколінь і науково-прикладні аспекти її використання у практиці управління людськими ресурсами. Виокремлено особливості, акцентовано увагу на особистісних, психофізіологічних якостях молодих (не)дорослих покоління Z, які усе більше входять до складу сукупної робочої сили. З наукових позицій обґрунтовано й окреслено розмаїття характеристик платформи «Праця 4.0», які дають уявлення щодо нової соціально-трудої реальності. Здійснено попередні розвідки нових можливостей і викликів, які чекають на представників покоління Z у складі сукупної робочої сили на платформі «Праця 4.0».

Ключові слова: соціально-трудої розвиток, платформа «Праця 4.0», «цифрове» покоління, покоління Z, дауншифтинг, кадрові стратегії.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Економіка і суспільство у межах національних держав і глобально перебувають у турбулентному стані, коли надшвидкі, надмасштабні, надрізновекторні зміни стають не винятком, а нормою економічного і суспільного поступу. За таких умов украй важливо з наукових позицій пояснювати, що є першопричиною карколомних змін, якими є тенденції економічного і суспільного розвитку та очевидні й, особливо, неочевидні драйвери забезпечення стійкого поступу.

Пояснення неочевидного, того, що залишається за кадром і спричиняє нестійкість наявних систем, обумовлює збої в життєдіяльності людини і суспільства, має перебувати у центрі наукового пошуку кожної соціально відповідальної людини, для якої такий пошук є місією. Сповідуючи саме таку філософію, автори статті реалізують постійний пошук нових опор забезпечення стійкості соціально-трудої розвитку і досягнення на цій основі нового, вищого рівня соціальної якості, яка має стати пріоритетом соціальної політики.

У руслі такого пошуку перебуває і дослідження соціально-трудої відносин цифрової доби в контексті теорії поколінь і прикладних аспектів її використання на сучасному етапі.

Тому **предметом цього дослідження** є становлення нової соціально-трудої реальності, коли на платформі «Праця 4.0» у складі сукупного працівника усе більше представників так званого цифрового покоління (покоління Z), яке має специфічні характеристики ментальності та життєві цінності, а схильність до цифрових компетентностей виявляє вже в дитинстві.

Маємо констатувати, що наявному науковому доробку наразі бракує системних, міждисциплінарних досліджень тих граней і аспектів, що не лише віддзеркалюють, а й пояснюють із наукових позицій, з одного боку,

односпрямованість, а з другого — суперечливість взаємодії двох феноменів сучасності — соціально-трудової платформи «Праця 4.0» і покоління Z.

Новизна роботи. Уперше у вітчизняній літературі соціально-трудового спрямування досліджено взаємодію двох суспільно значущих феноменів сьогодення — покоління Z і нової соціально-трудової реальності, яка, за авторським концептом, представлена як платформа «Праця 4.0», — через призму узгодженості, однонаправленості і протиріч розвитку.

Науково аргументовано, що платформа «Праця 4.0» відкриває перед молодими (не)дорослими нові можливості, простір для самовираження і самореалізації, водночас породжуючи нові виклики, обмеження та загрози.

Доведено, що «Праця 4.0» як інститут, який забезпечує використання ресурсів праці у координатах, породжених Четвертою промисловою революцією, є привабливішим для покоління Z, аніж для представників інших поколінь, і молоді (не)дорослі впевненіше почуваються на цій платформі, швидше адаптуються до змін, які стають не винятком, а нормою.

Окреслено нові вимоги, які платформа «Праця 4.0» висуває до представників різних поколінь, з наголосом на вимоги до молодих (не)дорослих, які мають посісти своє місце на ринку праці, сформувати і реалізувати власну трудову стратегію.

Метод наукового дослідження є прирощення новітніх міждисциплінарних знань, які з'являються на перетині двох порівняно автономних, але взаємопов'язаних у соціально-трудовому розумінні напрямів наукового пошуку — включення до сфери праці молодих (не)дорослих покоління Z і функціонування нової соціально-трудової платформи «Праця 4.0».

У такій взаємодії вбачаємо, перш за все, колосальні можливості соціально-трудового прогресу на основі поєднання якісно нових характеристик покоління Z, інтелектуально-інноваційного потенціалу молодих (не)дорослих із новаціями «Індустрії 4.0» і шостого технологічного укладу. Водночас закликаємо до неупередженого аналізу і нестандартних оцінок, які переконують у тому, що на противагу згаданих вище позитивності неодмінно постають і відтворюються численні виклики до відповідності ринку праці та соціально-трудової сфери загалом компонентам людського капіталу покоління цифрової епохи та можливостям його (капіталу) подальшого накопичення і реалізації. Однак є й інший бік медалі, пов'язаний з асиметріями, продуктованими невідповідностями ментальних моделей, мотивацій і ціннісних орієнтацій представників покоління Z. Обоюбі асиметрії, про які йдеться, можуть бути подолані, або ж применшені масштаби їхнього прояву, за умови усвідомлення причин їх появи і подальшого відтворення, наявності відповідної наукової аргументації та пропозицій щодо подолання наявних асиметрій у сфері соціально-трудового розвитку.

Методи дослідження. Методологічною основою досягнення мети наукового дослідження стали системний і міждисциплінарний підходи. Для

аргументації відповідей на поставлені авторами статті перед ученими-трудо-
 виками запитання застосовано загальнонаукові та спеціальні методи
 наукових досліджень, а саме: *теоретичного узагальнення, індукції та де-
 дукції, абстрактно-логічний* — для науково-прикладного обґрунтування
 детермінант становлення та характеристики контенту соціально-трудо-
 вого платформи «Праця 4.0»; виявлення змін у структурі цінностей і ментальних
 схемах, нових трудових стратегій і траєкторій індивідуалізації представни-
 ків покоління Z; *історичний і метод класифікації* — для пояснення причин
 зародження та розгляду генези розвитку теорії поколінь; *порівняльного
 аналізу, логічного обґрунтування, гіпотетичний* — для аргументації узгод-
 женості та полярності компонент соціально-трудо-
 вого платформи «Праця 4.0» з особливостями покоління Z; теоретичного обґрунтування можли-
 востей, реальних і потенційних асиметрій і загроз взаємодії представників
 покоління Z і компонент соціально-трудо-
 вого платформи «Праця 4.0».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Багатоаспектна проблема-
 тика переформатизації соціально-трудо-
 вого простору в координатах нової
 (цифрової) економіки знайшла відображення у низці наукових досліджень
 іноземних та українських учених сучасності: Р. Болдуїна (Bolduin R.) [1],
 А. Дітона (Diton A.) [2], Р. Коллінза (Kollinz R.) [3], Р. Інглхарт (Inglhart R.)
 [4], П. Мейсона (Mejson P.) [5], Б. Мілановича (Milanovich B.) [6], Т. Пікетті
 (Piketti T.) [7], Д. Сакса (Saks D.) [8], Дж. Стігліца (Stiglic D.) [9, 10], Р. Уот-
 сон (Uotson R.) [11], К. Шваба (Shvab K.) [12], О. Амоши (Amosha O.), В. Ан-
 тонюк (Antoniuk V.), Ю. Залознової (Zaloznova Yu.), О. Новікової (Noviko-
 va O.) [13], В. Близнюк (Blyznyuk V.), І. Петрової (Petrova I.) [14], В. Гейця
 (Heiets' V.), А. Гриценка (Hrytsenko O.), О. Макарової (Makarova O.) [15],
 Е. Лібанової (Libanova E.) [15, 16], Д. Лук'яненка (Luk'ianenko D.), А. Поруч-
 ника (Poruchnyk A.), Я. Столярчук (Stoliarchuk Ya.) [17], Л. Шевченко (Shev-
 chenکو L.) [18] та інших.

У контексті соціально-трудо-
 вих трансформацій цифрової доби автора-
 ми статті запропоновано теоретичну конструкцію нової платформи соці-
 ально-трудо-
 вого розвитку за впровадження технологій «Індустрії 4.0» та
 інституціональних змін, притаманних новій (цифровій) економіці [19]; ар-
 гументовано формування нової моделі праці і зайнятості, становлення якої
 здійснюється під впливом демографічних, глобалізаційних і техніко-тех-
 нологічних процесів сучасності [20]; обґрунтовано конструкт нової мен-
 тальної моделі праці та зайнятості «Праця 4.0» як соціально-трудо-
 вого реальності початку ХХІ століття [21]; розкрито зовнішні умови розвитку та
 внутрішні характеристики ментальної моделі «Праця 4.0» [22].

Свою історію, свої надбання, як і білі плями, мають теоретичні дослід-
 ження проблематики поколінь. Теорія поколінь, у контурі якої виникла ідея
 генерації покоління Z, сформувалася наприкінці ХХ ст. Піонерною у поко-
 лінній проблематиці стала книга американських авторів — економіста і де-

мографі Ніла Хоува (Neil Howe) та історика Вільяма Штрауса (William Strauss) «Покоління. Історія майбутнього Америки з 1584 до 2069» [23]. Це дослідження виявилось новітнім поглядом на історію США, сформованим на основі історичних аналогій між поколіннями різних часів [24].

Буквена символіка на позначення поколінь пов'язана з ім'ям журналістки з Великої Британії Джейн Деверсон, яка вперше використала термін «покоління X» у дослідженні життєвих особливостей британської молоді на основі серії інтерв'ю [25]. Своєрідним світоглядним зрізом у дослідженні проблем поколінь є соціологія поколінь Карла Мангейма (Mannheim K.) [26, 27].

У сучасному стилі стратифікації поколінь використовується поняття «цифрове покоління» як аналогія терміну «покоління Z», запропоноване освітнім консультантом і популяризатором освітніх технологій Марком Пренськи (Prensky M.). У його розумінні цифрова людина — це житель цифрового суспільства, або цифрового століття, — доби цифрових технологій [28].

Доробок українських науковців у проблематиці покоління нової доби виокремлює дві грані дослідження. По-перше, педагогічні сценарії, запропоновані на основі діагностики переваг та недоліків покоління Z [25] і психолого-педагогічні рекомендації щодо побудови адекватного стилю навчання з учнями цього покоління [29]. По-друге, соціально-трудова контекст з аргументацією паттернів поколінь ринку праці [30], описом нової моделі стосунків між керівником і працівником як представником нового культурного покоління [31], виокремленням кадрових ризиків покоління Z як компоненти потенціалу кадрового складу організації [32].

Виклад основного матеріалу. Глобальні зміни техніко-технологічного, демографічного, інституціонального, соціокультурного, політико-економічного характеру обумовлюють формування нової соціально-трудова реальності, яка, за авторським концептом, має назву «Праця 4.0», і нового суб'єкта соціально-трудова відносин — представників молодих (не)дорослих, які належать до покоління Z.

Якими є найвідмітніші характеристики соціально-трудова платформи «Праця 4.0»? Як вписується покоління Z у зазначену платформу, наскільки збігаються їхні взаємні вимоги? Які нові можливості поколінню Z відкриває платформа «Праця 4.0», якими є реальні та потенційні асиметрії їхньої взаємодії, які постають загрози? Яким чином узгоджуються і в чому полярність компонент соціально-трудова платформи «Праця 4.0» та особливостей покоління Z? Спробуємо знайти відповідь хоча б на деякі з цих запитань.

Нинішні траєкторії демографічних і глобалізаційних процесів, нова техніко-технологічна реальність та організаційні трансформації докорінно змінюють світ праці, його інститути, організаційні структури, параметри ринку праці і закономірно зумовлюють формування **нової моделі праці та зайня-**

тості, соціально-трудової платформи, яку правомірно називати «Праця 4.0», за аналогією з назвою моделі та платформи «Індустрія 4.0» (рисунк).

Акцентуємо увагу на тому, що модель «Праця 4.0» не є продуктом лінійних, одновекторних, техніко-технологічних трансформацій. Це результат симбіозу великомасштабних, різноспрямованих, неоднозначних за наслідками перетворень, серед яких одні відкривають нові можливості, другі потребують реакції всіх суб'єктів соціально-трудових і соціально-економічних відносин, зміни мотиваційних настанов, ціннісних орієнтацій, а треті окреслюють низку нових викликів, ризиків і загроз щодо майбутнього світу праці.

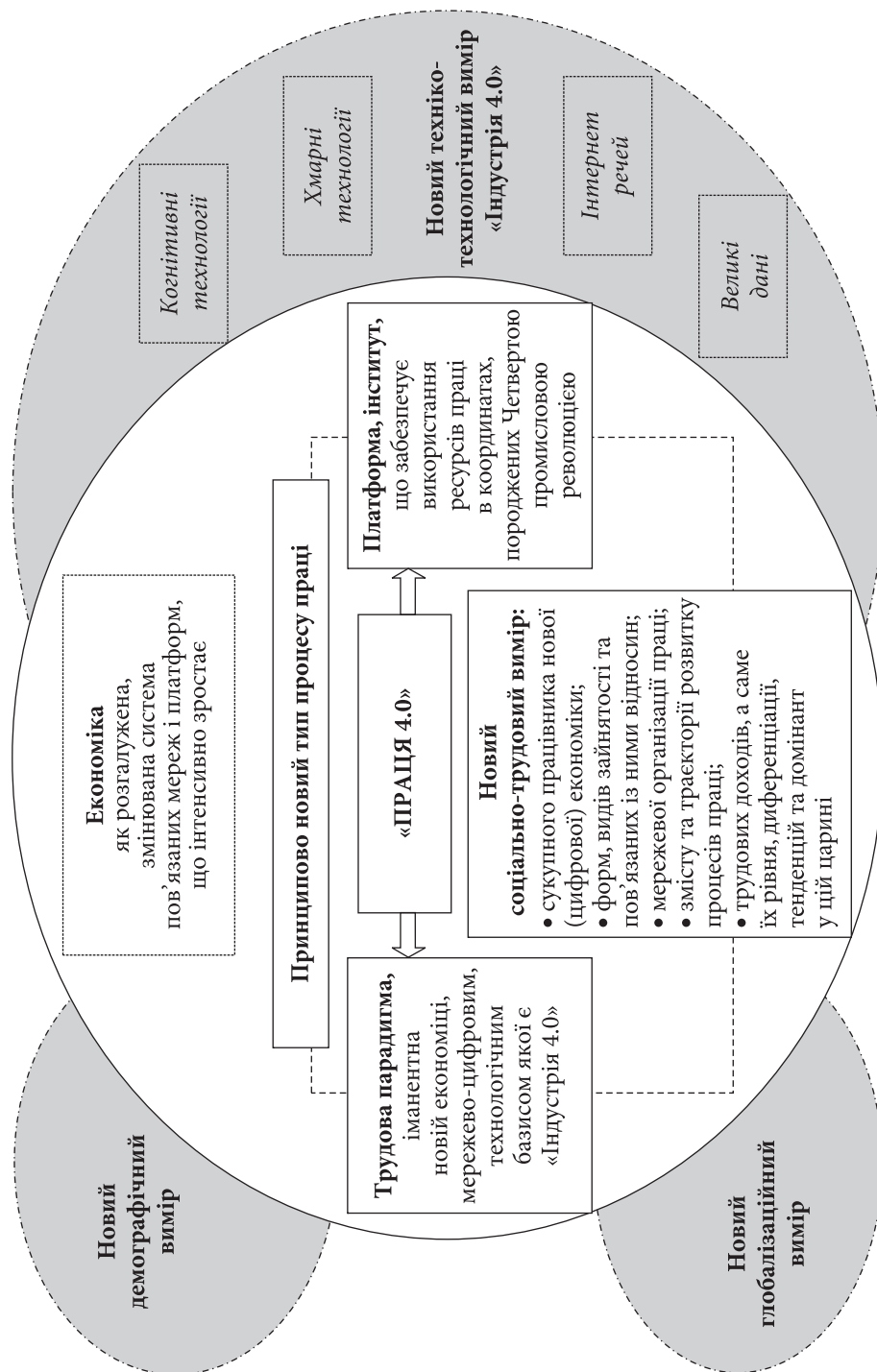
З кожним днем на цю платформу заходить дедалі більше молодих (не дорослих, які належать до покоління Z. Спробуємо провести паралель між системними трансформаціями, що відбуваються у чотирьох основних взаємно переплєтених площинах сучасності — демографія-XXI, глобалізація-XXI, організація-XXI, «Індустрія 4.0» як детермінант формування платформи «Праця 4.0», та особливостями покоління Z у контексті нових можливостей і викликів. Це потребує звернення до теорії поколінь і міжпоколінного аналізу.

До зародження та розвитку теорії поколінь. Учення про наступність поколінь, закономірності їхньої взаємодії зародилося доволі давно. Так, ще у працях італійського філософа Джамбатіста Віко (Giambattista Vico) (1668—1744) знаходимо обґрунтування принципів життєдіяльності, які згодом було покладено в основу класичної теорії поколінь. Один із цих принципів звучить так: «Історія є зміною поколінь, почергово пов'язаних єдністю законів розуму і зростанням раціонального знання» [33].

Згодом французький письменник, учений і політичний діяч Ніколя де Кондорсе (Condorcet) (1743—1794) писав, що покоління — це не лише група ровесників, а й спільність людей, які мають подібний склад розуму, обсяг позитивних знань і рівень культурної досконалості [34].

На початку 1990-х років теорія поколінь була науково обґрунтована Неймом Хоувом і Вільямом Штраусом. Згідно з їхньою теорією, приблизно кожні 20—25 років з'являється нове покоління, поведінка і цінності якого відрізняються від попередніх спільнот. При цьому вирішальний вплив на цінності кожного покоління справляють умови виховання в сім'ї, а також соціально-економічні і політичні події, які траплялися з ними до 11—12 років від народження. Вони доводять, що цінності, сформовані у молодому віці, справляють вплив на модель поведінки людини протягом усього життя, у тому числі на ставлення до роботи, споживацьку поведінку, сприйняття навколишніх світів [23, 24].

Маємо засвідчити, що до теорії поколінь як наукового та інтелектуального надбання кінця XX ст. в останні роки прикута підвищена увага. За нашим баченням, це пов'язано як мінімум з двома причинами.

Зовнішні умови розвитку та деякі внутрішні характеристики моделі «Праця 4.0» Джерело: розроблено авторами.

Перша причина актуалізації теорії поколінь пов'язана з формуванням нового економічного, управлінського мислення, нової культури у все більшій кількості економічно активного населення, його інститутів. Чи не найбільший інтерес до феномену поколінь останнім часом виявляють роботодавці, для яких забезпечення високої конкурентоспроможності, набуття незаперечних конкурентних переваг безпосередньо пов'язано з залученням, утриманням, розвитком, мотивуванням працівників різних вікових груп (поколінь), розумінням їхніх потреб, пріоритетів, цінностей. Цілком очевидно, що кадрові стратегії та технології не будуть ефективними без урахування особливостей персоналу різних вікових груп, й особливо молодих (не)дорослих, які вперше набувають статус працівника організації.

Підвищений інтерес до поколінних зрушень, поколінної динаміки виявляли і продовжують виявляти комерційні структури, які прагнуть зрозуміти уподобання, споживацькі настрої представників різних поколінь, зокрема молоді, спонукати їх активніше купувати усе нові товари та послуги.

Інститути громадянського суспільства прагнуть зрозуміти пріоритети, мотиваційні настанови населення різних вікових груп, насамперед молодих (не)дорослих для залучення до активної політичної, громадської діяльності або ж з метою запобігання такій діяльності.

Друга причина підвищення уваги до теорії поколінь пов'язана з глибокими демографічними, соціокультурними, інституціональними змінами в економіці і суспільстві на рубежі двох століть і в подальші роки. Зазначені зміни, що мають глобальний характер, актуалізують проблематику поколінних зрушень, поколінної динаміки, розгляду її у нових термінах — «розлом», «зрушення», «міжпоколінний аналіз», «нові життєві траєкторії», а не констатації на кшталт «аналіз поколінь — це важливо».

Перш ніж розглядати теоретико-прикладні аспекти молодих (не)дорослих (покоління Z), звернімося до фундаментальних, класичних, основ теорії поколінь, що допоможе краще зрозуміти сучасний портрет цього покоління, його особливості, драйвери розвитку.

Маємо наголосити, що вік — це вихідна, однак не вичерпна характеристика поколінь. Останні треба розглядати не як суто статистичні, а як соціальні групи, і тому вікові (демографічні) параметри маємо доповнити історико-культурними та іншими характеристиками.

Дійсно, покоління — це не просто вікова когорта людей, які народилися у певному календарному діапазоні, наприклад, 1995—2010, 2011—2025 рр., а сукупність осіб, які спільно проживають на певній території, перебували і/або перебувають під впливом суспільно значущих подій — політичних, техніко-технологічних, соціальних, отже, мають спільні практики поведінки, домінантні ціннісні орієнтації, ментальні схеми.

Серед останніх класифікацій поколінь привертає дослідницьку увагу запропонована Х. Беккером (Becker H.) [35]. У ній виокремлено п'ять по-

колінь: довоєнне покоління (1910—1930); мовчазне покоління (1930—1940); покоління протесту (1940—1955); втрачене покоління (1955—1970); неназване покоління (народження після 1970 р.).

Однією з визнаних і широко представленою у монографічних і спеціальних виданнях є згадана вище класифікація поколінь, запропонована Нейлом Хоувом (Howe N.) і Вільямом Штраусом (Strauss W.) [24]. Окрім віку і року народження вона базується на системі цінностей, яка формується під впливом соціальних, політичних, технологічних і демографічних умов. Вони виокремлюють такі покоління: видатне покоління, покоління переможців (1900—1923); мовчазне покоління (1923—1943); покоління бебі-бумерів, або бумерів (1943—1963); покоління X, або невідоме покоління (1963—1983); покоління Y, або покоління мережі, міленіали (1983—2003); покоління Z (2003—2023).

Класифікація поколінь, запропонована американським дослідним центром *Pew Research Center* [36], виділяє такі: мовчазне покоління (1928—1945), покоління бумерів (1946—1964), покоління X (1965—1980), покоління Y, або міленіали (1981—1996), покоління Z (роки народження від 1997 р.).

Наведені вище класифікації поколінь, розроблені стосовно західних суспільств, цілком придатні для використання в українській практиці. Такий висновок є справедливим, оскільки межі поколінь, представлені у цих класифікаціях, збігаються з історичними, демоекономічними, технологічними віхами новітньої історії нашої країни — Друга світова війна — відлига — застій — перебудова — політичні та економічні реформи — становлення нової економіки і мережевого суспільства.

Для країн, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, певне і теоретичне, і прикладне значення має класифікація поколінь, автором якої є В. Радаєв: вона охоплює періоди радянської та пострадянської доби з виокремленням у межах цих періодів із прив'язкою до певних історичних та інших віх поколінь (радянських і пострадянських). Характерною особливістю цієї класифікації поколінь вважають виділення не лише періодів народження, а й періодів дорослішання (таблиця).

Періодизація поколінь

Покоління	Період народження	Період дорослішання
Мобілізаційне	1938 і раніше	1941—1955
Відлиги	1939—1946	1956—1963
Застою	1947—1967	1964—1984
Реформ	1968—1981	1985—1999
Міленіалів	1982—2000	2000—2016
Z	2000 і пізніше	2017 і пізніше

Джерело: [37, с. 49].

Зазначимо, що у наведених вище класифікаціях поколінь, які належать різним дослідникам, часові рамки (межі) періоду народження і дорослішання покоління *Z* не суттєво, але різняться. У наявних відмінностях часових рамок появи на світ покоління *Z*, які складають декілька років, автори статті не вбачають особливої проблеми. Важливішим і принциповішим має бути акцент на тому, що покоління *Z*, як жодне інше, має власну унікальну особистість, що не можна не враховувати у процесі розбудови соціально-трудоких відносин на всіх рівнях ієрархічної структури суспільства першої половини ХХІ ст. Покоління *Z* — це перехідне покоління з ХХ у ХХІ століття, на яке справляє вплив покоління міленіалів. У цих поколінь є дещо спільне і все ж вони різні за багатьма ознаками. Те, що для покоління *Y* було «проривними технологіями», або «технологіями майбутнього», для покоління *Z* — буття, адже їхнє дитинство збіглось із технологічним бумом, «великим вибухом».

Покоління *Z* і як термін, і як явище, можна описати словами *Digital Native* (цифрова людина). Представники його народилися в інформаційному мережевому суспільстві і пов'язані між собою інформаційними системами, мережею, цифровими технологіями. Цифрове середовище для покоління *Z* є звичним, зрозумілим й єдино прийнятним.

У одній з найпопулярніших монографій, присвячених проблематиці покоління *Z*, дослідники Девід Стілман (Stillman David) і Йона Стілман (Stillman Jona) до цього покоління зараховують народжених у 1995—2012 рр. і виокремлюють сім характерних ознак [38].

1. *Фізично-цифровий світ*. Покоління *Z* народжене у світі, в якому кожному фізичному об'єкту (людям і місцям) відповідають цифрові еквіваленти. Для покоління *Z* реальний і віртуальний світи природно переплітаються. Віртуальність — просто частина їхньої реальності. Зазвичай робоче середовище повільно опановує цифрові рішення, тож у процесі завоювання свого місця у фізичному цифровому світі перед ним постають небачені досі виклики. 91 % представників покоління *Z* зазначає, що рівень технологічної оснащеності компанії впливає на їхнє рішення працювати чи не працювати в ній.

2. *Надвисока персоналізація*. Покоління *Z* наполегливо працює над ідентифікацією та персоналізацією власного іміджу і прагне, щоб усі про це знали. Здатність персоналізувати все навколо створила в них очікування, що існує глибоке розуміння їхньої поведінки та бажань. Від назв посад до шляхів розвитку кар'єри ступінь персоналізації лише зростає. Така риса створить складності для робочого середовища, яке історично зосереджувалося на прагненні справедливості й однакового ставлення до всіх. 56 % представників покоління *Z* скоріше самі напишуть собі посадову інструкцію, ніж дотримуватимуться її стандартного варіанту.

3. *Реалістичність*. Покоління *Z* зросло на тлі подій 11 вересня, коли тероризм став частиною повсякденного життя, а в економіці спостерігався

період глибокої рецесії. Це стало передумовою формування досить прагматичного світосприйняття, особливо коли йдеться про планування та підготовку до майбутнього. Спочатку з цим реалістичним ставленням зіткнулися вищі навчальні заклади. На черзі — трудові колективи. Представниками покоління Z безпосередньо керуватимуть ідеалістичні міленіали, тож вірогідність виникнення непорозумінь величезна. На думку покоління Z, якщо людина хоче вижити чи навіть процвітати, їй слід реалістично уявляти, скільки зусиль і витрат це потребує.

4. *Страх пропустити.* Представники покоління Z страждають від сильного страху пропустити будь-що, утратити певну вигоду. Позитивний аспект: вони завжди в курсі всіх новинок і змагаються за першість. Негативний аспект: ці люди повсякчас переживають, що просуються вперед недостатньо швидко чи рухаються не в тому напрямку. Представники покоління Z кидають виклик робочому середовищу, оскільки завжди прагнуть упевнитися, що максимально скористалися ситуацією. 75 % представників покоління Z зацікавлені виконувати кілька функцій на одному місці роботи.

5. *Микономіка (Ми + економіка).* Починаючи з *Uber* і закінчуючи *Airbnb*, покоління Z жило виключно у світі економіки спільного користування. Його представники підштовхуватимуть робоче середовище руйнувати внутрішні та зовнішні бар'єри, щоб використати колектив максимально зручно й економічно ефективно. Покоління Z сповна використовуватиме силу «ми» не тільки як співробітники, а й у ролі філантропів. Ці люди очікують на партнерські відносини з роботодавцями, щоб усунути негаразди навколишнього світу. 93 % представників покоління Z стверджують, що ставлення компанії до суспільства впливає на їхнє рішення працювати чи не працювати на неї.

6. *Зроби сам.* Покоління Z дотримується принципу «зроби сам». Вони виростили на відеороликах з *YouTube*, завдяки яким можна навчитися ледь не всьому, тож вірять, що можуть зробити майже все самостійно. Навіть більше, їхні батьки, представники незалежного покоління X, спонукали їх не йти уторованими стежками. Покоління Z дуже незалежне, тож стикатиметься лобами з багатьма елементами культури співпраці, за яку боролися міленіали. 71 % представників покоління Z керується девізом «Хочеш зробити щось добре, зроби це сам!».

7. *Умотивованість.* Оскільки батьки вбили їм у голови, що сама собою участь не є достатньою нагородою, що існують переможці й переможені через економічний спад, що похитнув позиції їхніх попередників, та надзвичайно високу частоту змін у суспільстві, представники покоління Z дуже умотивовані. Ці люди не просто готові, а й прагнуть узятися до роботи, засукавши рукави якомога вище. Порівняно з попередниками, представники покоління Z будуть більше схильні до конкуренції, але менш від-

криті. Компаніям доведеться докласти чимало зусиль, щоб переконати їх у тому, що вони — команда переможців. 72 % представників покоління Z заявили, що готові конкурувати з людьми, які виконують таку саму роботу.

Ще і ще раз наголошуємо на тому, що покоління Z має чимало спільного з іншими поколіннями, передусім із міленіалами, і все ж за багатьма параметрами воно є іншим (часто — принципово іншим), і цього не можна не враховувати роботодавцям, політикам, громадським діячам, усім, хто перебуває у світі самих людей. Результати проведеного дослідження засвідчують, що для покоління Z освіта та набутий професійний рівень зберігають і будуть зберігати високу рейтингову позицію серед основних ціннісних пріоритетів. Абсолютна більшість представників покоління Z свідомо того, що якість освіти визначає конкурентоспроможність на зовнішньому і внутрішньому ринках праці, а мобільність, здатність установити життєву траєкторію постають критично важливими передумовами успішної інтеграції у суспільне життя.

Звернімо увагу на зміну освітніх стратегій молодого покоління. Нині молода людина, порівняно з молоддю 80—90-х рр. минулого століття, орієнтована водночас і на здобуття якісного рівня професійної підготовки, і на більш ранній вихід на ринок праці, поєднання навчання з роботою. Орієнтація на ранній вихід на ринок праці обумовлена прагненням відшукати та посісти власну нішу на ринку праці, який стає усе конкурентнішим, якнайскоріше набутти практичного досвіду. Значимим залишається і намагання бути більш незалежними від батьків в економічному плані. Не можна оминути й такий аспект мотиваційних настанов молоді, як отримання вищої освіти: не менше 30 % випускників хочуть мати вищу освіту, розглядаючи це як можливий старт роботи за кордоном.

Покоління Z без перебільшення можна назвати мережевим поколінням, для якого онлайн-платформи, віртуальне середовище є звичним, прийнятним та єдино можливим, чого не можемо констатувати стосовно інших поколінь. «Ми просто вмикаємо, — зазначає Йона Стіллман, — комп'ютери, телефони, планшети чи ноутбуки. За даними Центру з профілактики й контролю захворюваності, 41 % представників покоління Z проводять щодня за комп'ютерами понад три години, не пов'язані із виконанням домашнього завдання (порівняно з 22 % десять років тому). Такі цифрові платформи, як *Netflix*, *Amazon*, *Hulu*, *Apple TV* і *You Tube* дали нам у руки інший вид пульту дистанційного управління» [38, с. 69].

Розмірковуючи над особливостями поведінки покоління Z на роботі, формуванням нового типу відносин у сфері праці, маємо зупинитись на розгляді особистісних характеристик покоління Z.

З цього приводу у вже неодноразово згаданий монографії, зазначено: «Безумовно, що на формування покоління Z вплинули конкретні особливі події та умови. Саме тому воно має власну й відмінну особистість. По-

думайте про дитинство, характерними ознаками якого є Велика рецесія, війна з тероризмом, стрілянина в школі й кліматичні зміни. Подумайте про табу інших поколінь, наприклад одностатеві шлюби, які є нормою для покоління Z. Додайте першого чорношкірого президента, винахід *iPhone*. Тож зрозуміло, що покоління Z дивиться на світ іншими очима... Покоління Z сприймає своє робоче місце як один із головних інструментів і як партнера в процесі перетворення світу на краще. Якщо ми хочемо вивести на поверхню всі їхні найкращі риси в трудових відносинах, треба зрозуміти, що ці люди мають свою унікальну особистість, яка проявиться в офісі» [38, с. 73].

Д. Стілман та Й. Стілман з приводу такої риси покоління Z як надвисока персоналізація наголошують: «Як і всім іншим поколінням, поколінню Z довелося мати справу з підлітковою невпевненістю, зрозуміти, як вписатися, не втративши при цьому своєї унікальності, деякі речі лишаться незмінними. Однак представникам покоління Z значно легше показати, що вирізняє їх із натовпу. Вони вирости у світі надвисокої персоналізації». І далі вони зазначають: «Починаючи зі ЗМІ й закінчуючи політикою, представники покоління Z мають нечувані можливості обирати й контролювати власні переваги. В їхніх руках — блискучий інструмент розширення прав і можливостей. Крім того, покоління Z виросло в епоху прийняття та підтримки, що спонукало їх персоналізувати власний імідж і поділитися ним зі світом» [38, с. 106—107].

Наголошуємо на тому, що психофізіологічний портрет покоління Z надто строкатий. Рисами, властивими цьому поколінню, з-поміж іншого, є нетерпеливість, зосередженість на короткострокових цілях, індивідуалістичність, самовпевненість. Покоління Z живе в мережах, віддає перевагу віртуальному спілкуванню. Той віртуальний світ, в якому перебуває покоління Z, часто придуманий, обмежений постіндустріальними цінностями. Водночас більшість представників цього покоління цінує чесність, відвертість, відкритість. Люди цього покоління максимально наближені до інформації, мереж, вони, образно кажучи, народжуються з мобільним телефоном у руках, а першою їхньою іграшкою стає комп'ютер. На відміну від попередніх поколінь, вихованих на книгах, це покоління виховане на мережах і мислить зовсім іншими категоріями. Хід їхніх думок відрізняється фрагментарністю і часто-густо поверховістю. Цьому поколінню не притаманна культура працювати з книгою, товстим журналом, з першоджерелами. Максимум, що може прочитати немало представників покоління Z, — окремі статті, фрагменти електронних публікацій, мініновини. На передньому плані у них віртуальні розваги, спілкування у мережі, підтримка відчуття віртуального світу, схильність до мінітовариств.

Американський дитячий психолог Шеррі Постник-Гудвін (Sherry Posnick-Goodwin) стверджує: «Вони віддають перевагу текстовим повідомлен-

ням, а не розмові. Вони спілкуються в мережі — часто з друзями, з якими ніколи не бачилися. Вони рідко бувають на вулиці, якщо лише батьки не організують їхнє дозвілля. Вони не уявляють собі життя без мобільних телефонів. Вони ніколи не бачили світу, у якому не було високих технологій або тероризму. Комп'ютери для них важливіші за книги, й у всьому прагнуть негайних результатів. Вони вирости в епоху економічної депресії, і від них усі очікують лише одне — бути успішними. Більшість із них дуже швидко дорослішає, бачачи себе значно старше за свої роки» [39].

Світосприйняття покоління Z формується переважно під впливом інтернету, безпосередня комунікація представників соціуму заміщується техногенною. Комунікативна дистанція між молодим і старшим поколінням збільшується, а ланцюг передавання досвіду, соціального наслідування дає збої. Не буде перебільшенням твердження, що батьки усе менше відіграють роль авторитету для своїх дітей, а всезнаючим авторитетом стає мережа Інтернет і в цілому віртуальний світ.

Таким чином, *молоді (не)дорослі, які вже сьогодні виходять на ринок праці, — це нове, цифрове, покоління з новими, особливими психофізіологічними рисами*. Ці риси у крайніх їх проявах можна спостерігати у формі певних психологічних синдромів молоді. Спеціальна література переповнена описом «дітей індиго», дітей із синдромом дефіциту уваги і гіперактивності. Їм властива нездатність зосередитися на чомусь одному, непосидючість, надактивність, нетерпеливість. На думку більшості психологів, твердження, що «діти індиго» особливі, це «люди майбутнього», особливо обдаровані, є перебільшенням. Утім, це не означає, що такі діти не можуть виявляти таланти, креативність у певних сферах діяльності. Водночас реальність є такою, що «діти індиго» мають певні проблеми медико-психологічного характеру. Надлишок інформації, який, як цунамі, вкриває все і вся, може і нерідко призводить до порушення вікового розвитку нервової системи. У поєднанні з браком емоційних контактів у сім'ї означене формує підвищену збудливість, уразливість, непосидючість.

Безумовно, що у більш зрілому віці ці риси дитячої поведінки будуть трансформуватися, не будуть гіпертрофованими. І все ж застрашний і частково нинішній ринок праці стає ринком послуг вчорашніх гіперактивних дітей. Набуття останніми статусу зайнятих у суспільному виробництві буде породжувати усе нові виклики та продукувати нові завдання у системі управління персоналом. Учорашні гіперактивні підлітки у складі зайнятих будуть вирізнятися більшою потребою у пошуку нетрадиційних рішень, меншою терпеливістю і терпимістю, схильністю до підвищеної конфліктності.

Маємо враховувати, що мислення якщо не усіх, то багатьох представників покоління Z має свої особливості. Складовою останніх є орієнтація на опрацювання інформації короткими порціями. Йдеться про так зване *кліпове мислення*. Молоді (не)дорослі навряд чи будуть масово читати Іва-

на Франка, Олеса Гончара, вони будуть читати тексти в мережі Інтернет, які вміщуються в один екран, передавати та приймати короткі повідомлення, сприймати, обробляти й усвідомлювати інформацію швидко, але у малій кількості. Великою є ймовірність поверхово-порційного ухвалення разових і несистемних рішень.

Маємо зважати й на поведінкові особливості молодих (не)дорослих, які з дитинства занурені у себе та віртуальний світ і не схильні до вербального спілкування.

Не кращими чи гіршими, а іншими стають життєві принципи, життєві орієнтири молодих (не)дорослих. Причини цього тренду багатоманітні і серед них — швидкі, суперечливі, багатовекторні зміни в умовах життєдіяльності, під впливом яких одні орієнтири нівелюються, а інші ще не заявили про себе. Іншими словами, людина живе начебто у розмитому світі, в якому все сприймається не чітким, не однозначним. Додамо і таку причину прогресування розмитості життєвих принципів та орієнтацій як світоглядна розбіжність у життєвих цінностях батьків і дітей, старшого і молодшого поколінь. Життєві принципи старших стають для молоді неактуальними. Світоглядна розбіжність, про яку йдеться, має прояв як у побуті, так і у роботі, що змушує коригувати систему управління персоналом. Не можемо оминати й такі причини розмивання життєвих орієнтацій як надлишкова інформаційна перенавантаженість, надлишок інформації і як результат — нездатність молодшої людини сформулювати життєве кредо, самовизначитись. Можливості розширюються, але як ними скористатися?

Зміни у структурі цінностей, ментальних схемах цифрового покоління та «домашнє завдання» для наукових шкіл трудовиків. Цінності, які сповідають члени суспільства, — багатоманітні, втім їх можна об'єднати всього у кілька груп, а саме:

- здоров'я і безпека людини;
- добробут і соціальні цінності (статус, кар'єра);
- сім'я;
- духовні цінності (культура, освіта, моральність).

Цінності здоров'я нове покоління в абсолютній більшості усвідомлює і підтвердженням цьому є позитивна динаміка зі скорочення споживання спиртних напоїв, поширення руху за здоровий спосіб життя. Молоді (не)дорослі усвідомлюють, що набуття конкурентних переваг, досягнення високої працездатності неможливе без підтримки здоров'я, і зусилля у цьому напрямі будуть, на наше переконання, лише зростати.

Не потребує особливого доведення й твердження про актуалізацію для молодого покоління цінностей, що пов'язані з матеріальним станом, соціальним статусом, кар'єрним розвитком. З огляду на це та враховуючи зміни у структурі якостей «цифрового покоління», і серед них — гіперактивність, емоційність, підвищену конфліктність, амбітність та ін., можемо

очікувати, що у трудових колективах і суспільстві в цілому буде зростати конкуренція на міжособистісному рівні; молоді (не)дорослі активніше та агресивніше боротимуться за місце під сонцем. Передбачаємо зростання конфліктності поколінь у складі сукупної робочої сили, у тому числі «цифрової» і «нецифрової» як наслідок розлому у цінностях, розширення поля незбігу ментальних схем особистісних і психофізіологічних якостей персоналу різних вікових груп. На цьому ґрунті будуть з'являтися та відтворюватися трудові конфлікти між представниками покоління Z і менеджментом різних рівнів.

Що ж стосується сімейних цінностей, то у структурі пріоритетів молодого покоління їм, ймовірно, буде належати дедалі менша роль. Як зазначено раніше, у молодих (не)дорослих порівняно з попередніми поколіннями ще більше загостриться конфлікт батьків і дітей.

Інші важливі моменти — усе більше підлітків нині виховуються у неповних сім'ях і сім'ях із мінімальною кількістю дітей. За таких поширених і довготривалих трендів для нового покоління, коли воно увійде у зрілий вік, психологічні проблеми створення своєї сім'ї будуть лише загострюватися. Над ними тяжітимуть психологічні травми неповних сімей, відсутність досвіду перебування у сім'ї, в якій багато дітей, що продукує егоцентризм. Наголосимо лише на такій обставині. Діти, які виростають в сім'ях, де вони були єдиним чадом, автоматично являють собою центр підвищеної уваги, вони звикають до свого статусу у молоді роки і в подальшому воліють, щоб оточення ставилось до них так, як і батьки. Маємо бути готовими до того, що з такими інфантильними егоцентричними настановами немало представників молодого покоління прямує у самостійне життя.

Маємо враховувати, що на соціально-трудові відносини значний вплив матиме такий соціально-психологічний тренд як *інфантилізація*. Остання означає, що деякі дорослі продовжують зберігати риси, притаманні людині у дитинстві. При цьому людина у дорослій життєдіяльності поводить себе як дитина, не усвідомлюючи цього. *Що це означає для сфери праці?* За поширення феномену «інфантилізація» працівники будуть усе менше відповідальними, бракуватиме виконавської дисципліни. Водночас носії такої «доросло-дитячої» поведінки будуть постійно очікувати від керівників і співробітників схвальної оцінки своїх дій. Притаманний інфантильному поколінню егоцентризм і споживацьке ставлення до життя потенційно може породжувати неадекватні вимоги перед роботодавцем щодо винагороди за надані послуги праці.

Які нові явища і процеси з'являться у сфері безпосереднього докладання праці з приходом покоління Z? Яких нових рис набудуть соціально-трудові відносини, коли серед їхніх суб'єктів побільшає представників покоління Z? Відповіді на ці запитання маємо шукати спільно і цей пошук є домашнім завданням для тих, хто має пряме чи опосередковане відношення до роз-

будови соціально-трудових відносин нової (цифрової) економіки, насамперед для науковців, які є очільниками та представниками наукових шкіл трудовиків.

Симбіоз платформи «Праця 4.0» та «цифрового» покоління. Яким чином узгоджуються і в чому полярність компонент соціально-трудової платформи «Праця 4.0» та особливостей покоління Z?

Звернімо увагу на дотичність і суперечливість двох зазначених феноменів через призму зовнішніх умов розвитку та компонент моделі «Праця 4.0», детальний аналіз прояву яких викладено у працях авторів цієї статті [20—22].

Базова паралель, що окреслює співвідношення платформи «Праця 4.0» та покоління Z, — соціально-трудова профіль працівника цифрової економіки першої половини XXI століття, який формується під впливом зовнішніх умов демографічного, глобалізаційного, організаційного та технологічного характеру.

З-поміж загальносвітових *трендів демографічного характеру*, які відображено в попередніх дослідженнях [19—22], зробимо акцент на тому, що соціально-трудова зріз сукупного працівника нової (цифрової) економіки першої половини XXI століття формується під впливом таких зрушень як зменшення частки молодих вікових груп; підвищення середнього віку працюючих («срібне» населення «срібної» економіки і суспільства); зниження частки працюючих, які перебувають у працездатному віці, підвищення у складі зайнятих у суспільному виробництві працюючих пенсіонерів.

Слід наголосити, що постаріння населення — провідна складова нижніх і майбутніх масштабних демографічних змін — відбувається як «знизу», так і «згори». Йдеться про старіння населення як симбіоз скорочення народжуваності та збільшення тривалості життя.

Із зазначеного можна висувати гіпотезу щодо протиріччя у взаємодії платформи «Праця 4.0» у частині демографічної її компоненти та покоління Z. У складі робочої сили (економічно активного населення) представництво покоління Z щороку буде збільшуватися. Водночас відносна частка молодих вікових груп у складі робочої сили не матиме динаміки зростання передовсім через зниження народжуваності та збільшення зайнятості населення старших (пенсійних) вікових груп.

З огляду на прогнозовані демографічні тренди маємо констатувати, що у найближчій перспективі покоління Z, яке має зазвичай високий рівень освіти, схильність до ризикових професійних рішень, володіє новим, «мережевим» типом мислення, у найближчій перспективі не визначатиме «портрет» сукупного працівника нової (цифрової) економіки.

За означеної вище структури сукупної робочої сили, яка згодом набуватиме усе більше «срібних» ознак, спостерігатимемо загострення проблеми адаптації значної частки економічно активного населення до зміню-

ваних умов життєдіяльності. Звернімо увагу на такі дані. У середині минулого століття на період активного життя одного покоління припадала одна зміна технологічних укладів і дві-три зміни поколінь техніки. За наявними прогнозами, у середині XXI століття у період активної трудової діяльності людині доведеться мати справу з двома технологічними укладами і трьома-чотирма поколіннями техніки. Уже цих даних цілком достатньо, аби переконатися у відсутності альтернативи постійній адаптації до змінюваних умов життєдіяльності усіх категорій і представників сукупної робочої сили. Можна передбачити, що потенціал адаптації буде на стороні покоління Z.

Водночас принципово важливим є таке: в умовах постаріння робочої сили, збільшення у складі працюючих представників старших вікових груп, продуктивність праці яких є потенційно нижчою, та посилення відмінностей у володінні цифровими компетентностями, можна прогнозувати набуття поколінням Z незаперечних конкурентних переваг щодо індивідуальної продуктивності.

У контексті нового формату глобалізації світової економіки передусім наголосимо на подіях, явищах і процесах, що уособлюють так зване *друге роз'єднання та найбільшою мірою корелюють із особливостями покоління Z*, а саме:

- створення та масове впровадження інформаційно-комунікаційних технологій;
- спрощення способів передавання та зниження вартості переміщення інформації, ноу-хау;
- переміщення робочих місць виробництва за можливості контролю за адміністративно-господарською діяльністю, дистанційної координації, відеозв'язку тощо.

Природна схильність покоління Z до інформаційно-комунікаційних технологій та скоріше позитивне, аніж негативне сприйняття представниками цього покоління практики переміщення робочих місць за межі країни дає можливість ефективного здійснення адміністративно-господарської діяльності у віддаленому режимі.

Для третього етапу майбутньої глобалізації, як наголошено у попередніх публікаціях авторів статті [19—22], будуть характерними дві альтернативи переміщення людей — дистанційна занятість і дистанційна робототехніка. «Третє роз'єднання» стане реальним проявом віртуалізації процесу праці, його відділення від працівників. Така віртуальна імміграція (вона ж дистанційна зайнятість) спроможна кардинально розширити список робочих місць, відкритих для міжнародної конкуренції. Можна передбачити, що *активними суб'єктами такого конкурентного середовища стануть саме представники покоління Z, витісняючи працівників старшого віку.*

Сконцентруємо увагу на наслідках розбудови та функціонування «Індустрії 4.0» для сфери праці в контексті нових можливостей та викликів для покоління Z. Основними з них, як випливає з попередніх досліджень авторів, які корелюють із висновками багатьох іноземних і вітчизняних учених, є урізноманітнення форм зайнятості, домінування її атипових форм над типовими, нестандартних — над стандартними; зростання диференціації робочої сили за рівнем професійної підготовки та рівнем компетентностей; підвищення вимог до професійної підготовки, особистісних якостей і здатностей зайнятих у новій економіці; карколомні зміни у характері та організації праці; нові передумови і можливості комунікацій, діалогу та співробітництва; посилення контролю за процесом праці, у тому числі віддаленого; підвищення інтенсивності праці у більшості видів трудової діяльності; скорочення життєвого циклу використання набутих знань і актуалізація їх оновлення та прирощення; нові компетентності (здатності, навички).

Статусу критично важливих для економічно активної людини за становлення платформ «Індустрія 4.0» і «Праця 4.0» набувають такі компетентності:

- готовність і здатність до самонавчання, перенавчання та неперервної освіти;
- готовність до змін і прагнення до нового;
- здатність адаптуватися до постійно змінюваних умов життєдіяльності;
- уміння працювати в команді;
- готовність до професійної мобільності;
- здатність до розумного та відповідального ризику;
- спроможність до критичного мислення;
- уміння та готовність працювати віддалено;
- уміння працювати з великою кількістю даних;
- уміння формулювати та усвідомлювати достеменні цінності трудового життя.

Серйозним викликом для покоління Z стане трансформація багатьох видів трудової діяльності із розряду складних і надскладних у спрощені та прості. Йдеться про так зване *вихолощення економіки* — феномен, до якого автори привертали увагу у попередніх публікаціях [19, 21, 22].

Натомість усі ті карколомні зміни у професійно-кваліфікаційній структурі зайнятих, якими супроводжується становлення та розвиток платформи «Праця 4.0», безпосередньо узгоджуються з особливостями покоління Z. Це стосується таких трендів у царині професійно-кваліфікаційної структури робочої сили цифрової економіки:

- поява нових видів трудової діяльності і, відповідно, професій, яких ще вчора взагалі не було у штатних розписах організацій, а сьогодні вони стають масовими з огляду на зміни у суспільному поділі праці, урізноманітнення економічної і трудової діяльності;

- інтенсивне наповнення як нових, так і традиційних професій новими змістовними характеристиками (трудовими навичками).

Важливою внутрішньою характеристикою платформи «Праця 4.0» є кардинальні зрушення у **формах, видах зайнятості та трудових відносинах зайнятих в економіці**.

Результати виконаних авторами досліджень дають підстави виокремити ряд взаємопов'язаних процесів, які відбулись у вітчизняній та світовій практиці за останні 10—15 років і набувають ширших масштабів, інтенсивності й змінюють зайнятість та усталені параметри ринку праці. Розмежуємо їх за полярними векторами прояву щодо *особливостей покоління Z*. Односпрямованими трендами слід вважати поширення нових, нестандартних форм зайнятості й атипових моделей організації робочого часу; підвищення гнучкості ринку праці, яка стосується всіх його параметрів — попиту, пропонування, ціни послуг із праці. Напевно, неприйнятним для покоління Z є посилення диференціації сегментів ринку праці, у якому примхливо уживаються елементи доіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної епох, та посилення тренду, коли істотна частина робіт з високою і надвисокою складністю використовуються з такою ж частотою робіт із низькою і наднизькою складністю.

Варто підкреслити, що ще зовсім недавно у дослідженнях в царині ринку праці, зайнятості та соціально-трудової сфери в цілому нестандартні форми зайнятості, у тому числі дистанційна робота, аутсорсинг персоналу, неповний робочий час, інші гнучкі форми зайнятості розглядалися переважно як відхилення, аномалія, атиповість із відтінком негативу. Маємо усвідомити, що вчорашня типовість і нинішня атиповість, колишня стандартність і нинішня нестандартність як і багато-багато іншого за умов цифрової економіки *помінялися місцями і цілком природно сприймаються представниками покоління Z*.

Кардинальні зміни у процесах, змісті, організації праці, в управлінні персоналом в цілому як змістова компонента моделі «Праця 4.0» працюють здебільшого *на користь покоління Z*. В епоху цифровізації людина працюючи у процесі праці постає як носій нових компетентностей, а її діяльність здійснюється в інших, відмінних від дотеперішніх координатах — мобільності, автономності, самовідповідальності, прозорості, мережевого контролю. Водночас суттєво трансформуються цінності трудового життя.

Оскільки процес праці набуває мережевого характеру з обов'язковим використанням інформаційно-комунікаційних технологій, а взаємодія роботодавця з працівниками усе більше набуває віртуальних, нетрадиційних, у тому числі дистанційних форм, правомірно говорити про трансформацію традиційних форм і методів організації праці в якісно нову реальність — **цифрову організацію праці**, яку органічно *сприймають представники покоління Z* як доцільну, раціональну та ефективну.

Цифровій організації праці притаманні атрибути, які цілком і повністю вписуються в образ покоління Z:

- розробка і запровадження мережевих форм поділу та кооперації праці;
- проектування трудових процесів на основі цифрових технологій;
- формування та реалізація проєктів трудової мобільності;
- введення адекватних умовам цифрової економіки форм навчання та підвищення кваліфікації з метою формування нового типу креативних працівників;
- запровадження системи матеріальної та нематеріальної мотивації, що враховує умови цифровізації та цифрової економіки в цілому.

Молоді (не)дорослі у пошуку нових трудових стратегій: дауншифтинг. Результати виконаного дослідження переконують у тому, що феномен дауншифтингу усе більше набуває популярності серед представників покоління Z, а з ним і філософія відмови від безмежного споживання, демонстрації свого високого статусу та ін.

Дедалі більше представників різних поколінь віддають перевагу розміреній життєдіяльності, можливості повноцінно прожити кожний день, а не лише по вихідних і під час відпустки. До цієї когорти людей тяжіють переважно молоді (не)дорослі покоління Z.

Явище, що дістало назву дауншифтингу, інтенсивно розвивається з 1990-х років. З англійської мови термін можна перекласти як «зміщення вниз». Дослівно запозичений з автомобільної лексики термін «дауншифтинг» означає «переключення автомобільної коробки передач на меншу швидкість».

Вважають, що перші згадування про дауншифтинг як соціально-трудове явище, як відмова від стресової роботи на користь спокою та власного задоволення з'явилися у книзі Е. Солтмен «Дауншифтинг: досягнення нового успіху на пониженій передачі», виданій у США 1990 року.

Поява та поширення феномену дауншифтингу серед молоді є наслідком різних причин, які не можна звести до одного знаменника. Звернімо увагу на деякі. Перш за все маємо зазначити, що інституційні зміни в бізнесових структурах, організаційна перебудова компаній суттєво обмежили можливості традиційної вертикальної кар'єри для персоналу в цілому й особливо молодих (не)дорослих. Далі, процес глобалізації, крос-культурні зрушення, зміни в мотиваційних настановах демонструють умовність успіху, що пов'язаний із трудовою кар'єрою. Водночас інтенсивні переміщення жителів із центральних мегаполісів на периферію й за їхні межі дали змогу усвідомити, що є й інші «блага цивілізації», аніж ті, до яких звикало людство упродовж багатьох десятиліть, а то й століть. Так, поширення фрилансу справило свій вплив на усвідомлення можливості жити за іншими стратегіями суспільного буття.

Узагальнено і дещо спрощуючи можна стверджувати, що дауншифтинг — це постмодернізм в дії, одна з сучасних тенденцій реалізації стра-

тегій професійного та особистісного розвитку економічно активного населення.

Звернення авторів статті до проблематики дауншифтингу не випадкове, оскільки нині багато молодих (не)дорослих, на чому наголошено вище, прагнуть реалізувати життєву стратегію дауншифтингу. Наявні соціологічні дослідження засвідчують, що чимало представників покоління Z, які ще не вийшли на ринок праці, є ідеологічними прибічниками дауншифтингу.

Поширення ідеології дауншифтингу демонструє становлення вже у недалекому майбутньому багатомірного соціального простору, обмеженість дотеперішніх уявлень про соціально-трудова динаміку розвитку, які ще вчора розглядалися як аксіоматичні. Автори статті свідомі того, що дауншифтинг у найближчі роки не стане життєвою стратегією більшості. Втім, не можемо нехтувати зародженням нового життєвого сценарію на платформі «Праця 4.0» та у цифровому суспільстві, тому маємо докласти зусиль до дослідження цього феномену та пошуку відповідей на запитання, пов'язані з використанням ресурсів праці молодих (не)дорослих, можливостями їх самореалізації та самовираження.

За індустріальної доби професійні та життєві стратегії розвитку мали чіткий, правильний вектор, який можна сформулювати як «вперед і вгору». Усі інші стратегії розглядалися як аномалії, відхилення, невідповідність генеральній лінії. Нові умови життєдіяльності людини у XXI ст. є такими, що заперечують багато колишніх кар'єрних стратегій і, зокрема, чи не обов'язкове просування по службі на вищій щаблі. Є підстави стверджувати, що епоха професійного і життєвого розвитку за побудови стратегій «вперед і вгору» вже скоро закінчиться.

Дауншифтинг на практиці — свідома відмова від звичних тепер, стереотипних життєвих стратегій. Відомий американський соціолог і політолог Р. Інглхарт (Inglhart R.) ще наприкінці 1990-х років наголошував, що в міру розбудови постматеріального суспільства відбувається трансформація цінностей членів соціуму, складовою якої є дрейф від матеріалістичних цінностей (матеріального добробуту, фізичної безпеки) до постіндустріальних. Причиною цього вважається те, що технологічний та економічний розвиток дає можливість менше уваги приділяти екзистенціальним потребам, а «місце економічних досягнень як вищого пріоритету в суспільстві постмодернізму займає усе більше акцентування якості життя» [40, с. 6]. Складовою останнього, на думку Р. Інглхарда, є формування нових потреб індивідуального вибору життєвих траєкторій та індивідуального самовираження.

Людина, яка сповідує ідеологію дауншифтингу, перебуває на позиції обстоювання багатомірності соціального простору, примату нетрадиційних траєкторій розвитку особистості, за яких можна відкрити нові можливості прожити щасливе життя.

Дауншифтинг не можна звести до певних нормованих, чітких форм професійних і життєвих стратегій, оскільки вони еволюціонують, набуваючи нових рис і форм прояву. Серед поширених його сучасних форм виокремимо такі як відмова від настанови на вертикальне кар'єрне зростання заради сім'ї, турботи про батьків і дітей; надання переваги не традиційній кар'єрі, а пошуку роботи-хобі; переїзд в іншу місцевість, у тому числі сільську, або в країну з іншими крос-культурними цінностями; прагнення змінити умови життєдіяльності та жити без «благ цивілізації» (екологічний дауншифтинг); пошук власного життєвого поступу.

Дауншифтинг як життєва стратегія, спосіб життя визначає й поведінку людини на ринку праці. При цьому важливим є розуміння першопричин зародження ідеології, якої дотримуються дауншифтери. В узагальненому трактуванні цей феномен пов'язаний як із соціально-економічними умовами нової цифрової економіки (розвиток малих організаційно-управлінських форм господарювання і відповідних структур, у яких значно меншими є можливості вертикальної кар'єри; надшвидкі структурні реформи в організаціях, за яких рух уперед по кар'єрних щаблях обмежений), так і карколомними змінами у ментальних схемах сучасної людини, і в першу чергу молодой, відмовою людини цифрової епохи (і не лише цифрової) від стереотипних життєвих сценаріїв. Від дотеперішніх, класичних, життєвих сценаріїв, які орієнтовані на рух «вперед і вгору», цифрове суспільство дрейфує до різновекторних сценаріїв, прагне опанувати інші траєкторії людського розвитку, нову палітру життєвих цінностей.

Автори статті не ставлять за мету дослідити особливості трудової діяльності сучасних дауншифтерів, оскільки це не вписується у конструкт та основний лейтмотив нашого дослідження. Хочемо привернути увагу фахівців-практиків до необхідності враховувати ціннісні орієнтації дауншифтерів, формувати кадрову політику з огляду на професійні і життєві стратегії цієї категорії працюючих.

Визнаючи, що дауншифтинг, скоріше за все, ще не скоро буде основним життєвим сценарієм для більшості молодих (не)дорослих, вважаємо, що і теоретики, і практики не можуть, і не мають права, ігнорувати нову соціальну реальність, не усвідомлювати багатомірність сучасного соціального простору та умовність дотеперішніх постулатів життєдіяльності людини в умовах, коли майбутнє вже настало. Ключовою рисою людей, які дотримуються ідеології дауншифтингу (а серед покоління Z, за нашою оцінкою, їх буде усе більше), є сповідування інших, нетрадиційних, поглядів на зміст і структуру ціннісних орієнтацій, серед яких матеріальний, кар'єрний, статусний успіх не домінують.

Згідно з дослідженням К. Гамільтона (Hamilton C.) і К. Брейкспіра (Breakspear C.), існують такі основні причини, які спонукають людей «жити на понижений передачі»:

- бажання мати збалансованіше життя;
- відсутність балансу (узгодженості) між особистими цінностями і цінностями робочих місць;
- прагнення до самореалізації;
- проблеми зі здоров'ям.

Водночас більшість респондентів, опитаних цими дослідниками, за-свідчили, що їхнє рішення змінити професійні і кар'єрні стратегії, спростити та наповнити новими цінностями життя, продиктовано поєднанням згаданих вище причин і появою суб'єктивного відчуття втрати контролю над своїм повсякденним життям [41, с. 295].

За даними численних досліджень, виконаних переважно у країнах далекого зарубіжжя, пошук нової, нетрадиційної, некар'єрної траєкторії професійної та особистісної реалізації, прагнення знайти відповіді на фундаментальні питання людського буття реалізують індивіди, які мали попередній досвід (і не завжди невдалий) професійної діяльності. Сталою тенденцією є збільшення серед таких осіб представників молодих вікових груп, у тому числі тих, хто належить до покоління Z.

За нашими оцінками та прогнозами, серед покоління Z вже нині не менш як 20 % тих, хто сповідує (свідомо чи несвідомо) ідейні засади дауншифтингу. Це означає, що проблематика професійних і життєвих стратегій представників покоління Z уже сьогодні має посісти чільне місце у планах теоретико-прикладних досліджень різних наукових шкіл — економічного, соціологічного, психологічного, політичного та низки інших спрямувань.

Не можна не акцентувати увагу й на тому, що дауншифтинг як феномен, як філософія суспільного буття, буде постійно еволюціонувати. Нині йдеться не про елементарну втечу від буденної роботи: усе більше представників різних поколінь стають обережнішими у запереченні кар'єрного просування. Очевидно, що традиційне трудове життя можливе і після дауншифтингу.

Привертаємо увагу і до такого загальносвітового тренду у цій царині: поширене в суспільній свідомості уявлення про дауншифтинг як засіб покращити життя за межами роботи (шляхом відмови від неї) трансформується в інше — переконання, що дауншифтинг дає змогу покращити очікування від роботи, яка може бути керованішою і привабливішою [42, с. 304].

Завершуючи розгляд проблематики дауншифтингу, зробимо деякі узагальнення. Справедливо стверджувати, що дауншифтинг не міг отримати розвитку в індустріальну добу, для якої характерним є домінування стандартних форм зайнятості, одномірність соціально-трудоного простору, реалізація трудової активності у великих колективах, вертикально спрямовані життєві стратегії — «вперед і вгору» кар'єрними щаблями.

Сучасна постіндустріальна доба, у якій організації тяжіють до нових горизонтально-мережевих структур, постійних змін, гібридних форм функціонування, атипових, нестандартних форм зайнятості, суттєво обмежує можливості традиційної вертикальної кар'єри для персоналу. Але для цієї доби характерним є дрейф до реалізації нестандартних стратегій професійного та особистісного розвитку. Можна передбачити, що розширення соціальної бази дауншифтингу буде відбуватися паралельно зі збільшенням масштабів нестандартної зайнятості, збереженням і поширенням мозаїчності.

Представники покоління Z, які сповідують філософію дауншифтингу, своєю життєвою позицією демонструють, що соціальна реальність і соціальна динаміка можуть бути іншими, не аксіоматичними, без гонитви за соціальним статусом і кар'єрним зростанням. Дауншифтери здійснюють свідомий морально-духовний вибір між роботою заради матеріального достатку і роботою заради задоволення та можливістю бути самим собою. На відміну від інших людей, дауншифтери значно менше уваги приділяють матеріальним статкам і значно більше — можливості бути самим собою, фізично, морально, духовно здоровим, щасливим «тут і тепер».

Є всі підстави стверджувати, що дауншифтинг у прикладному, практичному вимірі — це реалізація свободи індивідуального вибору життєвих сценаріїв та індивідуального самовираження.

До проблеми індивідуалізації представників соціуму, зокрема покоління Z. Сучасну філософію суперечливої взаємодії покоління Z і платформи «Праця 4.0» не зможемо опанувати поза розглядом такого феномену сучасності як індивідуалізація особистостей і формування індивідуалізованого суспільства.

Як впливає з попередніх досліджень авторів [43, 44], означені вище феномени сучасності є глобальними трендами, які за глибиною і масштабами соціальних трансформацій претендують на статус загальноцивілізаційних.

Сучасна персоніфікована, індивідуалізована особистість дедалі менше, як зазначено, ідентифікується з певними соціальними групами та є все більш самостійною, самотутньою в поведінці, мисленні, способі життя. Автономізація, індивідуалізація особистості безпосередньо пов'язані з такими феноменами та життєвими характеристиками, як суверенізація, зростання свободи, незалежність, самодостатність, самовідповідальність.

Безумовним плюсом індивідуалізації є зростання свободи, послаблення соціального контролю, уникнення жорстких групових нормативів поведінки, вища загальна інноваційність поведінки. Утвердження нової, індивідуалізованої особистості не могло не вплинути на зміст взаємин у системі «людина — суспільство». Так, коли на авансцену виходить індивідуалізована, персоніфікована особистість, саме остання утверджується на голов-

ну роль замість племені, групи, нації. Водночас наголошуємо на тому, що суспільне життя за умов індивідуалізації особистості наповнене не тільки можливостями самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості, а й суперечностями, парадоксами, неочікуваними наслідками, асиметріями, які оточують «індивідуалів».

За наявного позитиву, досягнутого людством на шляху завоювання свобод, автономізації й індивідуалізації людини, не можемо не зважати на потенційні та реальні втрати для конкретної людини і суспільства загалом від надмірного розриву зв'язків між членами соціуму, соціальними інститутами. За всіх свобод, досягнутих соціумом за тривалий період, має залишатися широкий соціальний простір, за межі якого виходити недоцільно, оскільки це неминуче зашкодить людському і соціальному розвитку. Маємо сприймати за аксіому, що існує чимало проблем, які можна розв'язати лише за колективної взаємодії, використання потенціалу спільних інтересів і спільних дій.

Метаморфози зі статусом людини праці, які інтенсифікувалися в останні два-три десятиліття та відбуваються далі, можна інтерпретувати як одночасний рух і суперечливе поєднання, взаємодію двох форм індивідуалізації. Одну з них можна розглядати як «позитивний» індивідуалізм, пов'язаний зі зростанням самостійності, незалежності, можливістю більшої самореалізації особистості. Другий, «негативний», пов'язаний із утратою зв'язків з колективом, на які ще вчора людина покладала надії, з браком підтримки з боку колективу чи іншого інституту та з виявом низки інших негативних наслідків. Так, Робер Кастель (Kastel' R.) з цього приводу зазначає: ««Негативним» такий індивідуалізм є тому, що він визначається в термінах нестачі: браку поваги, безпеки, гарантування благ, стійких зв'язків...» [45, с. 543].

«Негативний», надмірний індивідуалізм — це одна з аномалій сучасного життя, на що звертають увагу чимало авторитетних дослідників, акцентуючи увагу на тому, що особисте і суспільне, свобода і соціалізація не є абсолютними явищами, вони потребують узгодженого, діалектичного розвитку.

Чи не основне запитання, яке виникає у зв'язку з вищевикладеним, є таким: реально чи не реально задіяти такі ментальні схеми та форми соціальної організації, такі управлінські технології, які б забезпечили реальне поєднання, узгодження індивідуалізму і колективізму; автономізації та солідарності; індивідуальних і суспільних інтересів. Іншими словами, чи реально подолати «негативний», «нездоровий» індивідуалізм.

Упевнені, що за умов використання наукового знання, подолання стереотипів економічного мислення, крайніх та односторонніх підходів проблема оптимізації індивідуального і колективного, індивідуальних і суспільних інтересів може бути вирішена.

Але це потребує активізації наукового пошуку та задіяння на практиці нових ментальних схем, інструментів, механізмів, урешті-решт «дорожньої карти» заповнення суспільного вакууму, що виникає за поширення «негативного» індивідуалізму, носіями якого усе більше стають у першу чергу молоді і середні покоління, передусім покоління Z.

Висновки. Багатовекторні та неоднозначні тенденції розвитку соціально-трудової сфери в епоху цифровізації стали логічним наслідком низки взаємопов'язаних і взаємообумовлених техніко-технологічних, демографічних, глобалізаційних, організаційно-управлінських трансформацій.

Потужним імпульсом переформатування соціально-трудового середовища є «Індустрія 4.0» як новий техніко-технологічний, господарський уклад періоду Четвертої промислової революції, що продукує становлення соціально-трудової платформи «Праця 4.0». За умов сьогодення для людей різних поколінь створюються як нові можливості розвитку і використання трудового потенціалу, так і нові виклики щодо їхньої адаптації до умов сьогодення та реалізації життєвих цінностей.

Глобальна тенденція до зниження трудомісткості суспільного виробництва, яка буде лише посилюватися за масового впровадження техніко-технологічних новацій Четвертої промислової революції, отже, стійкий тренд до скорочення попиту на працю, слід розглядати як один із основних викликів, що постають перед економічно активним населенням в цілому і поколінням Z зокрема.

Попри оптимістичні прогнози й оцінки щодо некритичного впливу інновацій «Індустрії 4.0» на сферу праці та зайнятості, автори статті дотримуються інших поглядів. Для нас очевидним є те, що майбутньому ринку праці не знадобиться наявна і перспективна кількість охочих бути зайнятими у суспільному виробництві. При цьому у сфері праці усе більше буде спостерігатися парадоксальна ситуація, коли *високий рівень безробіття буде уживатися з дефіцитом кадрів у певних сферах економічної діяльності.*

Попри це, як дотепер, так і в майбутньому, головною продуктивною силою залишатиметься людина праці, яка створює нове покоління техніки, забезпечує її використання, охоплює «полум'ям праці» усе суспільне виробництво. Висококваліфікована праця у більшості сфер економічної діяльності, а особливо у найбільш проривних, прогресивних, буде існувати і за низки негативних трендів, описаних вище. Передбачаємо, що у багатьох, якщо не у більшості сфер економічної діяльності, необхідні будуть кадри, спроможні вирішувати складні завдання, продукувати та впроваджувати новітні бізнес-процеси, бути інноваторами в усіх сферах суспільного буття. Маємо переконання, що конкуренція за креативні, творчі, висококваліфіковані ресурси праці буде зберігатися, а то й посилюватися, і молоді (не) дорослі мають скористатися шансом зайняти свою нішу на ринку інтелектуальної, інноваційної праці.

За такого сценарію розвитку світу праці та зайнятості представникам різних поколінь, а покоління *Z* особливо, вже нині варто мати чітке уявлення про те, які нові вимоги будуть поставати перед зайнятими у суспільному виробництві. За нашим концептом, збережеться попит на працівників не вузького, а багатопрофільного спрямування, здатних змінювати спеціалізацію діяльності, готових навчатися і перенавчатися з метою постійного удосконалення своїх компетентностей і можливостей. Цінувати роботодавці будуть працівників, які зможуть продемонструвати високі результати за короткий проміжок часу, швидко адаптуватися до змін. У розвиток попередніх досліджень трансформації світу праці і зайнятості та формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0» автори статті здійснили розвідки нових можливостей і викликів, які чекають на представників покоління *Z*.

Теорія поколінь, на нашу думку, належним чином не оцінена, а її прикладне значення могло б бути набагато більшим. Цілком очевидно, що не знаючи головних психофізіологічних, ментальних особливостей сучасних школярів і студентів, політиком, фахівці не можуть запропонувати суспільству дієву програму заходів з їхнього навчання, виховання і соціалізації; не маючи повного портрету молодих (не)дорослих, які виходять на ринок праці, ці ж суб'єкти не в змозі запропонувати роботодавцям ефективну програму дій з їхнього добору, розвитку, мотивації, забезпечення умов гідної праці, підвищення ефективності праці.

Теорію поколінь і прикладні засади її використання автори статті пропонують розглядати як *HR-інструмент*, який має наповнити новим змістом кадрову політику в цифрову епоху. Це дослідження переконує в архіважливості для роботодавців, менеджменту всіх рівнів мати чітке уявлення про зв'язок між місією компанії та цінностями поколінь, представники яких утворюють її кадрове ядро.

В умовах, коли представники покоління *Z* в основній масі лише на підході до ринку праці, важливо не втратити час, не згаяти можливість підготуватися до роботи з молодими (не)дорослими, розробити методи, інструменти впливу на ціннісні орієнтації цих представників для формування організаційної культури компанії, орієнтованої на стійкий розвиток.

Виконане дослідження спрямоване авторами на подолання обмеженості наявних публікацій, у яких не знайшов належного відображення, з одного боку, симбіоз нової соціально-трудової реальності, яку, за нашим баченням, можна подати як модель «Праця 4.0», і життєвих настанов та ціннісних орієнтацій, які формують соціально-трудовий профіль представників покоління *Z*, а з другого — їх відповідність, узгодженість, наявність симетрій розвитку згаданих феноменів сьогодення.

Як впливає з результатів дослідження, платформа «Праця 4.0» висуває нові вимоги до усіх представників сукупної робочої сили і насам-

перед — до молодих (не)дорослих, які мають посісти своє місце на ринку праці, сформувані та реалізувати власну трудову стратегію. Для того, щоб вписатися у вимоги платформи «Праця 4.0», молодий мережевий працівник будь-якої професії має бути інтелектуально розвинутим, відповідальним, самостійним, здатним працювати в команді (проекті), готовим до змін, володіти професійними компетентностями, що іманентні вимогам нової (цифрової) економіки.

Реалії є такими, що платформа «Праця 4.0» відкриває перед молодими (не)дорослими не лише нові можливості, простір для самовираження і самореалізації. Необхідно бути готовим до численних змін місця роботи, сфер трудової діяльності, а то й професійного спрямування. За таких умов однією з пріоритетних і життєво важливих настанов має стати настанова на безперервне навчання протягом життя.

У складній взаємодії двох феноменів сьогодення — платформи «Праця 4.0» і покоління Z — маємо бачити прояв різновекторних драйверів і констатувати, що молоді (не)дорослі *впевненіше, порівняно зі старшими поколіннями, почувають себе на означеній платформі*, швидше адаптуються до щоденних змін, які є не винятком, а нормою.

Нестандартність, атиповість, нестійкість на ниві соціально-трудового розвитку, яку представники старших поколінь розглядають як аномалію, відхилення від нормальності та сприймають часто-густо з осудом, в інтерпретації покоління Z має інші, переважно позитивні оцінки.

Від теорії поколінь маємо рухатися до практики управління людськими ресурсами загалом і управління персоналом із числа молодих (не)дорослих зокрема. Знання особистісних якостей, психофізіологічних особливостей представників покоління Z, їхніх мотиваційних настанов має слугувати передумовою формування нових кадрових стратегій, ефективних HR-технологій.

Цілком очевидно видається потреба у перебудові всіх складових системи управління персоналом організацій із урахуванням розширення присутності на робочих місцях персоналу «цифрового покоління». Можна передбачити, що більшість форм і методів добору, розвитку персоналу, матеріальної і нематеріальної мотивації, оцінювання результатів трудової діяльності, які нині домінують у практиці управління персоналом організацій, покоління Z буде сприймати (і вже сприймає) як архаїзм, як рудимент індустріальної доби.

Горизонт подальших наукових розвідок автори статті пов'язують із пошуком та науковою аргументацією інноваційних HR-технологій, які будуть працювати на усунення асиметрій у взаємодії покоління Z та платформи «Праця 4.0».

Об'єктивний аналіз змін, що відбуваються за становлення платформи «Праця 4.0» у контексті міжпоколінного аналізу, — це *перший крок на шляху*

ху до подолання небажаного розвитку подій на полі праці та зайнятості, створення передумов для підвищення соціальної якості. Маємо зробити усе можливе, щоб не проспати майбутнє, яке вже настало.

Насамкінець акцентуємо увагу потенційного читача на такому. Колесо соціально-економічних, соціально-трудова, соціокультурних змін у перших десятиліттях ХХІ ст. обертається усе швидше, але, образно кажучи, механіка його руху залишається до кінця не усвідомленою, прихованою. Таку ж образну паралель можемо провести і стосовно платформи «Праця 4.0» у контексті перебування на ній цифрового покоління. Чим більше ми занурюємося у складні лабіринти платформи «Праця 4.0», у суперечливий світ міжпоколінних змін, тим більше відкриваємо для себе неочевидні грані взаємодії досліджуваних інститутів. Для етапу, коли переживаємо кінець праці у класичному її розумінні, коли світ праці і зайнятості перевернувся, коли у цьому світі змінюється все або майже все, відкриття неочевидних і малодосліджених граней суспільного буття маємо сприймати як нормальність. Ненормальність — це коли має місце замовчування проблем та/або неусвідомлення їхньої природи та масштабів, коли відсутня реакція на виклики, як і бажання ставити перед собою вищу планку наукових досліджень.

Ця стаття є запрошенням до подальших дискусій та опанування нової філософії взаємозв'язку, взаємообумовленості і взаємодії двох суспільно значущих інститутів — соціально-трудова платформа «Праця 4.0» та «цифрового покоління» (покоління Z).

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдуин Р. Великая конвергенция: информационные технологии и новая глобализация / пер. с англ. О. Левченко; под науч. ред. А. Бельх. Москва: Дело, 2018. 416 с.
2. Дитон А. Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства / пер. с англ. А. Гуськова. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара: Фонд «Либеральная Миссия», 2016. 368 с.
3. Есть ли будущее у капитализма? Сб. статей И. Валлерстайна, Р. Коллинза, М. Манна, Г. Дерлугьяна, К. Калхуна / пер. с англ. под ред. Г. Дерлугьяна. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. 320 с.
4. Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С. Л. Лопатиной; под ред. М. А. Завадской, В. В. Косенко, А. А. Широкаковой; науч. ред. Э. Д. Панарин. Москва: Мысль, 2018. 347 с.
5. Мейсон П. Посткапитализм: путеводитель по нашему будущему. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. 416 с.
6. Миланович Б. Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2017. 336 с.
7. Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті / пер. з англ. Н. Палій. Київ: Наш Формат, 2016. 696 с.
8. Сакс Д. Цена цивилизации / пер. с англ. А. Калинина; под ред. В.Ю. Григорьевой. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. 352 с.

9. Стиглиц Дж. Великое разделение. Неравенство в обществе, или что делать оставшимся 99 % населения? / пер. с англ. Ф.А. Израилова. Москва: ЭКСМО, 2016. 480 с.
10. Стиглиц Дж.Е. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему. Москва: ЭКСМО, 2017. 512 с.
11. Уотсон Р. Будущее. 50 идей, о которых нужно знать / пер. с англ. Ш. Мартыновой. Москва: Фантом Пресс, 2014. 208 с.
12. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: Эксмо, 2017. 208 с.
13. Соціальний потенціал сталого розвитку: інноваційні механізми формування та використання: монографія / Амоша О.І., Новікова О.Ф., Антонюк В.П., Залознова Ю.С., Воловодова О.В.; за ред. О.Ф. Новікової; НАН України, Ін-т економіки промисловості. Донецьк, 2014. 477 с.
14. Розвиток соціально-трудової сфери України: теорія, практика, перспективи / За ред. І.Л. Петрової, В.В. Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2016. 327 с.
15. Інноваційна Україна 2020. Національна доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця, А.І. Даниленка, Е.М. Лібанової, А.А. Гриценка, О.В. Макарової, М.О. Кизима, І.Ю. Єгорова, І.В. Одотюка; НАН України. Київ, 2015. 336 с.
16. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку / За ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2016. 328 с.
17. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку / За ред. Д.Г. Лук'яненка, А.М. Поручника; КНЕУ. Київ, 2011. 703 с.
18. Нематеріальна економіка: управління формуванням і використанням інтелектуального капіталу / За ред. Л.С. Шевченко. Харків: Право, 2014. 401с.
19. Колот А.М., Герасименко О.О. Соціально-трудовий розвиток в ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 97—126. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.100>
20. Колот А.М. «Праця 4.0» як модель та платформа нової (цифрової) економіки. *Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку*: зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. 23—24 жовт. 2019 р. Київ, 2019. С. 13—28.
21. Колот А.М., Герасименко О.О. Концепт «Праця 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку. *Економіка та прогнозування*. 2020. № 1. С. 7—37.
22. Колот А.М., Герасименко О.О. Детермінанти формування соціально-трудової платформи «Праця 4.0». *Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка*. 2020. Вип. 15. С. 125—132.
23. Howe N., Strauss W. Generations: The history of America's future, 1584 to 2069. N.Y.: William Morrow and Co, 1991. 538 p.
24. Howe N., Strauss W. Millennials Rising: The Next Great Generation. N.Y.: Vintage Books, 2000. 432 p.
25. Зеленов Є.А. Цифрове покоління: ризики, переваги, засоби взаємодії. *Духовність особистості: методологія, теорія, практика*: зб. наук. пр. Северодонецьк, 2018. Вип. 5 (86). С. 67—82.
26. Mannheim K. The problem of generations. *Essays on the Sociology of Knowledge* / Ed. by P. Kecskemeti. London: Routledge, 1952. P. 276—322.
27. Pilcher J. Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy. *British Journal of Sociology*. 1994. Vol. 3 (45). P. 481—495.
28. Prensky M. Listen to the Natives. *Educational Leadership*. 2006. Vol. 63 (4). P. 8—13. URL: <http://www.learntechlib.org/p/98775/> (дата звернення: 07.04.2020)

29. Коростіль Л.А. Покоління Z: пошук способів педагогічної взаємодії. *Народна освіта*. 2018. Вип. 1. С. 82—88.
30. Бойко В.А. Паттерни покоління сучасного ринку праці: культурні детермінанти і структурна диференціація. *Вісник Одеського національного університету. Сер.: Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18, Вип. 3. С. 31—36.
31. Кашук К.М. Особливості управління співробітниками X, Y та Z поколінь. *Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки*. 2018. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2018_1_9 (дата звернення: 02.04.2020).
32. Воржакова Ю.П. Класифікація кадрових ризиків покоління Z. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2019. № 16. С. 234—241.
33. Vico Giambattista. Principi di una scienza nuova d'intorno alia comune natura delle nazioni. Naples, Mosca, 1725.
34. Condorcet. Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain, 1795.
35. Dynamics of Cohort and Generations Research / Becker H. (Ed.). Amsterdam: Thesis Publishers, 1992.
36. Dimock M. Defining generations: Where Millennials end and post-Millennials begin. Washington, DC: PEW Research Center. 2018. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/03/01/defining-generations-where-millennials-end-and-post-millennials-begin/> (дата звернення: 02.04.2020).
37. Радаев В. Миллениалы: Как меняется российское общество. Москва: Изд. дом Высш. шк. экон., 2019. 224 с.
38. Стілман Д., Стілман Й. Покоління Z на роботі / пер. з англ. І. Гоял. Харків: Фабула, 2019. 304 с.
39. Posnick-Goodwin S. Meet generation Z. URL: <https://www.cta.org/en/Professional-Development/Publications/2010/02/Educator-Feb-10/Meet-Generation-Z.aspx> (дата звернення: 08.04.2020).
40. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. *Политические исследования*. 1997. № 4. С. 6—23.
41. Hamilton C., Breakspear C. Getting a life: understanding the downshifting phenomenon in Australia. *Discussion Paper*. 2004. № 62. 44 p.
42. Cochman R.L. Leadership, downshifting and the experience of power in high education. Thesis Doctoral. Sheffield Hallam University, 2015 (Oct.). 306 p. URI: <http://shura.shu.ac.uk/id/eprint/19487> (дата звернення: 08.04.2020).
43. Колот А. Індивідуалізація особистості та формування індивідуалізованого суспільства як феномен сучасності: наслідки та уроки. *Україна: аспекти праці*. 2014. № 2. С. 3—10.
44. Колот А. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 1. С. 5—22.
45. Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / пер. с фр.; общ. ред. пер. Н.А. Шматко. СПб.: Алетейя, 2009. 574 с.

REFERENCES

1. Bolduin, R. (2018). *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*. A. Belykh (Ed.). Moscow: Publishing House "Delo" RANHiGS [in Russian].
2. Diton, A. (2016). *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality*. A. Gus'kova, (Trans.). Moscow: In-t Gaidar Publishing House: Liberal Mission Foundation [in Russian].

3. Vallerstajn, I., Kollinz, R., Mann, M., Derlug'jan, G., & Kalhun, K. (2015). *Does Capitalism Have a Future?* G. Derlug'jan (Trans.). Moscow: In-t Gaidar Publishing House [in Russian].
4. Inghart, R. (2018). *Cultural Evolution: How People's Motivations are Changing and How this is Changing the World*. S. Lopatina (Trans.). Moscow: Thought [in Russian].
5. Mejsen, P. (2016). *PostCapitalism. A Guide to Our Future*. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
6. Milanovich, B. (2017). *Global inequality: A new approach for the age of globalization*. D. Shestakov (Trans.). Moscow: In-t Gaidar Publishing House [in Russian].
7. Piketti, T. (2016). *Capital in the Twenty-First Century*. N. Palii (Trans.). Kyiv: Our Format [in Ukrainian].
8. Saks, D. (2012). *The Price of Civilization*. A. Kalinina (Trans.). Moscow: In-t Gaidar Publishing House [in Russian].
9. Stiglic, Dzh. (2016). *Great separation. Inequality in society, or what to do with the remaining 99 % of the population?* F.A. Israilova (Trans.). Moscow: JEKSMO [in Russian].
10. Stiglic, Dzh. (2017). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future*. Moscow: JEKSMO [in Russian].
11. Uotson, R. (2014). *50 Ideas You Really Need To Know*. Sh. Martynova (Trans.). Moscow: Fantom Press [in Russian].
12. Shvab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. Moscow: JEKSMO [in Russian].
13. Amosha, O.I., Novikova, O.F., Antoniuk, V.P., Zaloznova, Yu.S., & Volovodova O.V. (2014). *Social Potential of Sustainable Development: Innovative Mechanisms of Formation and Use*. O.F. Novikova (Ed.). NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. Donetsk [in Ukrainian].
14. Petrova, I.L., & Blyznyuk, V.V. (Eds.). (2016). *Social and labor area of Ukraine development: theory, practice, perspectives*. NAS of Ukraine; State Institution «Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine». Kyiv [in Ukrainian].
15. Heiets', V.M., Danylenko A.I., & Libanova E.M., et al. (Eds.). (2015). *Innovative Ukraine 2020. National Report*. NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
16. Libanova, E.M. (Eds.). (2016). *Human development in Ukraine. Innovative types of employment and prospects for their development*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
17. Luk'ianenko, D.H., Poruchnyk, A.M., Kolot, A.M., & Stoliarchuk, Ya.M. (2011). *Resources and models Global Development*. D.H. Luk'ianenko, A.M. Poruchnyk (Eds.). KNEU. Kyiv [in Ukrainian].
18. Shevchenko, L.S., Hrytsenko, O.A., Kamins'ka, T.M., Makukha, S.M., & Marchenko, O.S. (2014). *Intangible Economy: Intellectual Capital Formation and Use Management*. L.S. Shevchenko (Ed). Kharkiv: Right [in Ukrainian].
19. Kolot, A., & Herasymenko, O. (2019). Social and labor development in the XXI century: to the nature of global changes, new opportunities, limitations and challenges. *Demography and Social Economy*, 1 (35), 97-126. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.100> [in Ukrainian].
20. Kolot, A.M. (2019). Work 4.0 as model and platform for new (digital) economy. Proceedings from Employment and Revenue in the Digital Economy: Regulatory Mechanisms, Challenges and Dominants of Development '19: *International Scientific and Practical Conference (October 23-24, 2019)*, 13-28. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
21. Kolot, A., & Herasymenko, O. (2020). Labor 4.0 concept: theoretical-applicable principles of formation and development. *Economy and Forecasting*, 1, 7-29 [in Ukrainian].
22. Kolot, A., & Herasymenko, O. (2020). Determinants of formation of social and labor platform "Labor 4.0". *Bulletin of the Carpathian University. Avg. Economy*, 15, 125-132 [in Ukrainian].

23. Howe, N., & Strauss, W. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. New York: William Morrow and Co.
24. Howe, N., & Strauss W. (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. N.Y.: Vintage Books.
25. Zelenov, Ye.A. (2018). Digital generation: risks of, dignities, facilities of cooperation. *Spirituality of a Personality: Methodology, Theory and Practice*, 5 (86), 67-82 [in Ukrainian].
26. Mannheim, K. (1952). The problem of generations. *Essays on the Sociology of Knowledge*. Paul Kecskemeti (Ed.). London: Routledge, 276-322.
27. Pilcher, J. (1994). Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy. *British Journal of Sociology*, 3 (45), 481-495.
28. Prensky, M. (2006). Listen to the Natives. *Educational Leadership*, 63(4), 8-13. Retrieved from <http://www.learntechlib.org/p/98775/>
29. Korostil', L.A. (2018). Generation Z: Finding Ways of Pedagogical Interaction. *Public education*, 1, 82-88 [in Ukrainian].
30. Bojko, V.A. (2013). Patterns of generation at the modern market of labour: cultural determinants and structural differentiation. *Bulletin of the Odessa National University. Series: Sociology and Political sciences*, 18(3), 31-36 [in Ukrainian].
31. Kaschuk, K.M. (2018). Employee management features of X, Y and Z generations. *Economy. Management. Innovation. Series: Economic Sciences*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2018_1_9 [in Ukrainian].
32. Vorzhakova, Yu.P. (2019). Classification of personal risks generation Z. *Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"*, 16, 234-241 [in Ukrainian].
33. Giambattista, Vico (1725). *Principi di una scienza nuova d'intorno alia comune natura delle nazioni*. Naples. Mosca.
34. Condorcet (1795). *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*.
35. Becker, H. (Ed.). (1992). *Dynamics of Cohort and Generations Research*. Amsterdam: Thesis Publishers.
36. Dimock, M. (2018). *Defining generations: Where Millennials end and post-Millennials begin*. Washington, DC: PEW Research Center. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/03/01/defining-generations-where-millennials-end-and-post-millennials-begin/>
37. Radaev, Vadim (2019). *Millennials: How the Russian Society Changes*. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics [in Russian].
38. Stillman, Devid (2019). *Z @ Work*. I. Hoial (Trans.). Kharkiv: Publishing "Morning": "Fabula" [in Ukrainian].
39. Sherry Posnick-Goodwin (2010). *Meet generation Z*. Retrieved from <https://www.cta.org/en/Professional-Development/Publications/2010/02/Educator-Feb-10/Meet-Generation-Z.aspx>.
40. Inghart, R. (1997). Postmodernity: Changing Values and Changing Societies. *Policy: Political Studies*, 4, 6-23 [in Russian].
41. Hamilton, C., & Breakspear, C. (2004). Getting a life: understanding the downshifting phenomenon in Australia. *Discussion Paper*, 62.
42. Cochman, R.L. (2015). Leadership, downshifting and the experience of power in high education. Thesis. *Sheffield Hallam University*. Oct.
43. Kolot, A. (2014). Individualization of personality and formation of individualized society as a phenomenon of the present: implications and lessons to be learned. *Ukraine: Aspects of Work*, 2, 3-10 [in Ukrainian].
44. Kolot, A. (2014). Global Transformations of Individualised. Societies: Implications and Lessons to Be Learned. *The International Economic Policy*, 1, 5-22 [in Ukrainian].

45. Kastel, R. (2009). *The metamorphosis of the social question: A chronicle of wage labor*. N.A. Shmatko (Trans.). Sankt-Peterburg: Aleteija [in Russian].

Article submitted on 13.04.2020.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2020.

A.M. Kolot, ScD (Economics), Professor,
Vice rector in Charge of Research and Academic Affairs
SHEI "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"
Ukraine, 03057, Kyiv, Prospect Peremogy, 54/1
E-mail: kolot@kneu.edu.ua
ORCID 0000-0002-4393-9806

O.A. Herasymenko, PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor
Department of Innovation and Investment Management,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Ukraine, 03022, Kyiv, Vasylykivska Street, 90A
E-mail: gerasimenko_o_o@ukr.net
ORCID 0000-0002-1122-1189

GENERATION Z AND SOCIO-LABOR PLATFORM "WORK 4.0": INTERACTION IMPERATIVES

The study of the social and labor relations of the digital age within the context of the theory of generations and the applied aspects of its use at the present stage, without exaggeration, should lay new foundations for ensuring the sustainability of social and labor development and achieving a new, higher level of social quality on this basis. The lack of systematic, interdisciplinary studies of those facets and aspects that not only reflect, but also explain from a scientific standpoint, on the one hand, unidirectionality, and on the other — the contradiction of the interaction of two phenomena of the present - the social and labor platform "Labor 4.0" and "digital" Generation (Generation Z) confirms the relevance of the topic of the article.

The aim of the research is to increase scientific knowledge and to obtain additional arguments regarding the correspondence of the social and labor platform "Labor 4.0" to the possibilities of self-realization of the "digital" generation (generation Z), the coherence of the development of two socially significant institutions, which should contribute to the elaboration of a roadmap for social and labor development in interrelation with generational trends of the digital age in the future.

A fundamentally new result is the scientific argumentation of the interaction between the "digital" generation (generation Z) and the new social and labor reality, which by the author's concept is presented as a platform "Labor 4.0", — from the perspective of unidirectionality and contradiction of their development. The authors defend the belief that the platform "Labor 4.0", on the one hand, gives young people new opportunities, area for self-realization and self-expression, on the other hand — creates new challenges, limitations and threats. It has been proven that "Labor 4.0" is a more attractive and receptive institute for Generation Z than for representatives of other generations in the context of adapting to changes that are becoming a norm rather than exception in the new economy's coordinates.

The systematic and interdisciplinary approaches have become the methodological basis of scientific research. General scientific and special methods of scientific researches — theoretical generalization, induction and deduction, abstract-logical, historical and classification, comparative analysis, logical substantiation, hypothetical, — have been used in order to

give reasons for the answers to a number of questions put by the authors of the article before the scientists in the area of labor.

The basic principles of the theory of generations and scientific and applied aspects of its use in the practice of human resources management have been revealed in order to achieve the set goal. The features of the “digital” generation have been highlighted; the emphasis has been placed the personal, psychophysiological qualities of Generation Z representatives which are increasingly becoming a part of the total labor force. The variety of characteristics of the platform “Labor 4.0”, which give an idea regarding the new social and labor reality, has been substantiated and outlined. Preliminary investigations of new opportunities and challenges that await Generation Z representatives as a part of the total labor force the platform “Labor 4.0” in have been made.

Keywords: social and labor development, Labor Platform 4.0, Digital Generation (Generation Z), Downshifting, HR Strategies.

Cite: Uddin, J., Uddin, H., & Rahman, M. (2020). Association of women's occupation with actual and ideal number of children in Bangladesh: a case of role incompatibility. *Demography and social economy*, 2 (40), 139-154.

UDC 314.384

JEL CLASSIFICATION: J10, J13

UDDIN J., PhD, Department of Epidemiology
University of Alabama at Birmingham
Birmingham, AL 35233, USA
E-mail: jalal@uab.edu
ORCID 0000-0002-8337-3480

UDDIN H., MS, Department of Sociology
East West University
Aftabnagar, Dhaka-1212, Bangladesh
E-mail: helal@ewubd.edu
ORCID 0000-0002-0767-3174

RAHMAN M., MS, Department of Sociology
University of Dhaka
Dhaka-1000, Bangladesh
E-mail: mostafizur.r@hotmail.com
ORCID 0000-0001-9354-5613

ASSOCIATION OF WOMEN'S OCCUPATION WITH ACTUAL AND IDEAL NUMBER OF CHILDREN IN BANGLADESH: A CASE OF ROLE INCOMPATIBILITY

Most of the studies that focused on women's employment and fertility documented an inverse association between women's labor force participation and fertility, mostly in the context of developed countries. However, it remains unclear whether a similar association exists in lower-income and pro-natalist countries, where the cost of childcare is relatively cheaper. Given this gap in the literature, this study examines the associations of women's occupation with two outcomes of fertility-related behaviors — actual and ideal number of children in Bangladesh. The study used the 2014 Demographic and Health Survey (DHS) of Bangladesh. The analysis included 14,318 married women aged 18 years or older. Logistic regression

models were used to assess the associations of women's occupation with the actual and ideal number of children. In general, women's labor force participation is inversely associated with the actual and ideal number of children in Bangladesh. Compared to non-working women, women in the pro-fessional/skilled sector were more likely to have 2 or fewer living children (OR=1.35; 95 % CI=1.16-1.58) and 2 or fewer ideal number of children (OR=1.51; 95 % CI: 1.21-1.88) in the fully adjusted model. Further, the association significantly varies by the levels of exposure to mass media such that women in the professional/skilled sector have a higher probability of having 2 or fewer living children at the higher levels of mass media exposure. The findings have implications for the social and population policies of Bangladesh. Policymakers can promote income-generating activities and encourage women's participation in economic spheres, which have the potential to lower the fertility and control population growth at the national level.

Keywords: *women's occupation, actual and ideal number of children, role incompatibility, mass media.*

Introduction. Bangladesh is the seventh most populous country in the world, with a population of about 168.1 million [1]. Bangladesh has received considerable attention in the recent development literature as a surprising country for its spectacular improvements in population and social development sector among low-income countries with a similar level of per capita income [2, 3]. Much of this attention is due to its rapid demographic transitions over the last four decades. The total fertility rate rapidly declined - from about seven births per woman in the 1970s to near replacement level fertility in 2017 (TFR=2.3) [4].

Bangladesh has been implementing various policies for promoting women's empowerment and labor force participation. Some notable initiatives include the 7th Five Year Plan (2016-2020) and Vision 2021 aligned with the Sustainable Development Goal (SDG) of gender equality and empowering women. With implementing these plans and policies, Bangladesh has been striving to improve women's access to education, health service, and formal and informal labor market opportunities [5, 6].

Women's social status and access to economic spheres have considerably increased in recent decades in Bangladesh. One of the most visible changes in women's lives has been an enormous growth in their participation in economically productive work, including mass employment in the export-oriented garment sector and private and public enterprises. Over the last two decades, female labor force participation in the formal economic sector has sharply increased from 14 % in 1990 to 55 % in 2015 [7]. Does such growth in labor force participation, and especially working in an off-farm occupation have implications for demographic outcomes?

The objective of the paper. The objective of the paper is to examine the association of women's occupation with two fertility-related behaviors — the actual and ideal number of children in Bangladesh.

Literature review. A large body of empirical research continues to report how women's entry into the formal labor force has implications for fertility-related behaviors and attitudes. Dynamic models of fertility have shown that women who are in the labor force are more likely to have births scheduled later in life and more likely to have fewer children compared to non-working women [8, 9]. Such an inverse association, especially in the context of industrially developed countries, reflects the incompatibility between working a full-time job and caring for children [10]. The wage employment demands a full commitment to productive work hours and requires workers to conform to time-bound and highly demanding work obligations. This inverse association may become more robust for working women when they face higher gender inequality in the domestic sphere and have limited structural resources for childcare (e.g., paid maternity leave and affordable day-care).

Studies in OECD countries have found two distinct patterns: an inverse relationship between fertility and employment persisted during the 1970s to the early 1980s; however, by the late 1980s, the direction of association has changed and became significantly positive [11, 12]. Further, research also reported bidirectional associations between female labor force participation and fertility. While women's employment status can determine the childbirth, the number and presence of children in the family may also determine women's labor supply [9, 13, 14]. For example, a study in Dakar has found a null association between wage employment and birth [15]. Women's wage employment status has a negative association with the desired number of children in China [16] and rural Senegal [17]. In contrast, a study analyzing a panel of 97 countries over the period 1960-2000 has shown that an additional birth can cut down a woman's labor supply by almost two years during her fertile years [18].

Relevance of the article. As women's entry into the labor force has been on the rise and fertility has been declining over the last four decades in Bangladesh, studying the empirical association between women's occupation and fertility-related outcomes is absolutely necessary.

The aim of the article and innovation character. Most of the studies that focused on women's employment and fertility documented an inverse association, mostly in the context of developed countries. However, it remains unclear whether a similar association exists in lower-income and pro-natalist countries, where the cost of child care is relatively cheaper, and a family-based support system makes it easier to combine childcare with formal work.

Given this gap in the literature, this study examines the associations of women's occupation with two outcomes of fertility-related behaviors — actual and ideal number of children in Bangladesh.

Analysis of recent research and publications. Bangladesh has witnessed a rapid decline in its fertility over the last few decades. According to the Bangladesh Bureau of Statistics report [19], the total fertility rate (TFR) declined from 5.2 in 1982, to 2.05 in 2018. The fertility rates differ by socioeconomic and geographic factors; for example, fertility tends to be higher among those with lower education and income, and rural areas have higher fertility than urban areas [20, 21]. Further, irrespective of the level of education, the total fertility rate remains to be higher among women living in rural areas than urban areas. In addition to socioeconomic status, birth intervals may potentially reduce the fertility rates in Bangladesh. Studies have shown that educated and employed women have more birth intervals than low-educated and unemployed individuals [22].

Bangladesh has made incredible success in reducing the fertility rate. Many underlying factors made it possible. For example, one of the significant programmatic factors has been the critical role of family planning messages through the mass media. In particular, mass media played a decisive role in disseminating the value of small families and increasing the uptake of publicly funded family planning services (e.g., modern contraceptive use and home visits by family welfare visitors) [20, 23]. Studies have documented that women with more exposure to mass media have longer birth intervals and fewer numbers of children. More importantly, working women, as they have more possession of and exposure to mass media, are more likely to have longer birth intervals than non-working women [24, 25]. Exposure to mass media also promotes husband-wife interactions for family planning, the value of keeping a small family, and discouraging early marriage [26]. Based on this evidence, we hypothesized that women who have more exposure to mass media are more likely to have lower levels of the actual and ideal number of children.

Data and methods. *Data.* We analyzed de-identified data from the 2014 Demographic and Health Survey (DHS) of Bangladesh. The DHS is a nationally representative population-level household survey conducted in almost 90 countries in the world. This survey collects demographic, fertility, mortality, healthcare use, and nutrition and immunization related information from eligible women (15–49 years old). Our analytic sample included 14,318 currently married women aged 18 years or older, with non-missing information on all variables used in the analysis. The DHS survey obtained informed consent before surveying with a standardized questionnaire.

Outcome variables. We analyzed two outcomes of interest: actual and ideal number of children. To assess the ideal number of children, the DHS asks women

with children, "If you could go back to the time you did not have any children and could choose exactly the number of children to have in your whole life, how many would that be?" The DHS asks women with no children at the time of the survey, "If you could choose exactly the number of children to have in your whole life, how many would that be?" Both questions yielded both numeric and non-numeric responses (e.g., as God decides). Our analysis is based on the numeric responses as non-numeric responses constitute a tiny percentage of the total sample. Based on the numeric response, we created a binary variable of whether the women have two or less ideal number of children. The actual number of children is a binary measure of whether women have two or less surviving children at the time of the survey.

Women's occupation. In this analysis, the key explanatory variable is women's occupation. Women's occupation was categorized as a) not currently working, b) jobs in agriculture (e.g., self-employed and employee), c) unskilled jobs (sales, household/domestic work, and unskilled manual jobs), d) Skilled/professional jobs (professional/technical/managerial/service/skilled manual).

Covariates. Women's current age, highest years of education, place of residence (urban or rural), religion (Muslim or non-Muslim) were self-reported. Additionally, exposure to mass media was constructed.

Mass media exposure index. The mass media index consisted of the women's report of the frequency of exposure to the following three mass media in a typical week a) newspaper, b) radio, and c) television. In the index, women's responses of not using any of the media was coded 0, the response "less than once a week" was coded 1, the response "at least once a week" was coded 2. Finally, scores for each medium was summed up and the total scores ranged from 0 to 6.

Wealth index. The wealth index is a composite measure of the cumulative living standard of a household. The wealth index is calculated based on the dwelling characteristics and selected assets of households, including sanitation facilities, water access, bicycles, televisions, materials used for the construction of the house [27]. Using the principal component analysis, individual households were then placed on a continuous scale of relative wealth. Households are then categorized into five wealth quintiles. Wealth quintile is commonly used in demographic and health studies to compare the effect of wealth on nutrition, family planning, and maternal/child health outcomes [28].

Statistical analysis. First, we presented the sample characteristics using descriptive statistics. We then assessed the associations of women's occupation with the actual and ideal number of children using logistic regression analysis. We fitted three models with sequential adjustment for potential confounders. Model 1 adjusted for demographic factors, model 2 additionally adjusted for socioeconomic factors, and model 3 additionally adjusted for exposure to mass media, access to family planning, and contraceptive use. Finally, we examined

whether the associations of women's occupation with outcomes vary by the levels of exposure to mass media. The statistically significant interaction effects are presented as predicted probabilities using the Stata's margins command (Fig. 1). All analyses were conducted in Stata 15.1 (Stata Corp LP, College Station, TX). The regression analysis accounted for the complex survey design factors, includ-

Table 1. The profile of sample characteristics, BDHS 2014 (N = 14,318)

Variables	N	Mean	SD	Min, Max	Percentage
Ideal number of children	14,318	2.21	0.69	0,9	
Number of living children	14,318	2.27	1.46	0,12	
Age	14,318	31.00	8.58	18,49	
Education	14,318	5.42	4.11	0,17	
Media	14,318	1.42	1.29	0,6	
Living children					
>2	5,330				37.23
≤2	8,988				62.77
Use of Modern Contraception					
No	5,709				39.87
Yes	8,609				60.13
Occupation					
Not working	9,545				66.66
Agriculture	2,188				15.28
Unskilled/Domestic	723				5.05
Professional/Service/Skilled	1,862				13
Place of residence					
Urban	4,899				34.22
Rural	9,419				65.78
Religion					
Non-Muslim	1,380				9.64
Muslim	12,938				90.36
Visited by family planning worker in past 6 months					
No	11,449				79.96
Yes	2,869				20.04
Wealth index					
Poorest	2,554				17.84
Poorer	2,694				18.82
Middle	2,896				20.23
Richer	3,040				21.23
Richest	3,134				21.89

Note: Mean, and Standard Deviation (SD) for continuous variables, and percentage for categorical variables.

Source: Bangladesh Demographic and Health Survey 2014.

ing survey weights, clusters, and strata. We did a set of sensitivity analyses (not presented here), which assessed the associations of women's occupations with the count of the actual and ideal number of children using Poisson regression and found similar inverse associations as reported in our current analysis with the binary indicator of the outcomes.

Results. Table 1 presents the socio-demographic characteristics of the sample. The mean age of women aged between 18-49 was 31 years, with a standard deviation of 8.6. The mean ideal number of children was 2.2, with a standard de-

Table 2. Odds ratios and 95% confidence intervals of having 2 or less living children

Variables	Model 1 OR (95% CI)	Model 2 OR (95% CI)	Model 3 OR (95% CI)
Occupation (Not working = Ref)			
Agriculture	0.93 (0.76-1.13)	1.14 (0.94-1.38)	1.19 (0.98-1.46)*
Unskilled/Domestic	0.85 (0.65-1.11)	1.16 (0.88-1.52)	1.25 (0.95-1.63)
Professional/Service/ Skilled	1.31 (1.11-1.55)***	1.26 (1.08-1.47)***	1.35 (1.16-1.58)***
Age	0.86 (0.85-0.86)***	0.86 (0.86-0.87)***	0.86 (0.85-0.86)***
Place of Residence (Urban = Ref)			
Rural	0.60 (0.52-0.69)***	0.84 (0.73-0.97)**	0.84 (0.73-0.98)**
Religion (Non-Muslim = Ref)			
Muslim	0.61 (0.48-0.78)***	0.57 (0.46-0.69)***	0.55 (0.45-0.67)***
Ideal number of children	0.45 (0.41-0.50)***	0.48 (0.44-0.53)***	0.46 (0.42-0.51)***
Wealth Index (Poorest = Ref)			
Poor		1.32 (1.11-1.58)***	1.32 (1.09-1.59)***
Middle		1.38 (1.14-1.68)***	1.27 (1.03-1.56)**
Richer		1.65 (1.36-2.00)***	1.42 (1.15-1.75)***
Richest		1.74 (1.40-2.17)***	1.41 (1.12-1.78)***
Years of education		1.13 (1.11-1.15)***	1.12 (1.10-1.14)***
Current use of modern contraception (No=Ref)			
Yes			0.44 (0.39-0.50)***
Media exposure index			1.14 (1.07-1.22)***
Visited by an FP worker (No = Ref)			1.00 (0.84-1.18)
Observations	14,318	14,318	14,318

Note: *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$.

Source: Bangladesh Demographic and Health Survey 2014.

violation of 0.7, while the mean number of living children was 2.3, with a standard deviation of 1.5. The average year of education was 5.4 years, and the average score in the media index was 1.4. About 37% of women had more than two children, while nearly 63% of them had two or fewer children. One-third (33.3%) of women reported having a job during the time of the survey. Among the working women, 15% were working in agriculture, 5% were working in unskilled/domestic, and 13% were working in professional/managerial sectors. Two-thirds of the sample (65.8%) were from rural and one-third (34.2%) were from an urban place of residence. About 90% of women were Muslim and almost 10% were non-Muslim. One-fifth women (20%) reported that a family planning worker visited them in the six months preceding the study.

Table 2 displays odds ratios (ORs) of having two or fewer living children. Model 1 included occupational categories (agricultural, unskilled/domestic,

Table 3. Odds ratios and 95% confidence intervals of having 2 or less ideal number of children

Variables	Model 1 OR (95% CI)	Model 2 OR (95% CI)	Model 3 OR (95% CI)
Occupation (Not working=Ref)			
Agriculture	1.28 (1.06-1.55)**	1.33 (1.09-1.63)***	1.30 (1.06-1.59)**
Unskilled/Domestic	1.19 (0.91-1.57)	1.29 (0.98-1.70)*	1.23 (0.93-1.63)
Professional/Service/ Skilled	1.61 (1.29-1.99)***	1.60 (1.29-2.00)***	1.51 (1.21-1.88)***
Age	0.99 (0.98-1.00)***	0.99 (0.98-1.00)**	0.99 (0.98-1.00)
Number of living children	0.63 (0.60-0.66)***	0.65 (0.62-0.69)***	0.64 (0.60-0.68)***
Place of Residence (Urban=Ref)			
Rural	0.80 (0.68-0.95)**	0.85 (0.71-1.02)*	0.89 (0.74-1.07)
Religion (Non-Muslim =Ref)			
Muslim	0.75 (0.54-1.04)*	0.73 (0.53-1.01)*	0.77 (0.56-1.05)
Wealth Index (Poorest=Ref)			
Poor		1.10 (0.91-1.33)	1.06 (0.87-1.30)
Middle		1.15 (0.96-1.38)	1.06 (0.89-1.27)
Richer		1.10 (0.89-1.35)	1.00 (0.80-1.24)
Richest		1.11 (0.88-1.40)	0.97 (0.76-1.25)
Years of education		1.04 (1.02-1.06)***	1.03 (1.01-1.05)***
Current use of modern contraception (No=ref)			
Yes			1.51 (1.34-1.71)***
Media exposure index			1.09 (1.03-1.16)***
Visited by an FP worker (No=Ref)			1.05 (0.90-1.22)
Observations	14,318	14,318	14,318

Note: *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$.

Source: Bangladesh Demographic and Health Survey 2014.

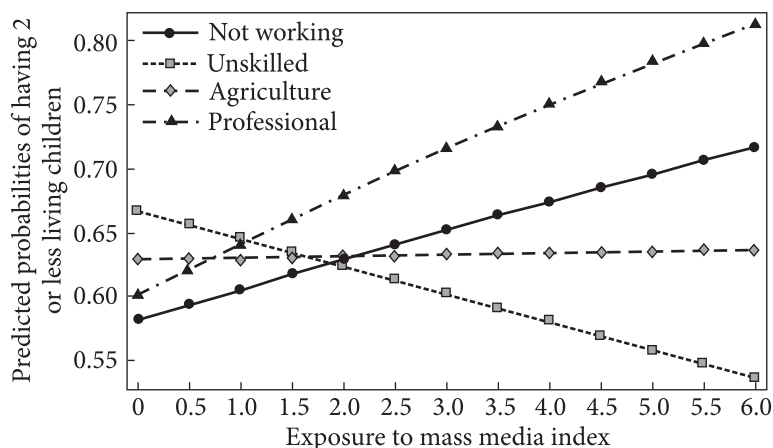

Fig. 1. Predicted probabilities of having ≤ 2 living children by women's occupation and exposure to mass media index

Source: Bangladesh Demographic and Health Survey 2014.

and professional/managerial), age, place of residence, religion, and the ideal number of children. Women who were involved in the professional/managerial work were more likely to have two or fewer living children compared to those who were not working (OR = 1.31; 95 % CI = 1.11-1.55). In model 2, when further adjusted for socioeconomic characteristics, including wealth index and years of education, the association between occupation and having two or fewer living children remained significant with OR attenuated a bit (OR = 1.26, 95 % CI = 1.08-1.47). In model 3, we further adjusted for the use of modern contraception, access to mass media index, and whether a family planning worker visited the respondent. After adjusting for these factors, the association between professional occupation and the outcome became a bit stronger than the earlier model (OR = 1.35, 95 % CI = 1.16-1.58). Additionally, the association of agricultural jobs with the outcome became marginally significant (OR = 1.19, 95 % CI = 0.98-1.46).

Table 3 presents the odds ratios of having ≤ 2 ideal number of children. Model 1 included women's occupational categories, age, number of living children, place of residence, and religion. The results in model 1 show that women in professional/skilled job had higher odds (OR = 1.61, 95 % CI = 1.29-1.99) of having ≤ 2 ideal number of children compared to those who were not working. Women in agricultural jobs were also more likely (OR = 1.28, 95 % CI = 1.06-1.55) than those who were not working to have ≤ 2 ideal number of children. In model 2, when we further adjusted for wealth index and education, the strength of the association for professional women remained similar (OR = 1.60, 95 % CI = 1.29-2.00) and the association for women in agriculture was a bit stronger (OR = 1.33, 95 % CI = 1.09-1.63) compared to model 1. Additionally, in model 2, unskilled women were more likely to have ≤ 2 ideal number of children (OR =

= 1.29, 95 % CI = 0.98-1.70). Lastly, when further adjusted for the use of modern contraception, media exposure index, and whether the respondent was visited by a family planning worker, the estimated association of professional job decreased to 1.51 ($p < 0.01$) from 1.61 in Model 1 (Table 3), a reduction of about 10 %. The association of agricultural jobs remained relatively similar, while unskilled/domestic work became no longer significantly different than not working.

Figure 1 shows the predicted probabilities of having ≤ 2 living children by occupation and exposure to mass media index. Predicted probabilities show that women with a professional job have a higher probability of having ≤ 2 living children at the higher levels of exposure to mass media compared to women in other occupations (not working, unskilled, and agriculture). These probabilities highlight that mass media may have an amplifying effect on influencing women to have a smaller family, especially among those who are in professional jobs. This is likely because women in professional sectors are more likely to possess mass media (e.g., TV) and exposure to the media messages about family planning.

Discussion. The declining fertility has been a critical component in the recent demographic transition in many low-income countries, including Bangladesh. In particular, the achievement of the replacement level fertility has been a common population policy goal in many low-income and pro-natalist countries. Towards achieving this goal, the family planning programs in Bangladesh have long been publicizing the slogans “Boy or girl, two children are enough” and “One child is ideal” [29]. In line with these national family planning and population control policy goals, our analysis focused on examining the associations of women’s occupation with the actual and ideal number of children at the replacement level.

In general, our analysis found strong evidence that women employed in professional/skilled and agricultural jobs had a higher likelihood of having both smaller actual and ideal number of children goals than those who were not working. The occupational differences in the outcomes remained significant even after adjustment for several demographic, socioeconomic, and demand and supply-side factors of family planning. The analysis also found that the strength of the association of women’s occupation with having two or fewer number of children varies by the levels of exposure to mass media.

The analysis found that employed women, particularly in the professional job and agriculture, are more likely to have an actual and ideal number of children at the replacement level. We hypothesized that a full-time wage employment, in many ways, makes it harder for a woman to have a large number of children because of the underlying role incompatibility issue. The key to the role incompatibility is the perceived stress of combining participation in the labor force and the responsibilities of childcare [30]. Our findings provide evidence for the role incompatibility hypothesis as professional women are highly likely to have both actual and ideal number of children at the replacement level in the

fully adjusted models. Previous studies reported similar associations showing that women who have a professional job tend to have late and low birth [16, 17, 31, 32].

It is interesting to notice that much like women in professional/skilled jobs, women in agriculture were also more likely to have lower fertility norms. Although working on the farm, either as a wage laborer or an owner of the farm, arguably provides flexibility and time to combine childcare and farm work, changes in the farm structure may discourage women from desiring for higher fertility. In particular, the seemingly declining higher fertility norms among women in agriculture may be the indirect result of the reduced demand for household labor, especially child labor in agriculture. Over the past several decades, there has been a decline in average farm size, an increase in landlessness, and an increase in the mechanization of agriculture, all of which notably helped alter the high fertility norms in rural Bangladesh [33]. Additionally, women's entry into agricultural jobs can increase their social status and exert increased control over their reproductive life by potentially contributing to the household income and increasing their power in the household decision-making process [34]. Studies have shown that women who have higher levels of power in the family are better able to meet their contraceptive needs and control fertility [35-39].

We conceptualized that media exposure has a significant influence on creating awareness among women, particularly during pregnancy periods [40]. Previous studies showed that mass media had a considerable impact on reducing the rate of fertility by changing family planning behavior. Campaigns for family planning in mass media have been successful in Bangladesh [41, 42]. Studies argued that the implementation of a robust family planning program, along with the mass media campaign, has directly or indirectly helped controlling fertility behavior [43]. The use of modern contraception is shown to have a strong influence on determining the number of children born in India and Bangladesh [44], primarily as women in these countries use permanent methods after completing the desired number of kids [45].

The study's main strength is that it used a nationally representative sample, and the findings can be inferred to the national level. Despite this strength, we acknowledge two major limitations. First, we were unable to control for some other confounding factors which may directly or indirectly influence the desire for actual and ideal number of children. For instance, the health condition of the study subjects, whether women live in an extended family, whether women have access to affordable childcare, and husband's/partner's characteristics are notable confounders that we could not control for in our regression model.

Second, we note that there is a bidirectional association between women's employment and fertility. That means, the number of children can also work as an independent variable and determine women's labor force participation.

Conclusion. Demographic patterns of fertility have changed significantly in the last four decades in Bangladesh. Our analysis has demonstrated that women who participate in the labor force, especially in the professional sector and agriculture, are more likely to attain the replacement or lower levels of fertility and limit the intention of large family size. In other words, these findings confirm that women's increased economic status is inversely associated with fertility-related behaviors. Such an inverse association has less frequently been reported in low-income and pro-natalist societies, where women's work is often combined with childcare. The existence of such an inverse association has implications for population policy in low-income countries. In particular, policymakers in population programs can promote income-generating activities and encourage women's participation in economic spheres, which have the potential to lower the fertility and control population growth. Progressive policies for women's economic empowerment, as outlined in the National Women Development Policy (NWDP) of 2011 in Bangladesh, will help the formulation of multisectoral programs for controlling population growth in general and achieving the fertility-related policy goals in particular. Most importantly, although NWDP has broadly set forth the policy goals for women's equal opportunities to health, education, and income-generating skill development programs, the formulation of a comprehensive national implementation strategy, in the light of the NWDP, is urgently required. Finally, the evidence found in our analysis implies that providing greater access to economic resources and education would not only benefit the economic welfare of the womenfolk but control the population growth in low-income settings such as Bangladesh.

REFERENCES

1. United Nations Population Fund (UNFPA). (2019). "State of World Population 2019." New York: United Nations Population Fund.
2. Asadullah, M. Niaz, Antonio, Savoia, & Wahiduddin, Mahmud (2014). Paths to Development: Is There a Bangladesh Surprise? *World Development*, 62, 138-54.
3. Chowdhury, Ahmed M. R., Abbas Bhuiya, Mahbub E. Chowdhury, Sabrina Rasheed, Zakir Hussain, and Lincoln C. Chen. (2013). "The Bangladesh Paradox: Exceptional Health Achievement Despite Economic Poverty." *The Lancet*, 382(9906):1734-45.
4. National Institute of Population Research and Training (NIPORT), and ICF. (2019). "Bangladesh Demographic and Health Survey 2017-18: Key Indicators." Dhaka, Bangladesh, and Rockville, Maryland, USA: NIPORT, and ICF.
5. Bangladesh Bureau of Statistics. (2015). "Report on Bangladesh Sample Vital Statistics 2014." BBS, Dhaka, Bangladesh.
6. Ministry of Women and Children Affairs. (2020). "Prime Minister Sheikh Hasina's Commitment Gender Equality and Women Empowerment." Ministry of Women and Children Affairs, Dhaka, Government of the People's Republic of Bangladesh.
7. Asian Development Bank. (2015). "Women in the Workforce: An Unmet Potential in Asia and the Pacific." Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank.

8. Becker, Gary S. (1960). "An Economic Analysis of Fertility, Demographic and Economic Change in Developed Countries: A Conference of the Universities." *National Bureau Committee for Economic Research*, 209-231.
9. Kalwij, Adriaan S. (2000). "The Effects of Female Employment Status on the Presence and Number of Children." *Journal of Population Economics*, 13(2):221-39.
10. Brewster, Karin L. and Ronald R. Rindfuss. (2000). "Fertility and Women's Employment in Industrialized Nations." *Annual Review of Sociology*, 26(1):271-96.
11. Ahn, Namkee and Pedro Mira. (2002). "A Note on the Changing Relationship between Fertility and Female Employment Rates in Developed Countries." *Journal of Population Economics*, 15(4):667-82.
12. Engelhardt, Henriette and Alexia Prskawetz. (2004). "On the Changing Correlation between Fertility and Female Employment over Space and Time." *European Journal of Population*, 20(1):35-62.
13. Heckman, James J. and Thomas E. MaCurdy. (1980). "A Life Cycle Model of Female Labour Supply." *The Review of Economic Studies*, 47(1):47-74.
14. Mroz, Thomas A. (1987). "The Sensitivity of an Empirical Model of Married Women's Hours of Work to Economic and Statistical Assumptions." *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(4):765-99.
15. Beguy, Donatien. (2009). "The Impact of Female Employment on Fertility in Dakar (Senegal) and Lome (Togo)." *Demographic Research*, 20:97-128.
16. Fang, Hai, Karen N. Eggleston, John A. Rizzo, and Richard J. Zeckhauser. (2013). "Jobs and Kids: Female Employment and Fertility in China." *IZA Journal of Labor & Development*, 2(1):12.
17. Van den Broeck, Goedele and Miet Maertens. (2015). "Female Employment Reduces Fertility in Rural Senegal." *PloS One*, 10(3):1-15.
18. Bloom, David E., David Canning, Günther Fink, and Jocelyn E. Finlay. (2009). "Fertility, Female Labor Force Participation, and the Demographic Dividend." *Journal of Economic Growth*, 14(2):79-101.
19. Bangladesh Bureau of Statistics. (2015). "Fertility Differentials in Bangladesh: Trends and Determinants." BBS, Dhaka, Bangladesh.
20. Hasan, Muhammad M., Mirajul Islam, Saifullah Sakib, and Iqramul Haq. (2018). "Influences of Proximate Determinates on Fertility among Urban and Rural Women in Bangladesh." *Dhaka University Journal of Science*, 66(1):49-54.
21. Islam, Sabina and Mossamet K. Nesa. (2009). "Fertility Transition in Bangladesh: The Role of Education." *Proceedings of the Pakistan Academy of Sciences*, 46(4):195-201.
22. Mohammad, Ahabab, Fazle Rabbi, Shamal C. Karmaker, Shahadat A. Mallick, and Sayema Sharmin. (2013). "Determinants of Birth Spacing and Effect of Birth Spacing on Fertility in Bangladesh." *Dhaka University Journal of Science*, 61(1):105-10
23. Abedin, Sumaiya. (2011). "Identification of Fertility Enhancing and Inhibiting Factors: A Study on Married Adolescents in Bangladesh." *Asian Social Science*, 7(5):191.
24. Ahammed, Benojir, Md R. Kabir, Md M. Abedin, Mohammad Ali, and Md A. Islam. (2019). "Determinants of Different Birth Intervals of Ever Married Women: Evidence from Bangladesh." *Clinical Epidemiology and Global Health*, 7(3):450-56.
25. Upadhyay, Ushma D. and Michelle J. Hindin. (2005). "Do Higher Status and More Autonomous Women Have Longer Birth Intervals?: Results from Cebu, Philippines." *Social Science & Medicine*, 60(11):2641-55.
26. Boulay, Marc, J. Douglas Storey, and Suruchi Sood. (2002). "Indirect Exposure to a Family Planning Mass Media Campaign in Nepal." *Journal of Health Communication*, 7(5):379-99.

27. Rutstein, Shea O. and Kiersten Johnson. (2004). "The DHS Wealth Index. DHS Comparative Reports No. 6." Calverton: ORC Macro.
28. Filmer, Deon and Lant H. Pritchett. (2001). "Estimating Wealth Effects without Expenditure Data—or Tears: An Application to Educational Enrollments in States of India." *Demography*, 38(1):115–32.
29. Begum, Hasna. (1993). "Family Planning and Social Position of Women." *Bioethics*, 7(2–3):218–23.
30. Mahmud, Simeen. (1988). "Exploring the Relationship between Women's Work and Fertility: The Bangladesh Context." *The Bangladesh Development Studies*, 16(4):99–113.
31. Kabir, M. Alamgir, Khan, M., Rahman, M., and Patwary, F. Karim. (2005). "Impact of Woman's Status on Fertility and Contraceptive Use in Bangladesh: Evidence from Bangladesh Demographic and Health Survey, 1999-2000." *Journal of Family Welfare*, 51(1):1-10.
32. Risse, Leonora. (2006). "Does Maternity Leave Encourage Higher Birth Rates?: An Analysis of the Australian Labour Force." *Australian Journal of Labour Economics*, 9(4):343
33. Barkat-e-Khuda, Md, R. Haque, Mohammad S. Hasan, Nurul Alam, and Samiha Barkat. (2018). "Fertility Preferences in Bangladesh." *Family Demography in Asia: A Comparative Analysis of Fertility Preferences*, 3:30-51.
34. Khandker, Shahidur R. (1985). "Women's Role in Household Productive Activities and Fertility in Bangladesh." *Center Discussion Paper*, 488. Yale University, New Haven,
35. Tepke, Matthias and Michèle Tertilt. (2018). "Women's Empowerment, the Gender Gap in Desired Fertility, and Fertility Outcomes in Developing Countries." *AEA Papers and Proceedings*, 108:358-362.
36. Rahman, M. Mosfequr, Md G. Mostofa, and Md A. Hoque. (2014). "Women's Household Decision-Making Autonomy and Contraceptive Behavior among Bangladeshi Women." *Sexual & Reproductive Healthcare*, 5(1):9–15.
37. Uddin, Jalal, Muhammad Z. Hossin, and Mohammad H. Pulok. (2017). "Couple's Concordance and Discordance in Household Decision-Making and Married Women's Use of Modern Contraceptives in Bangladesh." *BMC Women's Health*, 17(1):1–10.
38. Uddin, Jalal, Mohammad H. Pulok, and Md Nasim-Us Sabah. (2016). "Correlates of Unmet Need for Contraception in Bangladesh: Does Couples' Concordance in Household Decision Making Matter?" *Contraception*, 94(1):18–26.
39. Upadhyay, Ushma D. and Deborah Karasek. (2012). "Women's Empowerment and Ideal Family Size: An Examination of DHS Empowerment Measures in Sub-Saharan Africa." *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 38(2):78–89.
40. Rahman, M. Shafiqur. (2007). "Socioeconomic Disparities in Health, Nutrition, and Population in Bangladesh: Do Education and Exposure to Media Reduce It." *Pakistan Journal of Nutrition*, 6(3):286–93.
41. Islam, M. Mazharul and Saidul Hasan. (2000). "Mass Media Exposure and Its Impact on Family Planning in Bangladesh." *Journal of Biosocial Science*, 32(4):513–26.
42. Kabir, M. and Islam, M. Amirul. (2000). "The Impact of Mass Media Family Planning Programmes on Current Use of Contraception in Urban Bangladesh." *Journal of Biosocial Science*, 32(3):411–19.
43. Kulkarni, Manojkumar S. (2003). "Exposure to Mass Media and Its Impact on the Use of Family Planning Methods by Women in Goa." *Health and Population- Perspectives and Issues*, 26(2):87–93.

44. Bryant, John. (2007). "Theories of Fertility Decline and the Evidence from Development Indicators." *Population and Development Review*, 33(1):101–27.
45. Dev, S. Mahendra, James, K., and Sen, B. (2002). "Causes of Fertility Decline in India and Bangladesh: Role of Community." *Economic and Political Weekly*, 37(43):4447–54.

Article submitted on 17.03.2020.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2020.

Д. Юддін, кандидат наук, кафедра епідеміології
Університет Алабами в Бірмінгемі
Бірмінгем, AL 35233, USA
E-mail: jalal@uab.edu
ORCID 0000-0002-8337-3480

Х. Юддін, MS, кафедра соціології
Східно-західний університет
Афтабнагар, Дака-1212, Бангладеш
E-mail: helal@ewubd.edu
ORCID 0000-0002-0767-3174

М. Рахман, MS, кафедра соціології
Університет Дака
Дака-1000, Бангладеш
E-mail: mostafizur.r@hotmail.com
ORCID 0000-0001-9354-5613

ЗВ'ЯЗОК ЖІНОЧОЇ ЗАЙНЯТОСТІ З АКТУАЛЬНОЮ ТА ІДЕАЛЬНОЮ КІЛЬКІСТЮ ДІТЕЙ В БАНГЛАДЕШ: ПРИКЛАД ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ НЕМОЖЛИВОСТІ

Обернений зв'язок між працевлаштуванням жінок і народжуваністю є предметом постійної уваги фахівців у розвинених країнах. Водночас існування подібного зв'язку у країнах із низьким рівнем доходу і пронаталістичних країнах, де вартість догляду за дітьми нижча, практично не досліджено. Мета цього дослідження — вивчити зв'язок жіночої зайнятості з двома моделями поведінки, пов'язаної із народжуваністю, а саме з фактичною та ідеальною кількістю дітей у родині у Бангладеш. Ураховуючи вказаний розрив у відомих на сьогодні опублікованих результатах спеціалізованих досліджень, ми зосередили зусилля на вивченні залежності між фертильністю і зайнятістю, спираючись на встановлення розбіжностей між реальною і бажаною кількістю дітей за різних моделей жіночої поведінки, спираючись на результати демографічного опитування та обстеження стану здоров'я (*Demographic and Health Survey, DHS*) Бангладеш 2014 року. Під час цього обстеження було опитано 14 318 одружених жінок віком від 18 років. Для оцінювання зв'язку зайнятості жінок із фактичною та бажаною кількістю дітей у них ми використали логістичні регресійні моделі. У результаті з'ясовано, що

загалом у Бангладеш, як і у розвинених країнах, зв'язок жіночої зайнятості із реальною кількістю дітей є оберненим. На відміну від жінок, які не працюють, професійно зайняті на кваліфікованій роботі жінки частіше мають двох або менше живих дітей (показник нерівномірності (*Odd Ratio*) $OR = 1,35$; 95 % довірчий інтервал (*Confidence Interval*) $CI — 1,16—1,58$) і двох або менше від бажаної кількості дітей ($OR = 1,51$; 95 % $CI — 1,21—1,88$) у повністю відрегульованій моделі. Однак зв'язок цей суттєво змінюється залежно від показника масмедіа (частоти перегляду газет, радіо та телебачення за типовий тиждень): жінки, професійно зайняті у кваліфікованому секторі, мають більшу ймовірність мати двох або менше живих дітей за вищого показника масмедіа. Отримані результати можуть бути застосовані для розвитку соціальної політики Бангладеш. Політики можуть сприяти діяльності, що приносить дохід, і заохочувати жінок до участі в економічних сферах, вплинувши таким чином на зниження народжуваності та контролюючи зростання населення на національному рівні.

Ключові слова: заняття жінок, фактична та бажана кількість дітей, функціональна неможливість.

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 21 сторінки (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та аббревіатури.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References друкується англійською мовою. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. У кінці таких джерел у дужках слід зазначити (in Ukr.) або (in Russ.). Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010.

Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет посилання, то його обов'язково необхідно вказати (Retrieved from...) Посилатися на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт

APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — **in three languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++,p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки і Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CША) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Польща), <http://journals.indexcopernicus.com/+++,p5172,3.html> (2013).
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CША), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>, (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2016).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://www.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *А.І. Радченко*

Технічний секретар редакційної колегії *Г.О. Москаленко*

Редактор-перекладач англ. тексту *Т.О. Охмакевич*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Коваленко*

Підп. до друку 10.07.2020 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 13,16. Обл.-вид. арк. 13,54.

Тираж 150 пр. Зам. № 6023

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України

01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001